АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

3-4

2000

Списанието обнародва статии и научни съобщения за най-новите археологически паметници от разкопки и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековната археология, нумизматиката, сфрагистиката, епиграфиката, антропологията. Помества отзиви и рецензии за изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги. Материалите се придружават от много илюстрации и са снабдени с резюмета на френски, английски или немски език.

This journal publishes articles and reports on the most recent archeological discoveries and discussion texts in prehistory, the arhcheology of Antiquity and the Middle Ages, numismatics, sphragistics, epigraphy, and anthropology, as well as reviews and commentary on exhibitions, museums, and new books. All materials are supplemented by illustrations and summaries in French, English or German.

На корицата:

Апликация от бронз от могилно погребение в село Брестница, Ловешко.
Национален археологически музей.

Снимка Красимир Георгиев

Sur la couverture:

Applique de bronze d'un tell du village de Brestnica, dép. de Loveč. Musée national d'histoire.

Photo Krassimir Gueorgiev

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките

A.W. Nkpl. R.41(2000), Nr: 3/4.
[brak nr: 1/2]

АРХЕОЛОГИЯ ISSN 0324-1203

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките

Год. XLI
3-4
2000

19 CZE. 2002

Датировка на златното съкровище от Вълчитрън (шестнадесет години по-късно)

Александър Бонев

В памет на Георги Александров

Проблемът за датировката на уникалния комплект от златни предмети, открит случайно на 29. 12. 1924 г. край село Вълчитрън, Плевенско, винаги е заемал значително място в изследванията на археолозите от различни страни. Изказвани са най-различни, често пъти взаимно изключващи се мнения[1]. След пълната и прецизна публикация на съкровището, направена от В. Миков[2], е поставена стабилна основа за проучването му, включително и на неговата датировка. Общо взето, мненията бяха, че то се отнася към бронзовата или желязната епоха.

През 1984 г. публикувах на немски език една статия, в която след пълен и изчерпателен анализ на всички налични данни и привличането на многобройни паралели от различен характер, стигнах до извода, че Вълчитрънското съкровище може да бъде датирано във втората половина на XIV в. пр. Хр.[3] Статията предизвика определен интерес главно в чужбина и беше използвана от редица учени в техните изследвания[4]. При работата си с огромната литература по въпроса се убедих, че преди мен изследвачите са допускали серия от грешки, които се постарах да избегна, но на тези грешки заслужава и сега да се обърне внимание, тъй като те се повтарят.

1. Почти никой не разглежда съкровището като цялостен и единен комплект, а той е именно такъв. Както вече доказах в горепосочената статия, то е изработено в една работилница, от едни и същи майстори, по едно и също време, по една и съща поръчка.

2. От това следва и втората грешка – взема се като основен датировъчен показател само един елемент от някой от предметите и от него се прави генералният извод.

3. Много рядко или почти не се използва техниката на изработката на предметите като датировъчен елемент, а тя е именно такъв.

4. На практика не се привличат аналогии от шахтовите гробници, Погребален кръг А от Микена.

5. За сметка на това се привличат разновременни и териториално отдалечени паралели.

6. Т. нар. „синдром на моята епоха", при който важи постулатът на немския философ Шопенхауер: „Когато фактите са против мен, толкова по-зле за фактите". Имам предвид онези изследователи, които се опитват да го датират в ранножелязната епоха.

Бих искал да отбележа и един друг факт. Редица от учените разбират понятието датировка в много широк смисъл – от момента на изработката до този на заравянето на обекта в земята. Под датировка би трябвало да се разбира според мен именно моментът, когато е създадено съкровището. Продължителността на неговото използване е съвсем отделен въпрос и зависи от конкретните исторически обстоятелства.

Повод да се върна след толкова време отново към въпроса за датировката на златното съкровище от Вълчитрън е една статия на Д. Гергова, в която тя покрай другите си разсъждения относно съкровището му дава и „нова" датировка – през ранната желязна епоха.[5] Нямам намерение тук да правя рецензия на

431267 III / R41 2000
Bibl. UAM W 02

въпросната статия, само ще отбележа погрешните положения в нея. Наличието на янтар[6] не е никакъв аргумент в полза на датирането му в ранножелязната епоха, а точно обратното. Многобройни изделия от кехлибар са намерени в шахтовите гробници в Микена. Що се отнася до останалите аргументи[7], те са типично доказателство за допускане на грешка 5 от гореспоменатите. Така привличането като паралел на пиксидите от Лефканди[8] лично за мен буди меко казано недоумение. Орнаментът върху капака на една от пиксидите, наподобяващ ъгловат меандър[9], няма нищо общо със спираломенадъра върху големите дискове или уникалния орнамент със скачени дъги и зигзаговидни линии от техните дръжки. Недопустимо е привличането на няколко керамични съда, при това от един географски отдалечен район, за датировката на един комплект предмети от благороден метал.

В следващите редове ще се опитам да обясня отново защо съкровището от Вълчитрън може да се датира към късната бронзова епоха, или към периода на нейния разцвет – XIV в. пр. Хр.

1. *Историческата обстановка и обществени отношения в племенния масив на юг от Долния Дунав през късната бронзова епоха.* Археологическият материал позволява да очертаем една обща картина на културно-историческото развитие на местните племена.

Наличието на многобройни съкровища от бронзови предмети показва, че металургията на бронза и изработката му достигат своя най-висок връх и по нищо не отстъпват на тази в съседните земи и най-вече в Ахейска Гърция. Намирането на т. нар. „търговски съкровища“[10] е пряко доказателство за съществуващата специализация в производството, както и за наличието на групи от хора, които пласирали готовата продукция, често в доста отдалечени райони, явявайки се по този начин и разпространители на културно-идеологически концепции. Това били майстори-специалисти, които едновременно изпълнявали функциите на „търговци“. Трудно е да се предположи, че те са действали самостоятелно. Много по-вероятно е да са били обединени в сдружения, основната цел на които е била пласирането на бронзови предмети, независимо дали са били правени на място, или пък са внесени от други райони. Въпреки че с металургия и металообработване са могли да се занимават и другите лица от общината, все пак тя е трябвало да отдели известен брой свои членове, които да практикуват този вид дейност, тъй като времето за натрупването на информация, респективно за създаването на необходимите трудови навици и умения, е значително удължено. От друга страна, за организирането на производството, за регламентирането на „търговията“ с крайния продукт от него, за организирането на отбранителни и нападателни акции в една епоха, когато въоръжените конфликти са нещо обикновено, а войната е средство за препитание, е била необходима конкретна ръководна сила. По този начин се появява наложена от обективната историческа необходимост институция на царете-жреци. Значителни податки за нея се съдържат в митологическите сведения[11], а по археологически път е документирана от паметници, които могат да бъдат тълкувани като царски реалии: двойните брадви, върховете за „жезли“[12], златното съкровище от Вълчитрън. Това съкровище разбулва мрака на вековете, за да разкрие истинската им същност – в неговата импозантност и блясък се откроява фигурата на тракийския цар. Той е не само политически господар, не само държавник и повелител, а и жрец, който извършва обредни свещенодействия с помощта на предметите от съкровището. Златното съкровище от Вълчитрън е рожба на една конкретна епоха – късната бронзова епоха и от времето на разцвета ѝ – XIV в. пр. Хр.

Още няколко думи за историческата характеристика на този период. Наличието на конкретна форма на царска власт се потвърждава и от широкото разпространение на соларния култ, особено добре засвидетелстван в Културата с инкрустирана керамика по Долния Дунав, тази култура, заедно с хтоничността, е белег, характерен за култа към царя[13]. По всяка вероятност тези царе-жреци са стояли начело на „държавици“ от рода на микенските, или начело на племенни съюзи. Наличието на институцията на царете-жреци, която на практика съответства на митологическия образ на реалния микенски предводител, показва, че в племето или племенния съюз е съществувала организация, която е имала за цел да регламентира отношенията между членовете му, да определя и контролира локализацията, специализацията и характера на производството (според мен това е една част от най-важните ѝ функции, която в решителна степен е спомогнала за нейното възникване), следила е за упражняването на съответните култове, за провеждането на религиозните тържества и т. н. Добре организираното и регламентирано производство на бронзови изделия в рамките на отделните племена или племенни обединения е имала за закономерен резултат засилването на обмена и „търговията“ със съседните райони и с микенските центрове. Това засилване на взаимните

връзки, съществувало под една или друга форма, довело до изключително висока културна интеграция в долнодунавските земи, където постепенно се създал Карпато-дунавският раннотракийски културен комплекс, чийто най-значителен паметник е златното съкровище от Вълчитрън.

2. *Техническите подходи към изработката на предметите са изключително важен хронологически показател.* Приложени са почти всички техники, познати на торевтите в Стария свят през късната бронзова епоха [14]. Ще се спра на една от тях – използването на примитивния струг при направата на някои от предметите. Примитивният струг, представляващ голямо техническо постижение на късната бронзова епоха, е реплика на широко разпространения ръчен или крачен грънчарски кръг. Той е добре познат още от началото на микенската епоха в Гърция [15]. Начинът, по който на такъв струг са изработени вълчитрънските предмети, се установява явно по оформянето на открити при разкопки в Кавказ златни и сребърни чаши от средата на II хилядолетие пр. Хр. [16]. Явно използването на струга в художествените занаяти е било доста разпространено в един широк ареал. По този повод Б. А. Куфтин пише, че произходът на тази техника принадлежи на епохата, когато опитът от работата с грънчарското колело накарал майсторите златари да се отнасят с пластичните свойства на благородните метали така, както с тези на глината.

Дръжките на кантароса и кеатосите са допълнително изковани и изчукани върху матрица, украсявани с помощта на длето и след това занитвани към тялото на съда. Това е техника, използвана през един сравнително кратък период от време в епохата на шахтовите гробници от кръга А в Микена, откъдето е била заимствана (както и припояването със сребро) [17].

3. *Последната и най-важна техника, употребявана при големите дискове – инкрустацията на метал върху метал, също се използва за кратко време.* Тази техника е разработена от критските майстори и е била възприета от ахейските торевти. Сведения за нейната употреба има в писмените извори – имам предвид Илиада и Одисея, според които по този начин е бил украсен щитът на Ахил, както и ризницата на Агамемнон [18].

През епохата на разцвета на бронзовата металургия (XIV в. пр. Хр.) в Древния Изток и Европа се оформят пет главни центрове за производство на изделия от благородни метали: Египет, Малоазийско-Месопотамският район, Кавказ, Егейският свят и Карпато-дунавският басейн. Вълчитрънското съкровище е открито най-южно от всичките известни досега находки в петия от тези центрове, в непосредствена близост до р. Дунав – важен воден път в древността. При направата му са били използвани почти всички техники, употребявани само през късната бронзова епоха в Егеида и Древния Изток. Няма да бъде пресилено ако кажа, че подобна обработка на златото и среброто, както и на другите материали, например ниелото, взети в цялост и приложени на един комплексен паметник, не се среща при нито една находка от посочения район и изобщо не съществува през ранножелязната епоха. Съкровището е било изработено от майстори, владеещи великолепно всички методи на обработката на благородни метали, характерни за високоразвитите центрове през късната бронзова епоха в Египет и Източното Средиземноморие.

От всичко казано дотук следва и основният извод. Златното съкровище от Вълчитрън е сътворено, за да удовлетвори нуждите и потребностите на обществото от епохата на разцвета на бронзовата металургия с всички произтичащи от това последици, от епохата на царете-жреци, на царете-богове. То е един великолепен паметник на Карпато-дунавския раннотракийски културен комплекс. Времето, когато е създадено, е втората половина на XIV в. пр. Хр. Това е единствено вярната и точна датировка на този уникален паметник на най-ранната тракийска цивилизация.

Преди да приключа, бих искал да се спра и на един друг въпрос, макар и не пряко свързан с темата, но също така от хронологическо значение. Колко време е било в употреба това съкровище? Ясно е, че един толкова скъп сервиз се е предавал от поколение на поколение. Ако се съди от факта, че киатосите са били копирани в местната керамика в ранножелязната епоха (керамични чаши от Гиген, Мизия, Байкал, Островул Маре), според мен то е било заровено в земята някъде на границата между второто и първото хилядолетие пр. Хр. В такъв смисъл то е свързващо звено между две важни епохи в консолидирането на тракийската цивилизация – къснобронзовата и тази на ранното желязо, без да има нищо общо с последната.

[1] **А. Бонев.** Състояние на проучването на златното съкровище от Вълчитрън. – Археология, 1977, № 4, 11-19.

[2] **В. Миков.** Златното съкровище от Вълчитрън. С., 1958.

[3] **A. Bonev.** Datierung des Goldschatzes von Valcitran. – Studia Praehistorica, 7, 1984, 164-177.

[4] **H. Matteus.** Mycenai der mittleren Donauraum wahrend des Hajdusamson Horizontes und Schatz von Valcitran. – In: Thracians ans Mycenaeans. Sofia 1989, 86-105 ; **A. Sherratt, T. Taylor.** Metal vessels in Bronze Age Europe and the Context of Valcitran. – In: Thracians and Mycenaeans. 1989, 106-133.

[5] **D. Gergova.** The treasure from Valchitrun and the amber route in the Balkans. – Bibliotheca Musei Apulensis. Alba Julia, 1994, 69-79.

[6] Ibidem, 71-73.

[7] Ibidem. 72-77.

[8] Ibidem, 74-75.

[9] Ibidem, p. 74, fig. 4.

[10] За пръв път терминът „търговски съкровища" е употребен в научната литература от **Г. Чайлд.** Истоков европейской цивилизации. М., 1952, с. 168.

[11] **А. Фол.** Политическа история на траките. Краят на II хилядолетие до края на пети век пр. н. е. С., 1972, 38-68.

[12] Подробно въпросът за институцията на царете-жреци в Тракия е разгледан от **В. Попов.** Тракия на царете-жреци, на царете богове. – В: Тракийски легенди. С., 1981, 77-129.

[13] **А. Фол.** Цит. съч., с. 50.

[14] **В. Миков.** Цит. съч., 8-16, 22-25.

[15] **Дж. Кларк.** Доисторическая Европа. Экономический базис. М., 1953, с. 217, **В. Т. Блаватская.** Греческое общество второво тысячолетия до новой еры и его культура. М., 1976, с. 87.

[16] **Б. А. Куфман.** Археологические раскопки в Триалети, I. Тбилиси, 1941, с. 97.

[17] **G. Karo.** Die Schachtraber von Mykenai. Munchen, 1930, 152-153.

[18] **И. А. Сидорова.** Искусство эгейского мира. М., 1977, 158-159, 205.

Datation du trésor d'or de Văltchitrăn (Seize ans plus tard)

Alexandre G. BONEV

(Résumé)

Dans cet article je considère certains problèmes liés à la datation du trésor que j'avais déjà envisagés en 1984. Le présent article est une réponse aux tentatives de donner au trésor en question une „nouvelle" datation, à savoir du début de l'âge du fer. J'allègue à l'appui de mon assertion une série de preuves (l'usage d'un tour primitif servant à la fabrication de certains des objets, l'usage de la technique incrustation de métal sur du métal, l'usage du nielle, etc.) qui sont des arguments irréfutables montrant que le trésor (qui est un complet uni) peut être résolument daté de la deuxième moitié du XIVe siècle avant J.-Ch.

Към интерпретацията на шлем-маска № 1 от Ашман (Беркасово)

Зарко Ждраков, Антоанета Делева

Студията е посветена на един шлем от Националния музей в Нови Сад (Войводина), който се свързва с проблема за типологията и генезиса на ранното тюркско изкуство на Балканите. В научната литература това произведение е отнесено към една група варварски владетелски шлемове от късната римска епоха (IV-V век) [1]. Сред представителните шлемове от тази група се отличават с най-голям разкош два: Ашманският шлем № 1 и един подобен на него от Националния унгарски музей в Буда Пеща (inv. № KS 94.9.) [2]. Специалното внимание към шлема-маска от Ашман е продиктувано от няколко обстоятелства:

1) Украса от драгоценни камъни върху позлатено сребро като за владетелска корона;

2) Маска с определени етно-културни белези;

3) Посветителски надпис от един тип владетелска формула;

4) Възможност за точно датиране и идентифициране на поръчителя;

5) Нови исторически сведения за първата фаза на династичния списък [3] „Именник на българските канове".

По повод унгарската находка (открита през 1898 г.) са изказвани противоречиви мнения, за което допринася фактът, че посветителският надпис е фрагментарен. [4] Първоначално съставеният от отделни части шлем е обявен от изследователите за провинциално римско произведение с антични коринтски елементи (защитата на носа), повлияно от варварското сармато-германско изкуство (употребата на цветна стъклена паста вместо скъпоценни камъни). За евентуален притежател на шлема се посочва някакъв язигски владетел. [5] През 30-те години на века към известното за шлема се добавя и това, че е ръчно изработен от варварин с използване на римски преси или че е византийско изделие, носено от някой германски вожд. Предполага се влияние от шлема на император Константин Велики с два обръча за Христовия кръст, както е при повечето средновековни корони [6].

В своето обстойно изследване, посветено на шлемовете от Беркасово (открити в средата на 50-те години), Миряна Мариянски [7] подлага на съмнение християнската символика на унгарския шлем и на близкия до него шлем-маска № 1. Тя оспорва също и употребата на преси, като свързва изработката с византийска провинция на Балканите – Тракия, Дакия, Илирия. Авторката приема германското влияние върху шлемовете (напр. лунообразния декоративен мотив на гепидите). М. Мариянски, подобно на изследователите на унгарския шлем, обръща внимание върху източните елементи: превръщането на шлема в маска и съставянето му от отделни части, обковаването на желязо с позлатено сребро и пищната украса със стъклени пасти вместо скъпоценни камъни [8]. Някои декоративни мотиви тя интерпретира като символи на слънцето (кръг с точка), на луната (лунули) и на змията (г- или s-образен орнамент), които отнася към култа на бог Митра. Към същия култ се отнася и изображението на лъв с кратер върху шлема от Буда Пеща. Х-образният знак (четирикрака звезда) М. Мариянски свързва с Диоскурите, особено популярни в дунавския район. [9] За отбелязване е обаче, че мотивът „лъв с кратер" може да бъде отнесен и към други езически култове (напр. Дионис), както и към християнството като старозаветен образ на самопричестяващия се Бог. [10]

Нов елемент в проблематиката, свързана с групата владетелски шлемове, е разкриването на апотропейната символика на шлема-маска от Ашман с използването на скъпоценни камъни за означаване на части от човешкото лице. Те имат ограничена цветност: черен оникс, зелен изумруд, син халцедон и планински кристал, която е нетипична за германската златарска традиция и с основание се отнася към ориенталските народи. [11] Полихромията е позната от златарските ателиета на Понтийския Босфор (Крим), които са били в директен контакт с варварите, но този специфичен колорит в синьо-зелена гама по всяка вероятност е бил разпространен в района на Дунав от хуните около 400 г. [12] Ашманският шлем № 1 свидетелства за характера на този ориенталски владетелски култ. Разследването му на този етап може да бъде съсредоточено върху три пункта:

1) Иконографски аспект на декорацията от цветни камъни;

2) Цялостно разчитане и интерпретиране на епиграфския материал;

3) Културно-исторически контекст на поръчката. [13]

Обр. 1. Шлемът-маска № 1 от Ашман (Беркасово)
Fig. 1. Helmet-mask № 1 from Ashman (Berkasovo)

Декорация от цветни камъни на маска-шлем № 1 от Ашман

Декорацията от скъпоценни камъни, имитирани с цветни стъклени пасти, е подробно разгледана от М. Мариянски в нейната апотропейно-магическа символика. [14] Това наложи съсредоточаване на описанието върху използването на групите камъни в изграждането на маската. Както вече е изтъкнато, употребата на синьозелени камъни в златарските произведения се свързва с ориенталските народи. Прави впечатление, че шлем № 1 от Ашман и този от Буда Пеща са украсени със стъклени пасти, вместо изумруди и син халцедон, което едва ли е случайно. Византийската корона, изработена през XI век за унгарския крал, също така е украсена с камъни в подобна цветна гама. [15] Върху короната крал Геза е наречен тюркски, с което се напомня, че принадлежи на [пра]българската династия Арпад. Може да се предполага, че моделът е бил използван от византийските придворни работилници и за други владетелски корони, каквито василевсът подарявал нееднократно на тюрките. Нейният прототип през XI век би могъл да бъде „великолепната корона на българите", триумфално посветена от император Йоан Цимисхи на църквата „Св.

София“ в Константинопол. Основната идея за корона-белег на тюрките е концепирана в шлема от Буда Пеща, както и в шлем № 1 (напр. кръстообразните ленти), но главната цел на майстора-златар в нашия случай е създаването на владетелски образ и акцентът е изместен върху изобразяването му със скъпоценни камъни. Случаен ли е изборът от синьо-зелени стъклени пасти, който лишава произведението от пъстротата на червените рубини и жълтите топази, така любими на готите? Очевидно не, и отговорът на този въпрос би следвало да се търси в сарматското (бактро-хорезмийско) златарство.

По сведенията на Козма Индикоплевст владетелите на белите хуни-ефталити внасяли за своите корони изумруди чак от Египет.[16] Предпочитанието на матрилинейните общества в Централна Азия към зелени и сини камъни би могло да се обясни с култа към Луната (Артемида) и Венера (Афродита), намерил въплъщение в образа на богинята Ардвисура-Анахита, почитана в Бактрия.[17] За подобна знаковост свидетелства и култът към нефрита – зелен (Лунарен) за китайците и бял (Слънчев) за хуните. За тюркските народи край пътя на коприната, познали будизма и използвали писменост от типа на индийската, синьо-зеленият камък се свързва с небесния култ.[18] Ето защо изумрудът на Венера е отличен на трето място след златото на слънцето и среброто на луната.[19] Същевременно зеленият камък има разпознавателна функция като отличителен белег на кастата на търговците в Индия. Поради това хунският владетел Моде (III в. пр. Хр.) получил от китайския император срещу една камила и няколко коня множество скъпоценности, сред които червени и зелени коприни, а канът на тюрките носел именно атлазенозелен халат.[20]

Хуните създават политически и културносоциални условия за разпространението на търговския владетелски култ заедно с неговите визуални въплъщения в Азия и Европа. Тюркоезичните Чуйски родове от съюзите Дуло и Ерми (Нушиби[21]) от Именника на българските канове образували през II век хунската държава Юебан (Чубан) в земите на саките (източните скити) и белите хуни-узуни между Алтай и Тангра-Таг (Тиен-Шан), където извършвали ежегоден преход между летните и зимните пасища[22]. Като съуправители на Асеневия род в Първия тюркски каганат (VI-VII век), хуните-жупани продължават да контролират пътищата на коприната край Тангра-Таг (локализирани при езерото Исик-кул и долината на реките Или и Юлдуз), където били в съседство с белите хуни-ефталити при Памир[23]. Там те разменяли животни, кожи, скъпоценни камъни, алтайско злато и метали за зърнени храни, вино, коприна, килими и други предмети на лукса.

Хуните в Европа контролират също така главните търговски пътища между Изтока и Запада по северното Черноморие (през Хорезъм) и на Балканите. Номадското общество винаги е имало необходимост от съседство със земеделци, все едно дали в Китай, Индия, Иран или Византия. Влиянието между двете социални общности е било реципрочно – напр. край Византия хуните усвояват заедно със стоките и елементи на културния модел (напр. владетелите Грод и Кубрат приемат християнството), а от своя страна василевсът и неговото обкръжение възприемат хунската прическа и мода[24], походната баня *черге* и други елементи от ориенталската култура (би могло да се предполага дори влияние в обществото деление на „сини“ латифондисти и „зелени“ търговци).[25]

Търговската символика за българските владетели е от огромно значение в контекста на икономическите войни, които те ожесточено водят със своите съседи.[26] Не случайно владетелските инсигнии на кан Кубрат (торква, две гривни и фибула), както и тези от времето на Тервел (копчета на кафтан със зелени стъклени пасти от коланен накит № 2 в Мадара) и Симеон[27], са украсени с изумруди по подобие на ефталитските. Разточителната украса със „сапфири“ и „изумруди“ е продиктувана от желанието на владетеля да изрази търговската имперска идеология на българите в Дунавския район. За разлика от владетелите на земеделските народи, канът на скотовъдците възприема властта и родината недетерминирано в пространството с всички рискове на придвижването. Оттам неговата корона е функционално-символична (апотропеен и родов белег). Най-подходящата форма за тази цел е шлем-корона за защита в битките по време на дългите керванни походи. И тъй като представата за шлема като корона е известна сред готите, употребата на зелените камъни е от особена важност за етно-културната идентификация на владетеля. Шлем № 1 от Ашман и този от Буда Пеща свидетелстват, че в Дунавския район се е наложила хуно-българска владетелска знаковост в инсигниите.

„Скъпоценните камъни“ върху шлема-маска въплъщават родово-социалните черти на владетеля. Прави впечатление, че при наличието на сини цветни пасти (халцедон) майсторът е употребил за очите черни с виолетови и бели слоеве като имитация на елипсовиден оникс, което би могло да се дължи на факта, че владетелят е бил тъмнооок монголоид. За това сви-

детелства и календарното обозначение *гок* (виж по-долу). Окосмяването на главата, представено със синьо-зелени стъклени пасти се възприема символично в контекста на хунските татуировки [28]: ромбовидни изумруди и халцедон се редуват при изобразяването на веждите; косите са обозначени чрез кръгли сини пасти с черно обрамчване и правоъгълни зелени, поставени вертикално за бакенбардите; брадата (върху набузниците) е представена от овални оникси в заострения край и правоъгълни изумруди за по-слабо окосмената горна част, като по този начин се подчертава нейната дължина. [29] Темето и косите върху задната (тилна) част на шлема изненадват със своето необичайно за европейската мода оформяне. Подобни прически са известни при [пра]българите, благородните сред които си бръснели главите отпред и си оставяли три плитки. [30] Върху най-високата част на калотата на шлема са поставени четири осмоъгълни кристала в знак, че липсва коса, т. е. главата на владетеля е изобразена бръсната (с тонзура). Поради същата причина върху челото на маската (между очите и веждите) има две празни легла за камъни, може би също запълнени някога с кристали. [31]

Тонзурата се възприема като знак за съпричастие на владетеля към делото на епископ Авито, споменат в посветителския надпис от шлема, и напомня за топоса от Именника, че „тези пет князе управляваха отвъд Дунава с бръснати глави" – за разлика от аварите, които носели дълги коси. [32] Задните коси са интерпретирани освен със синьо-зелени цветове, също и с черно-виолетово-бели (подобно на брадата), за да се изрази тяхната дължина и форма: три овални оникса, поставени вертикално в обърнат с върха надолу триъгълник, изобразяват съединени дълги коси на плитки със средна част, вдигната върху тонзурата и челото като перчем. Ондулацията на перчема е означена върху лентата със зелен правоъгълен изумруд, два сини кръгли халцедона, изумруд и халцедон, два ромбовидни (подчертаващи вертикалното движение на косата) изумруда, халцедон, малък кръгъл виолетов оникс, изумруд и бял кръгъл камък като завършващ кичур. Единственият бял камък върху шлема, поставен на челото като знак, напомня за култа на хуните към белия хелиотропен нефрит и еленовите камъни от бял пирофилит. [33] Китайското име Хун „княз, душа" (ху „пастир") се асоциира с кетското название на Слънцето, откъдето и знаковостта на белия нефрит. [34] Символиката на бялото е широко разпространена у потомците на легендарния Бай-ди („бял род"): бели хуни, акацири (ака-чор „бял богатир, герой, дух"), сарагури и купи-българи (сара-огур, куба-балогур „жълто-рижави бели стрели, родове"), кан Баламбер (Бала-бьор „бял вълк"), кан Аспарух (Аспа-рух „бял конник"). [35]

При Ашманския шлем-маска косите са хванати отзад, за да поддържат средната плитка, вдигната върху остриганото теме над челото като перчем. Височината на перчема е реално осъществена върху повдигната лента, която съединява челото с тилната част, известна в античния гръцки шлем като носач за пера. Перчеми са носели и траките, но без оформяне със стригане и тяхното отразяване в шлемовете от фригийски тип е различно, тъй като дългата коса е била цялостно вдигната и вързана за темето на кок. Номадските народи, включително и българите, имали табу върху главата и косата и вярвали, че там се съхранява силата на човека. Вдигането на перчем върху главата като кок (срв. подобни китайски прически), би могло да се интерпретира в духа на символиката на конската опашка, която източните народи също така връзват (срв. и днешното название на прическата като „конска опашка"). Непрестанното махане на конската опашка се обяснявало с обстоятелството, че съхранявала силата (духа) на животното, поради което била превърната от тюрките и монголите в знаме-туг на предците. [36] Като се има предвид, че хуните наследяват културните модели на скитите, основателно е да се предполага, че тази символика на косата е била заимствана от централноазиатските трако-фриги (тохари), населявали югоизточните склонове на Тангра-таг преди разселването на хуните. [37]

Податка за „конската" символика на перчема при траките се открива в съкровището от Летница, където върху две фалери е изобразен брадат цар с вдигната дълга коса, която го отличава от останалите воини. [38] Изображението на хиерогамията върху едната пластина интерпретира известната иконографска схема в гръцкото изкуство, представяща силен, който придърпва към себе си менада. [39] То е много добър пример за степента на адаптивност и преобразователна способност на тракийските майстори. Същият тип хиерогамия е засвидетелстван от тракийски монети, в които гръцкият модел е променен – мъжът е изобразен с дълги коси, както жената. [40] Художествените промени в летнишката фалера изразяват царската иконография: Богинята-майка възсяда своя мистичен съпруг като кон (ясно личи вторият крак зад тялото на мъжа); тя е активната страна в действието, за което свидетелства и нейната жрица. Поради социално-митологическата сакрализация на жената нейните коси са

късо подстригани подобно на мъжете, за разлика от нереидата и от владетеля, които са дългокоси. Очевидно Летнишкото съкровище представя тракийско ритуално преобръщане на ролите, при което мъжката пасивност и женственост се свързват с култа към Дионис, Орфей и Богинята-майка, а самата тя с нейните служителки носят белезите на войнските порядки (освен споменатата активност и късите коси, те са облечени като амазонки в дрехи, подобни на мъжките плетени ризници). [41] Така в идейния контекст на фалерите от Летница дългата коса на владетеля се възприема като знак за сакрална „немъжественост" (известна при скитите), а формата на перчема като конска опашка свидетелства за обяздването на царя от Богинята-майка, т. е. поставянето му в подчинено (пасивно) състояние на нейната неоспорима власт сред номадите. Подобна практика, но с обърнат знак, е засвидетелствана при келтите, владетелят на които се бракосъчетавал с кобила. [42] Тази знаковост намира отражение в съкровището от Панагюрище, където гърлата на антропоморфните ритони се асоциират с високия перчем на тракийския владетел. [43] По този начин главата на царя в пластината от Летница се превръща в ритон – вместилище на сакралното питие на богинята-майка, за да бъде означена трансгресията на мистичната сила (амфората и лозата свидетелстват за тази оргиастична символика). Тази древна трако-скитска символика е в основата на източната номадска (тюркска) практика от череп на прочут мъж да бъде направена чаша за пиене.

Сакрализирането на „обратния пол" при мъжете-номади в Северна Азия (женственост, травестия) е централен мотив в шаманството, тъй като огънят в домашното огнище по традиция се свързва с женското божество още в палеолита. [44] Тази ритуална традиция е позната на тюрките в Алтай и на Балканите (срв. женствените белези на шамана върху керемидата от Мадара). Българите съчетавали във водата мъжкото и женското начало, като се къпели във Волга голи [45] и правели религиозни възлияния (напр. участието на воини и наложници в очистителния ритуал на кан Крум пред стените на Константинопол). За ритуалната практика свидетелства и Нагисентмиклошкото съкровище, чиито съдове в повечето случаи са двойки, а върху кани №№ 2 и 7 са изобразени възплътеният в орел бог Ахурамазда-Зевс в съчетание с богинята на водите Ардвисура и със сина на нимфа Ганимед. [46] Косите при българите носят древната номадска знаковост – Ардвисура е с къса коса и мъжки белези; кан Тервел е с дълги плитки (върху оловния печат). Очевидно за тях перчемът коса е белег, както знамето с конската опашка.

Изводите от направения иконографски анализ сочат, че шлемът-корона-маска № 1 от Ашман принадлежи на [пра]български владетел и носи следи от влиянието на будистката култура на Централна Азия. Неговата глава е бръсната, както повелява модата. Същевременно, в отличие от простолюдието, благородниците имали право да носят плитки, за което свидетелстват печатът на кан Тервел, балбалите от Ендже (Шуменско) и бронзовият медальон от Византийския музей в Атина (IX век). [47] Показателно е сведението за унгарския боил Вата, който си остригал косите и си пуснал три перчема при бунта му срещу християнството. Майсторът на шлема-маска е трябвало да се съобрази с канската иконография и да преправи античния модел, както това е направил майсторът на Тервеловия печат. Ашманският шлем свидетелства, че неговият поръчител е изисквал да се съчетават традиционното за хуните и българите бръснене на главата с дългите коси – белег за власт.

Надписи

Епиграфският материал върху двата шлема от Ашман е обнародван от Миряна Мариянски [49] без палеографски анализ. Поради тази причина някои от буквените знаци не са идентифицирани. Между тях е и годината върху шлем №1. От друга страна разкриването на името на император Лициний върху шлем №2 подвежда авторката към прибързани заключения относно хронологията и културния контекст на поръчката.

Наблюденията върху надписите в оригинал дадоха възможност за уточняване на различни детайли. Те са разностилни и изработени в различни техники: изчукване с длето (лента на шлем № 2); изчукване с острие-замба (лента на шлем № 1, тилна пластина на шлем №2). Различията биха могли да се дължат на адаптирането на варварите към византийската писмена система. Българската канцелария свидетелства за съществуването на домашна традиция от подобен еклектичен тип. Кривите, ъгловати и на места трудно четливи букви, сходни с тези от гръцко-тюркските надписи върху тасове №№ 9 и 10 от Нагисентмиклошкото съкровище, трудно могат да бъдат отнесени към придворните ателиета на император Лициний в Илирикум. [50] Посвещението върху шлем №1 също така е съставено на гръцко-тюркски език, както вероятно и върху шлема от Буда Пеща [51], дока-

то при № 2 посвещението е на латинско-гръцки език. Писаният текст върху челната лента на двата шлема е концепиран в изобразителното поле по противоположен начин. Надписът върху шлем № 2 започва от дясното слепоочие и завършва върху лявото, което означава, че е бил четен (от ляво на дясно) от хора, застанали пред владетеля. При шлема-маска надписът е съобразен със символичната декорация. Тя определя неговото начало върху лявото слепоочие и, като обикаля през тила, локализира края върху дясното. Пространственото концепиране на епиграфския материал хвърля светлина върху смисъла на двойното комплектоване и функцията на шлемовете: № 2 с надпис обърнат към врага, № 1 с надпис, предназначен за съратниците. Тази концепция би могла да се дължи на системата бустрофедон. Както е известно, лявата страна за много азиатски народи, в това число и българите, е от първостепенна важност, тъй като тя съответства на изгрева на слънцето. При тюрките престолът на кана маркирал символично Полярната звезда – топос, засвидетелстван в двореца на Плиска, чиято апсида е на север. Споменатият медальон от Атина представя българския кан върху трон с вдигната лява ръка за поздрав към седналите отляво сътрапезници. [52]

Независимо от двете техники, в които са изработени надписите, може да се твърди, че те в еднаква степен отразяват варварската практика на писане – буквите са криви и на места дори трудно четливи, в духа на надписите от двата таса №№ 9 и 10 с гръцки текст от Банатското съкровище, датирани от 692 г. [53] Практиката в един и същи текст да присъстват буквени знаци от две различни писмени системи (напр. тилния надпис на шлем №2) е характерна за ранната византийска епоха и е запазена в монетосеченето до XI век. Отсъствието на християнски кръстове за маркиране на началото в надписите за invocatio symbolica свидетелства за една ранна езическа писмена среда (през VIII и IX век българските езически надписи почти задължително носят този символ).

Надписът върху шлема-маска започва с името на владетеля. Във вида, както е разчетен от М. Мариянски, той гласи:

ΔΙΖΖΩΝ ΥΓΙΕΝΩΝ ΦΟΡΙ ΑΥΕΙΤΟΥ
ΕΡΓΟΝ Γο ΚΑ Γρ ΙΒ

Διξξων υγιαινων φορει Αβίτου εργον....
„Дизоне носи със здраве делото на Авито..."

Според авторката на монографията последната част на надписа съдържа цифрови обозначения и би могла да бъде печат за качеството на метала [54], но като се има предвид, че печатите не се включват в посветителските надписи, по-правдоподобно е това да е посочване на година с цифрови обозначения, както е при един сребърен юбилеен тас на император Лициний. [55] Обикновено изчисляването на годината в прабългарските надписи е двуезично – според византийското и традиционното летоброене (напр. Банатските тасове №№ 9 и 10 от 692 г.) [56] Надписът на шлем № 1 също така притежава билингвено цифрово обозначение: ГоК (монг. гаг „свиня" [57]), Ā (αλεμ „първа, високосна" година [58]) от прабългарското летоброене и χ҃Ϡ҃ Ī B̄ (6012). Според Александрийската (Анианова) ера, годината се изчислява на 520 от Рожд. Хр., която е първа-високосна година от управлението на владетеля и ново начало след годината на свинята 519-та от 12-годишния календарен цикъл. [59] Тази датировка отговаря напълно на стила на произведението и на неговия надпис, отнесени от Г. Колиас към VI век. [60]

Първото име в посвещението се интерпретира от изследователите по различен начин. Г. Колиас предлага християнската формула: Δ (εσποτη) Ι(ησοῦ) Ζ(ωντι) Ζον, без да даде сравнителен материал, докато М. Мариянски приема Диззон за варварски владетел, получил шлема като дар, и свързва името с балканската ономастика, също без да спомене кои тракийски или илирийски примери има предвид. [61] Записването на името с две Z показва недвусмислено, че Диззон не отговаря на гръцката писмена традиция. Тези две букви най-вероятно предават сложни за индоевропейското ухо звукови съчетания от типа на „ж", „дж", „ч" или латинско „ц" в tazza. По този начин името би звучало: Дижон, Диджон, Дичон (Дичо?) или Дицон – сродно с известното Диценг, както и с Дизавул (Истеми, Шетеми) от рода Ашина, управлявал Западния тюркски каганат през първата половина на VI в. [62] Формата на записване на името би могла да бъде повлияна от съществуващата гръко-латинска писмена традиция (срв. ardizzone сред [пра]българите в Италия).

Второто име в посветителския надпис М. Мариянски приема за римско – Avitus или тракo-илирийско (отново без позоваване на извори) и предполага, че е на майстора-златар. [63] Всъщност посвещението: Διξξων υγιαινων Αβι'του εργον γοκ α(λεμ) [64] χ҃Ϡ҃Ι Β „Дичоне, със здраве носи Авитовото дело в годината на свинята първа-високосна 6012" е символично и няма никакво основание да се търси в него името на майстора, както и на печата за качество. Името Авито може да се свърже с известния от владетелската идеология на прабългарите топос, свързван с харизматичния жречески клан Дуло. За неговата идентификация биха могли да бъдат приведени два извора, единият

от които е отново Именникът на българските канове. Там прародителят на Дуло носи името Авитохолъ (тюрк. *Avit-oxlu „син на дедите“). [65] За отбелязване е, че avitus (лат. „праотечески“) [66] се среща в средновековните извори като име на архиерей (вж. по-долу в текста), а с *холиати (хвалиси)* са били означавани хорезмийците [67]. Логично е да се приеме, че едно именопос на прародителя би могло да бъде вписано в различен културен контекст, контаминирайки различни значения. Първоначалният хунски семантичен пласт би могъл да се идентифицира чрез Енисейския мит за първожреца Дох [68] (прабълг. доксъ „свиня“), съпруг на слънцето (кет. Хун) [69] и гръмовержец, който живял „преди 300 години“, и по този начин да бъдат обяснени осъзнатите като епоним години на Авитохол. [70] За подобен пласт в посвещението на шлема би свидетелствало съчетаването на името с названието от животинския календарен цикъл Αβι'το-γοκ. В гръко-римския културен ареал на Централна Азия родовият топос: Avi(t)-Doh-o(g)l(u) „Дядо Доховите синове“ би могъл да бъде вторично осмислен с хорезмийски и тохарски [71] етноними (Avito-hol „Праотеческият Холиат“, Avi-tohuolo „Праотеческият Тохар“). Българите са идентифицирани и с чуждото етническо название *сакалиби*, за да се изтъкне континуитета с древното туранско търговско население на Согдиана – саките. [72]

Подобен стремеж за етнонимическа идентификация е засвидетелстван и при аварите по време на тяхното съседство със северите край Каспийско море. Там те се идентифицирали с истинските абари, които прогонили северите северно от езерото Балхаш. [73] При прабългарите идеята за историческа и културна приемственост е развита в държавната идеология и с други етноними. Сред главните е етническото име балкарци, което насочва към прочутия търговски град Балхара („Бял град“). Споменът за идентификацията на България с Балхара (днешният град Бухара) се е съхранил в една карта от XV век. [74] Известно е отношението на прабългарските жупани (= чобан „пастир“) към държавната граница, която била строго охранявана и оградена като кошара (срв. Онгъл, ъгъл = „кошара“). [75] Българската пастирска държавна символика е изразена и с пограничните „бели градове“ в: „Украйна (Саркел, Белгород на Днестър), Молдова (Болград), Румъния (Алба Юлия при Карпатите), Сърбия (Белград), Албания (Берат) и в Родопите (Белград при с. Сърнак).

Подобно на Хорезъм, град Балхара е богат търговски център по пътя на коприната и едно от главните държавни средища на западните хуни и тюрки. [76] Нейният владетел имал отличителен белег върху трона – крилати камили. [77] Двугърбата азиатска камила, която живеела в диво състояние в пустините на Монголия, била опитомена от хуните. За номадите тя е не само ценно транспортно животно, но и символ, за което свидетелства споменатият подарък за китайския император, както и киргизкият епос „Манас“, в който свидната рожба на владетеля е сравнена с камилче. [78] Една миниатюра от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица представя княз Светослав върху пленения български трон, чието високо облегало прераства в камилска глава с дълга шия. [79] Върху зидовете на крепостната стена в Преслав един графит-белег за гурбет представя двугърба (азиатска) камила и две високи обувки (ботуши) край нея. [80] При положение че камилата се свързва с владетелската символика на град Балхара, често срещаните в българската столица изображения на ботуши биха могли да бъдат идентифицирани като белег на друг важен за тюрките търговски център в Централна Азия – тохарския град Кондуз [81] (=кондур „обувка“), откъдето и името на рода оногондури (оно-кондури „10-те обувки“). И тъй като десет ботуша съответстват на пет конника, най-вероятно се означава империята на оногурите – „10-те стрели“ (огур „стрела, род“), съставена от 5 представители на съюза Дуло и 5 на Ерми, които си поделят с Асеневци управлението на тюркския каганат през 635 г. [82] Не случайно историческите предания свидетелстват за петима владетели, управлявали отвъд Дунав, и за също толкова синове на кан Кубрат. [83] Подобни търговски родово-държавни белези биха се възприели в Европа като своеобразни паспорти, покрай маркерите за качество на скъпите предмети от Китай, Индия и Иран, които тюрките разнасят по градските тържища на Централна Азия и в Европа. Засвидетелствани са и прабългарски владетелски имена, свързани с търговската символика на други народи – напр. името на индийския бог на търговията и богатството Кубера, както и неговите монголски интерпретации с алтайска етимология Баян, Бат-Баян, Боян „богат, господин, бял, висок, шаман“ (сравни също преводните имена Господин, Белчо), а също и титлите, свързани с тях: *бай, бей* и *бан* (кит. *бай* „бял“). Показателно за разпространението и утвърждаването на тази ориенталска символика на юг от Балканите е присъствието на кан Кубер в Солунския край. [84] Българската държавна идеология съхранява ориенталския характер на търговската знаковост и след християнизацията, за което свидетелства текстът за изумруди-

те на бог Хермес в превода на Александрията, на когото е посветен златен пръстен-печат с камея в Преслав. [85]

Вторият извор Regesta Pontificum Romanorum би могъл да конкретизира историческия фон на шлемовете с известния от началото на VI век епископ Avito, засвидетелстван три пъти в папската кореспонденция:

1) Писмо, датирано от 13 октомври 501 г.

Avito, episcopo Viennensi, scribit, ne aegre ferat litteras ad Aeonium, episcopum Arelatensem, nuper missas; in his enim se, „inaudita parte et absque competenti instructione" posse iudicium fieri negasse. Anastasii II. decretum si „rationabiliter" esse factum demonstretur, se gravisurum affirmat. Rationes afferi iubet. [86]

2) Писмо, датирано от 11 септември 515 г.

Avitum, episcopum Viennensem, per conversionem provinciarum, id est Dardaniae, Illyrici vel Scythiae (al. Thraciae) ad communionem gaudii provocat, eique se de eventu legationis Constantinopolim missae significaturum promittit. [87]

3) Писмо, датирано от 15 февруари 517 г.

Avito, episcopo Viennensi, respondet, se litteras ad eum iam antehac daturum fuisse, si quid laeti legatio in Orientem missa effecisset. Queritur, Graecos, „ore potius praeferre pacis vota, quam pectore,... quae fuerint professi, negligere, et quae damnaverint, haec sequi": legatosque ab iis missos esse „laicos et alienos ab ecclesiastico corpore". Nunciat, „plures Thracum", et episcopum Nicopolitanum, metropolitanum Epiri, una cum synodo suam sequi auctoritatem; „Dardaniam et Illyricum vicinum Pannoniae", ut episcopi sibi ab ipso praeficerentur, petiisse. [88]

Изработването на шлема през 519 г. позволява идентифицирането на Авито от посвещението със споменатия епископ на Виена, Дардания, Илирия и Скития, чиято мисионерска дейност сред тюрките се свързва с делото на жреца-прародител Авитохол в родовите предания. Към същото прабългарско мистично възпоменаване на Прадядото се вписва и странното за ономастиката име на епископа на Томи в Малка Скития – Патернус (лат. pater „отец"). Това обяснява особената почит към дискоса на Патернус (491-518 г.), положен в гроба на кан Кубрат. [89]

[1] **M. Manojlovic-Marijanski.** Kasnorimski slemovi iz Berkasova. Novi Sad, 1964, 36-38; D. Mano – Zisi. Antika, Umetnost na tlu Jugoslavije. Beograd, Zagreb, Mostar, 1982, 117; Археолошко благо Србије. Народни Музеј (каталог). Београд, 1983, 93-94, N 74 – с пълна библиография.

[2] Gods, soldiers and citizens in Aquincum. An exhibition to celebrate the 100 year centennial of the founding of the Aquincum Museum. Budapest, 1995, p. 45, N.98, f.52.

[3] В последния период от управлението на Сасанидите възникнали историческите съчинения Хвадай-намак („Книга на владетеля"), които не са запазени в оригинал (А. Новосельцев. Государство Сасанидов. – В: История Востока. II, Восток в средние века. М., 1995, 32).

[4] **M. Manojlovic-Marijanski.** Op. cit., p. 19.

[5] **J. Hampel.** Ein Helm von der pannonischen Reichsgrenze. ZfhV. Dresden, 1900-1902, 192-201; G. Nagy. Az eskütéri sisak. BpR VII, Budapest, 1900, 69-70.

[6] **N. Fettich.** Schildbuckel von Herpaly. AA I/3, København, 1930, 262; A. Alf oldi. The Helmet of Constantine with the Cristian Monogram. JRS 22, 1932, 9-18.

[7] **M. Manojlovic-Marijanski.** Op. cit. 25-26, 33-35.

[8] Пак там. 29-30.

[9] Пак там. 30-31.

[10] **R. Loverance.** Byzantium. London, 1994, 29 (35).

[11] **M. Manojlovic-Marijanski.** Op. cit. 31-32.

[12] **Z. Vinski.** Arheoloski spomenici velike seobe naroda u Srijemu. Situla, Glasnik Narodnega muzeija v Lijublijani, 2, 1957, 39.

[13] **M. Manojlovic-Marijanski.** Op. cit. 22.

[14] Пак там. 9-12.

[15] **E. Kovacs, Z. Lovag.** Die Ungarischen kronungsinsignien. Bekescsaba, 1988.

[16] Стара българска литература. Т. 5, Естествознание. С., 1992, с. 136.

[17] **Г. Пугаченкова, Л. Ремпель.** Очерки искусства Средней Азии. Древность и средновековье. Москва, 1982, 46, 134, 237.

[18] Срв. тюрк. kök „произход", kö:k „небе, синьо". G. Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press. 1972, 708-709.

[19] **В. Бешевлиев.** Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с. 91, бел. 28, 29.

[20] **Л. Гумилев.** Хунну. Степная трилогия. С.Пб., 1993, 65, 79-81; Древние тюрки. М., 1993, с. 58, бел. 23, 163-164, 176.

[21] **В. Стоянов.** Етнонимът „българи". За българо-тюркските смешения. С. 1997, с. 93, бел.31.

[22] **Л. Гумилев.** Тысячелетие вокруг Каспия. М.,

1993, с. 92, 122. Държавата на жупаните просъществувала докъм 488 г., когато нахлуват тюрките теле.

[23] Хунските родове Чубан, Чумугун, Хуву и Шуниши с Тюргешите (авари+монголи) съставят съюза Дуло; останалите хуни в района – чуюе, чуми, шато (чуюе+тюркюти) вероятно са влизали в съюза Ерми. Чуйските хуни обитават земята на техните съюзници светлокосите и синеоки узуни, които прогонили през II век пр. Хр. согдийците (юеджи) от северозападен Китай и заели тяхната територия до езерото Балхаш и северните склонове на Тангра-Таг (по тези земи те са локализирани до III. в. сл. Хр.). Узуните, както и ефталитите (а също така и самите хуни), са потомци на западнокитайския широколик (брахицефален тип) европеиден рус народ от тибето-бирманското езиково семейство – Бай-ди „бял род" (жуни), т. е. те също така влизат в групата на белите хуни (**Л. Гумилев.** Хунны в Китае. Санкт-Петербург, 1994, 27-8; Древние тюрки. М., 1993, 42, 213, 265, 292-293; Ритмы Евразии. М., 1993, 308, 456, 477). Потомците на широколикия рус народ усвояват различни културни и езикови модели на териториите, които заемат: в Тибет те са под китайско влияние; ефталитите край Памир – под иранско и индийско; узуните и жупаните (западните хуни) край Тангра-Таг – иранско (арийско, сако-согдийско), сармато-угро-самодийско с тюркски елементи (печенегите в Кангюй); северните хуни край Алтай – иранско, тюрко-монголско, тунгуско-кетско. В научната литература е приета транскрипцията на Юебан „Чубан" (**Л. Гумилев.** Ритмы.... 109, 258), но като се има предвид согдийското културно и езиково влияние по тези земи, по-подходяща би била формата Жубан (=Жупан), засвидетелствана в български паметници от VII и IX век. **З. Ждраков.** За един аспект на [пра]българската владетелска идеология. Кант. Списание на новите хуманитарни факултети. Нов Български Университет, бр. 2, 2000, 114-115, бел. 2; (**З. Ждраков, А. Бояджиев.** Към интерпретацията на седмолъчата звезда от Плиска (подготвена за печат); З. Ждраков, А. Делева. Към интерпретацията на съкровището от Над Сент Миклош. Датирани два таса (№ 9 и 10) с гръцки текст. – Старобългаристика (дадена за печат).

[24] Вж. проникналата в Европа хунска коническа прическа kökül, стб. коуколъ и кок.

[25] **Л. Гумилев.** Ритмы.... 510.

[26] **И. Сакъзов.** Външната и вътрешна търговия на България VII-IX век. Сп. Бълг. иконом. дружество. XXIII, 1924, 85-324; **Г. Фехер.** Ролята и културата на прабългарите. Значението на прабългарската и старомаджарската култура в изграждането на цивилизацията на Източна Европа. Фототипно издание. С., 1997, 15-21, 125-133; В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 108.

[27] **Т. Тотев.** Преславско златно съкровище. С., 1983, ф.24, 25, 26.

[28] **Г. Пугаченкова, Л. Ремпель.** Цит. съч., с. 223.

[29] **Manojlovic-Marijanski. M.** Op. cit. 10-12.

[30] **Г. Фехер.** Цит. съч., с. 60.

[31] **Manojlovic-Marijanski. M.** Op. cit. 10-12.

[32] **П. Петров, В. Гюзелев.** Христоматия по история на България. Т.1, С. 1978,с. 22.

[33] **Л. Гумилев.** Хунну. Степная трилогия. С. Пб., 1993, с.185.

[34] Мифы народов мира. I. М., 1980, с. 643.

[35] **Л. Гумилев.** Хунну.... 28; Мифы народов мира. II. Москва, 1982, 632-634.

[36] **В. Бешевлиев.** Цит. съч., с. 68, бел. 9.

[37] За хунски прически от този вид виж: Л. Гумилев. Хунну.... 158.

[38] **И. Маразов.** Хиерогамията от Летница. – Археология, 1976, № 4.

[39] **G. Koch-Harnack.** Knabenliebe und tiergeschenke. Berlin. 1983, 98, Abb. 33.

[40] **Т. Герасимов, И. Венедиков.** Тракийското изкуство. С., 1973, 324, 325; **И. Маразов.** Митология на траките. С., 1994, с. 61.

[41] **И. Маразов.** Митология... 42-45, 78-79, 168-169

[42] **И. Маразов.** Предговор към книгата на Й. Гонсовски (Митология на келтите. С., 1982, 233).

[43] **Т. Герасимов, И. Венедиков.** Тракийското изкуство. С., 1973, 125, 126, 127. Косите на „амазонките" са дълги и вдигнати върху темето. Това се вижда както от особеното им привързване отзад, така и от пръстена, който ги пристяга във височина.

[44] **С. Токарев.** Религията в историята на народите. С., 1983, 111-112.

[45] **Г. Фехер.** Цит. съч. 149-150.

[46] **З. Ждраков.** За един аспект..., 114-127.

[47] **З. Ждраков.** Неизвестен български медальон-амулет от IX век. В: Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, 1996, 315-322; Български юбилеен медальон от IX век в колекцията на Византийския музей в Атина (допълнен вариант, предаден за печат).

[48] **Г. Фехер.** Цит. съч. 8.

[49] **M. Manojlovic-Marijanski.** Op. cit. 13.

[50] **R. Lowerans.** Op. cit. 5, f.2.

[51] Челният надпис върху шлема от Буда Пеща завършва с буквени знаци: [I] и [A], с които най-вероятно е записана годината на създаване на произведението: [xT] IA (6011 = 519 г.), според Александрийската (Анианова) ера, както е при шлем № 1. Надписът върху шлем 2: χβαλης Senrinus „хорезмиецът Сенрин", свидетелства за влиянието на сарматската култура

върху хуно-българите (повече за тази идентификация в: **З. Ждраков.** Средновековните майстори в България (подготвен хабилитационен труд на тема: Майсторите по българските земи от античността до късното Средновековие. Въведение в автографирането.).

[52] **З. Ждраков.** Цит. съч. 315-322.

[53] **З. Ждраков, А. Делева.** Цит. съч.

[54] **M. Manojlovic-Marijanski.** Op. cit., p. 22.

[55] **R. Lowerans.** 5, f.2.

[56] **З. Ждраков, А. Делева.** Цит. съч.

[57] **М. Москов.** Именник на българските ханове (ново тълкуване). С., 1988, 84.

[58] Пак там, 100-101.

[59] Пак там, p. 104.

[60] **M. Manojlovic-Marijanski.** Op. cit. 22.

[61] Пак там, 22, 26, 36.

[62] **П. Петров, В. Гюзелев.** Цит. съч. 107. **V. D'Amico.** J bulgari trasmigrati in Italia. Campobasso, 1933, p. 21, 35, 57. Тук е уместно да се постави въпросът за възможната идентификация на Диззон с Диценг, което би обяснило хронологическото несъответствие на последния и на Докум, споменати в Менология като управлявали след Крум и преди Омуртаг. Други варианти на идентификация биха могли да бъдат хунският владетел Бузан (**М. Москов.** Цит. съч. 166) и багадур-джабгу Дизавул (**Л. Гумилев.** Ритмы... 26, бел.4, 56).

[63] **M. Manojlovic-Marijanski.** Op. cit. 22, 34-36.

[64] Определението на месеца алемъ, елемъ трябва да се обясни във връзка с родовото историческо харизматично съзнание, засвидетелствано в текста на Именника. Сходен вариант: A ΔILON е известен от Банатското съкровище (**З. Ждраков, А. Делева,** Цит. съч.). Названието на този месец от календара на прабългарите е фиксирано два пъти в Именника. Среща се еднократно и в прабългарски надпис № 57: 24) в съчетанието sigor elem, което отговаря на шегоръ алемъ от Именника. Значението на тази хуно-българска дума е „първи, преден, начален". С нея е обозначаван допълнителният месец в календара на българите при високосни години. Думата *Kl-m < *Kl-ым е хуно-българска по произход. Възстановяваната алтайска и общотюркска форма *K:l- „начален, преден" е за означаване на началния месец на сезоните по народния календар (**Pritsak, O.** Op. cit., 51-52), срв. чув. ulәm < ilәm, ilәmә „преден" (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Москва, 1984, 67). Различието в началната гласна в гръцкия (е-) и старобългарския (а-) запис на името не може да получи задоволителна интерпретация с оглед хронологията на фиксирането – в случая е налице различно предаване в две различни графични и фонетични системи (грц. и стб.) на този специфичен хуно-български умлаутен вокал. В контекста на характерната за българската култура еклектичност (отвореност към иноезичие, инографичност и инообразност) тази буква [А] след названието на годината може да се интерпретира с еднаква правдоподобност както като цифрово обозначение за 1, така и като съкратено изписване на месеца алемъ, елемъ „преден, начален" (допълнителният месец при високосни години). В своето значение двете възможни тълкувания са сходни.

[65] **М. Москов.** Цит. съч., с. 150.

[66] **A. Rossi.** Piccolo vocabolario della lingua italiana moderna. Bologna, 1970, 84.

[67] **Л. Гумилев.** Древние... с. 35, бел.47.

[68] Мифы народов мира. 1, Москва, 1980, 393, 642-645.

[69] Пак там, с. 643.

[70] Триста години от времето на разказването. За съставителя на Именника 300-годишният период е бил реално изтекъл исторически период, както и 150-те години на Ирник (**М. Москов.** Цит. съч., с. 171). С Дох започва кетската шаманска и историческа традиция.

[71] **Табаков** 1995, 14-22.

[72] **П. Петров, В. Гюзелев.** Цит. съч. 140.

[73] **Л. Гумилев.** Ритмы... 348-351.

[74] Изследователите, между които и О. Прицак (Печенегите – пример за социална и икономическа трансформация. – Авитохол 5, 1996, 9), извеждат по сходен път името кангали (канк „камък") поради факта, че печенегите населявали „каменния" град Ташкент (срв. изричното упоменаване на Захарий Ретор, че българите, които живеели в палатки, имали градове, както и разпространеното в България название за градище „Каменица").

[75] **П. Петров, В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 128.

[76] **Л. Гумилев.** Древные... 114, 138, 142, 157, 159, 210.

[77] **Г. Пугаченкова, Л. Ремпель.** Цит. съч., с. 242.

[78] Манас. Киргизский героический эпос. Книга 1. М., 1984, 216.

[79] Главата на животното е с извита муцуна и с къси уши, което не позволява да бъде идентифицирана като конска (**А. Божков.** Миниатюрите на Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. С. 1972, 109, 221). Повече за камилата като идентификационен топос – вж. **З. Ждраков.** Цит. хабилитационен труд.

[80] **Д. Овчаров.** Български средновековни рисунки-графити. С. 1982, XCI, 2.

[81] История востока..., с. 66.

[82] **Л. Гумилев.** Ритмы...., с. 352.

[83] **П. Петров, В. Гюзелев.** Цит. съч. 84, 87.

[84] **П. Петров, В. Гюзелев.** Цит. съч. 78-83.

[85] **А. Делева.** Животът на Александър Македонски. Александрия – хронографска редакция. С., 1994, 24; Тотев, Т. Цит. съч. 62-63, ф.20.
[86] Regesta... 501, 756 (472), 97-98; Monumenta Germaniae historica. Anctores Antiquissimi. T. VI, part. 2. Alcimi Aviti opera. Berlin, 1883, p. 29-103.
[87] Regesta... 515, 778 (488), 101-102.
[88] Regesta... 517, 784 (494), 102.
[89] **Съкровище на хан Кубрат. Култура на българи, хазари, славяни.** С. 1989, 45-46 (78). **Името се среща и сред българите в Италия – напр. Филип Патернон (V. D'Amico.** J bulgari... 33, 45).

An Interpretation Of The Helmet-mask № 1 from Ashman (Berkasovo)

Zarko ZHDRAKOV, Antoaneta DELEVA

(Summary)

The Novi Sad museum (U. R. Jugoslavia), treasures a triumphant helmet-mask from the epoc when the earliest Turks settled along the danube region or the Huno-Bulgarian kurtouguri (family of the woolf's arrows). In the mifd fifties, a horse and two gold-plated silver helmets were found in a burial near Bercasovo (Vojvodina) in the Ashman region, which the archaeologists date back in the days of Konstantin the great. One of the helmets, in fact, symbolizes a man's head by means of glass paste decoration (imitation of stones). The ethic and the cultural features of the ruler had never been an object of study until now. The inscription has been more or less studies and that brings additional light to the context of the art object itself. The inscription ends with a bilingual year taken from both Greek and Bulgarian calendars:

ΔΙΖΖΩΝ ΥΓΙΕΝΩΝ ΦΟΡΙ ΑΥΕΙΤΟΥ ΕΡΓΟΝ Γο ΚΑ Γρ ΙΒ

Διξξων υγιαινων φορει Αβίτου εργον γοκ (Mong. gag „Swine" ᾱ(λεν)

„Dizzone carries-on in health the life-work of Avito (in) the year of the Swine, first leap year 6012".

The spelling of Διξξων with a double [ξ] is a quite rare in terms of the Greek onomastics and makes it rather difficult for the Indo-European ear to recognize the sound combinations, such as [j] and [t]. These combinations make the name sound like the Bulgarian Dicho (Dichon – comp. Ditseng from the khan Omurtag's period). The name of Avito could be identified by quoting two sources: The Name List of the Bulgarian Rulers and Regesta pontificum Romanorum. The first Bulgarian chronicle points out that the ancestor of the charismatic ruling Dulo family was called Avitohol (Turk. „son of the ancestors"). The name of the Panonian bishop Avito is mentioned three times within the apostolic correspondence between 501-517. The name Avito (Lat. „Ancestor") is quite strange for the Roman onomastics, though it embodies the symbol of the Ancestor of the Bulgarians.

According to the Alexandrian (Anian) era, the bilingual-year was calculated 520 AC, which happened to be a leap year, following the year of the Swine or 519 from the first Bulgarian animal calendar with a 12-year cycle. Similar bilingual leap year dating has been indicated on plates 9 and 10, belonging to the proto-Bulgarian jubilee treasure from Nagy-Szent-Miklos.

The green hair seen of the helmet-mask stands for the status of the caste and trade to which the Huno-Bulgarian rulers belonged. The caste of the tradesmen in India was singled out by the green stone – comp. Khan Kuber and the Indian God of trade, Kubera. The white Huns (Eftalits) imported emeralds from Egypt for their crowns, and the satin-green caftan adorned the khan of the Turks. Therefore, it is quite normal that emeralds decorate the insignia of khan Kubrat from Malaja Pereshtepina and of Tsar Simeon (?) from Preslav, yet, only imitations are to be found in burial 2 from Madara. To lengthen the green pointed beard of the helmet-mask, it was quite enough to use imitations of sapphires and onyxes. The cut and the green hair wave were achieved much in the same way – there were three interwoven plaits, quite like the ones that the Tungusians had, bringing the middle one upwards in a forelock (carrier of fathers), and then fixing it on a shaven pate, which was symbolised by crystals. The triumphant helmet-mask of Ashman is outstanding for the period when the charismatic Dulo family was ruling, having their heads shaven (according to the Enrolment form), and this is, in fact, an important document, proving the penetration of Altai elements in the Huno-Bulgarian language. This document represents one of the first art monuments of the Turks in Europe, where the Tugus, Sarmatian and Byzantine culture meet in an eclectical unity.

Селищната структура на Абоба-Плиска

Павел Георгиев

Темата за селищната структура на Плиска е сред най-значимите и напоследък оправдано е в центъра на вниманието на изследователите. Изясняването на селищното устройство в хронологичен план води до обосновани заключения, както за историята (възникване и развитие), така и за характера на Плиска като тип селище или пък за поминъка и социалния статус на нейното население.

Преди всичко ще се спра на най-ранния тип структури: селищата от полувкопани и порядко наземни жилища, установени във Външния град. Проучванията в тази област имат пет десетилетна история.[1] В резултат на усилията на археолози от няколко поколения беше натрупан значителен емпиричен материал, който макар и неравномерно разпределен и недостатъчно детайлиран, предоставя сериозна основа за реконструктивни разсъждения относно облика на Плиска в периода VIII-X в. Теренната работа позволява да се открояят няколко жилищни района, обозначавани като селища (квартали).[2] Венец на събирателската работа бележат обхожданията на Я. Димитров в северната половина на Външния град.[3] Заедно с това бяха предприети и първите опити за анализ на данните за отделни селища[4] или пък на селищната система, която те образуват.[5] Напоследък бяха направени опити за хронологическо диференциране на живота в нея. Р. Рашев пръв формулира генерализирано схващане за развитието на Плиска като ранносредновековен град[6]. Изхождайки от традиционното схващане за Плиска като „първа столица" на създадената в края на VII в. българска държава, авторът датира най-ранните следи от живот и фортификация „не по-късно" от началото на VIII в. Градообразуващото звено според него още отначало е резиденцията, възникнала със създаването на държавата на Долен Дунав.[7] Тогава се формира система от обикновени селища, които гравитират към резиденцията в центъра. Отначало тя има характер на временен бивак и постепенно се сдобива със стабилни дървени постройки. За рамка на тази агломерация Рашев приема голямото землено укрепление. Селищата според него са съсредоточени по бреговете на Асар дере, в югоизточната и северозападна част на укрепената територия (обр. 1).[8] Площите между тях авторът основателно схваща като предназначени главно за стопанска дейност. Тази позиция Р. Рашев отстоява и днес, като отнася началото на селищната система „не по-рано от 700 г.".[9] Чрез тази постановка беше обоснована хипотезата за възникването на Плиска като главно селище на българската държава по схемата „център-периферия". Особено категоричен неин защитник е Я. Димитров, който отнася нейното възникване още в края на VII в. По това време според него в Плисковското поле се формира „постоянно обитавана ханска резиденция", около която „бързо" се създава пояс от селища-сателити.[10] В рамките на езическия период (681-864 г.) за Димитров Плиска поддържа „ясно изявен топографско-социален модел", при който е изразена опозицията център-периферия, които авторът тълкува съответно като сакрализирано и „профанни" пространства. Останалите изследователи се въздържат от определени заключения. Р. Василев например се задоволи да посочи едновременното съществуване на селищата с ядрото на столицата, имайки предвид всички етапи на тяхното развитие.[11] Селищата във Външния град той датира не по-рано от VIII в., но не изключва появата им в края на VII в. Известни резерви към постановката за много ранната датировка на поселенията изрази напоследък Ст. Станилов.[12] В основата на неговите изводи лежат наблюденията за датата на проучваното от него селище, което отнася след средата на VIII в. Много важно е изтъкнатото съображение за отсъствието на юрти в известните плисковски селища, което изглежда странно, ако те датират още в края на VII или началото на VIII в.

Установената селищна система изследователите тълкуват като явление, формирано от отделни по местоположение, големина и продължителност на обитаване структури. Обединяващата рамка е голямото землено укрепление. Я. Димитров с основание приема Плиска за единна агломерация, макар че според нас това понятие включва и селища, имения, манастири и други, които се намират отвъд крайната защитна линия.[13]

Проблемът за границите и вътрешната планировка на селищата е все още трудно решим. В редица случаи данните не могат да се тълкуват еднозначно.[14] Ясно е, че някои селища са заемали площ от няколко стотици дека-

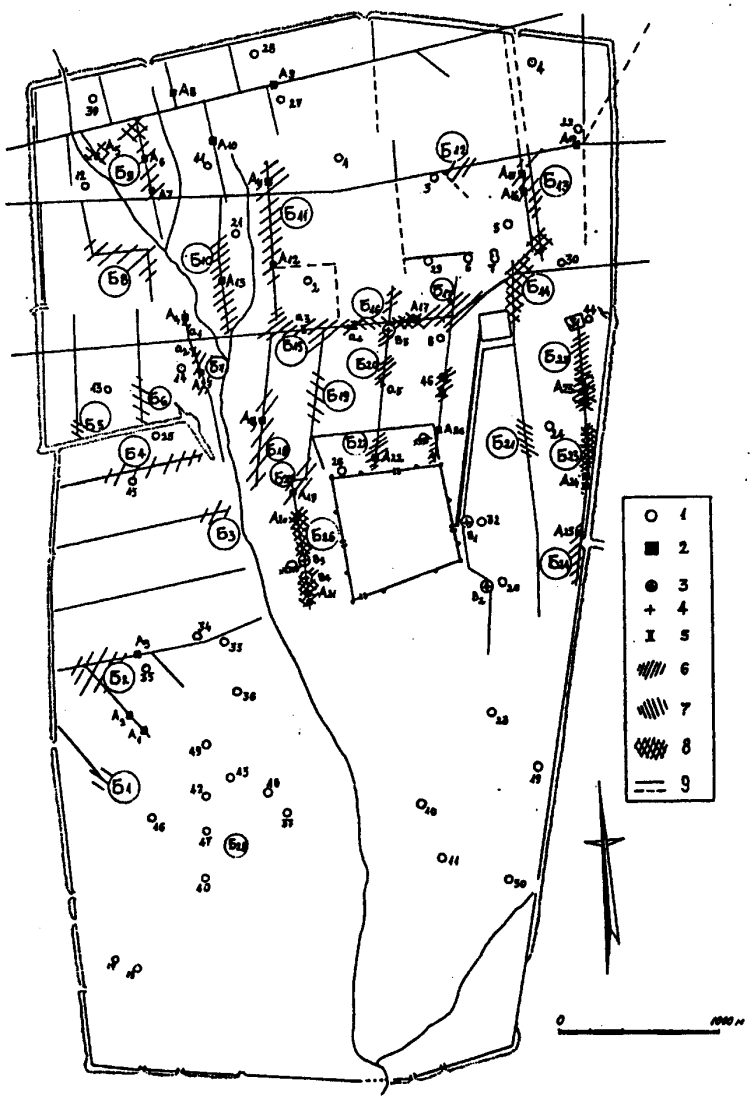

Обр. 1. План на Плиска с новооткритите паметници.
Легенда: 1 – обекти, локализирани преди сегашните проучвания; 2–9 – новооткрити обекти; 2 – каменни постройки; 3 – некрополи; 4 – единични гробове; 5 – водопроводи; 6 – сектори с жилища полуземлянки от края на IX–X в.; 7 – сектори с полуземлянки от VIII – ср. на IX в.; 8 – сектори с жилища полуземлянки от VIII–X в.; 9 – трасета на изкопите за напоителна система.

Обр. 1. Топография на Плиска в периода до средата на IX в. (по Я. Димитров).
Fig. 1. La topographie de Pliska dans la période avant le milieu du IXe siècle (d'après J. Dimitrov)

ра, като е много вероятно в рамките на всяко от тях да се открояят отделни „гнезда". Не е изключено последните също да заемат значителна площ. За районите, в които продължителността на живота е в рамките на VIII-X в., една от причините за значителната им големина е в тяхното постепенно разрастване, при което динамиката на жилищното строителство е свързана с овладяване на нови сектори. Такива данни предлагат селищата в югоизточната част на Външния град и в района на Голямата базилика. Проследяването на компактността на застрояване през отделните етапи води до набелязване на основните посоки в тяхното развитие и установяването на промени в техния облик, следствие на социално-икономически, политически или други причини. Схващането за големите и продължително обитавани селища, като „жилищни райони" или „квартали" [15], разположени сравнително равномерно, е оправдано преди всичко от гледна точка на приемствеността в заселването на определени части на

Външния град.

Относно причините, довели до концентрация на население в определени точки, изследователите сочат два фактора: наличието на постоянно течаща вода в малката, но по-пълноводна през Средновековието река в Асар дере, и необходимостта от поддръжка и отбрана на различни участъци по 20-километровата дължина на укреплението. Задълбочаването на нашите знания върху тези фактори са и днес най-важният начин за установяване на отделните етапи в развитието на селищната агломерация „Плиска".

В досегашните публикации археологическите данни за селищата заемат първо място при изясняване на въпросите за селищното устройство и развитие на Плиска. Това е напълно оправдано. Проблемът е в подценяване на топографските и хидрографските особености на терена, който те заемат. Недооценени са преди всичко условията за живот, като близостта на водоизточници: реки, извори, кладенци, овразии суходолия. Всъщност, хидрографията на Абобското поле предлага интересни възможности за проследяване развитието на Плиска като селищен организъм. Изясняването на геоклиматичните условия, при които живее и на които разчита населението, като повърхност, растителност и най-вече наличието на питейна вода за хора, животни или производствена дейност, допринася за прилагането на нови подходи при изследване на неговите селища и поминък. Отчитането на особеностите на екосредата позволява ефикасното прилагане на т. нар. функционален подход при оценка на културно-историческите явления.[16] Съобразени с „екофактите", археологическите и историческите данни позволяват по-обосновани заключения за развитието на „археологическата култура Плиска".[17]

Геоклиматичните и хидроложките промени през последното хилядолетие са неоспорими, но не са изменили кардинално състоянието на земната повърхност, водните запаси или климата.[18] Трябва да се допуска, че постоянно течащите реки са имали по-голям дебит, а нивото на подпочвени води е било по-високо, отколкото днес.[19] Плисковското поле има степен характер и през значителна част от годината е със засушлив климат, при който и в Средновековието се е чувствал недостиг на питейна вода, особено за значителна концентрация от животни и хора в център като Плиска. Съвременното състояние на изследванията не позволява пълна и научно аргументирана оценка на палеоклиматичните условия за живот. За целта са нужни целенасочени и специализирани изследвания. На настоящия етап сме принудени да правим изводи на базата на наблюдения върху характера на изградените в периода VIII-X в. хидросъоръжения: водопроводни инсталации, кладенци, язовири, бентове, открити канали и др.[20] Разнообразният им характер и локална приложимост според особеностите на терена неопровержимо свидетелстват за недостиг на питейна вода през горещите месеци на годината. Някои от съоръженията за събиране на атмосферни води имат етнографски паралели с т. нар. „гьолджуци", използвани и през XX в. в маловодните райони на Добруджа и Лудогорието.[21] Всички наблюдения водят към извода, че Външният град на Плиска през VIII-X в. е разчитал на три вида водоизточници: 1. Дебитът на рекичката в Асар дере с нейните леви притоци и подпочвените води в техните долини; 2. Събираните в овразн, суходолия или в рова на земленото укрепление повърхностни води, отвеждани към бентове и язовири, изградени по течението на Асар дере или Крива река; 3. Дълбоки и обикновено големи по диаметър кладенци, като проучените в комплекса „Голяма базилика" или по-малки, като тези от Вътрешния град.

Наличието на специални грижи за събирането и оползотворяването на падащите епизодично върху повърхността обилни атмосферни води прави установяването на мрежата от суходолия, малки вдлъбнатини или изкуствени канали и водоеми изключително важна. Анализът и дешифрирането на аерофотографии на Плиска в периода 1942-1992 г. и съпоставката им с картографски заснемания в мащаб 1:5000 даде възможност да се открояят ясно зоните с развита хидрография от тези, които не са пригодни за живеене поради липса на близки водоизточници или пък защото са заливни тераси. Наложените върху тази картина археологически данни за обитаемата територия на Плиска показва категорично право пропорционална зависимост (обр. 1, 2). Големите и ранни жилищни райони се намират там, където хидроложките условия са най-благоприятни за живот и дейност. Това на първо място е северозападната част от Външния град, където трите основни притока на Асар дере: Кафар, Дениз и Бенсиз дере, заедно с разклонената си мрежа от суходолия, образуват водосъбирателна и преносна система. Особено благоприятни за заселване тук са междуречията с форма на сравнително високи, езичести тераси („полуострови"). Сходни условия предлага и терасата между „долното" течение на Асар дере и нейния приток Чаир дюзу. Южната ѝ част има равнинен характер и остава под съвременна Плиска. Терасата

тук е непосредствено над заливната долина и с високи подпочвени води. Северната част е на сравнително висок рът, ограничен от заблатената долина „Чалъклъ“ и от малкия приток на Асар дере, продължен с изкуствено прокопан канал към рова на земленото укрепление (обр. 2). Останалите сектори от Външния град имат по-ограничено водоснабдяване и оттам по-лоши условия за традиционен начин на живот.

Незаслужено пренебрегван източник за палеоклиматичните условия или за други данни е микротопонимията. Названието „Дениз“ („Море“) за извор в един от притоците на Асар дере говори за обилие на подпочвените или други води тук. Топонимът „Карачала оваси“ за терена на северозапад от голямото укрепление подсказва за наличието в миналото на храсталак или може би гора, което е оправдано поради близостта на границата с гористата зона, преминаваща по съседните височини. [22]

Важна опорна точка за проследяване на спецификата в разполагането и развитието на селищата са землените укрепления. Нашето изследване доказа, че техните ровове имат не само отбранителен характер, но са още своеобразни корита за събиране, задържане и отвеждане на разливаните върху скатовете води към Асар дере или Крива река. [23] Разгледано така, голямото укрепление се явява изкуствена река, която опасва Външния град и със се-

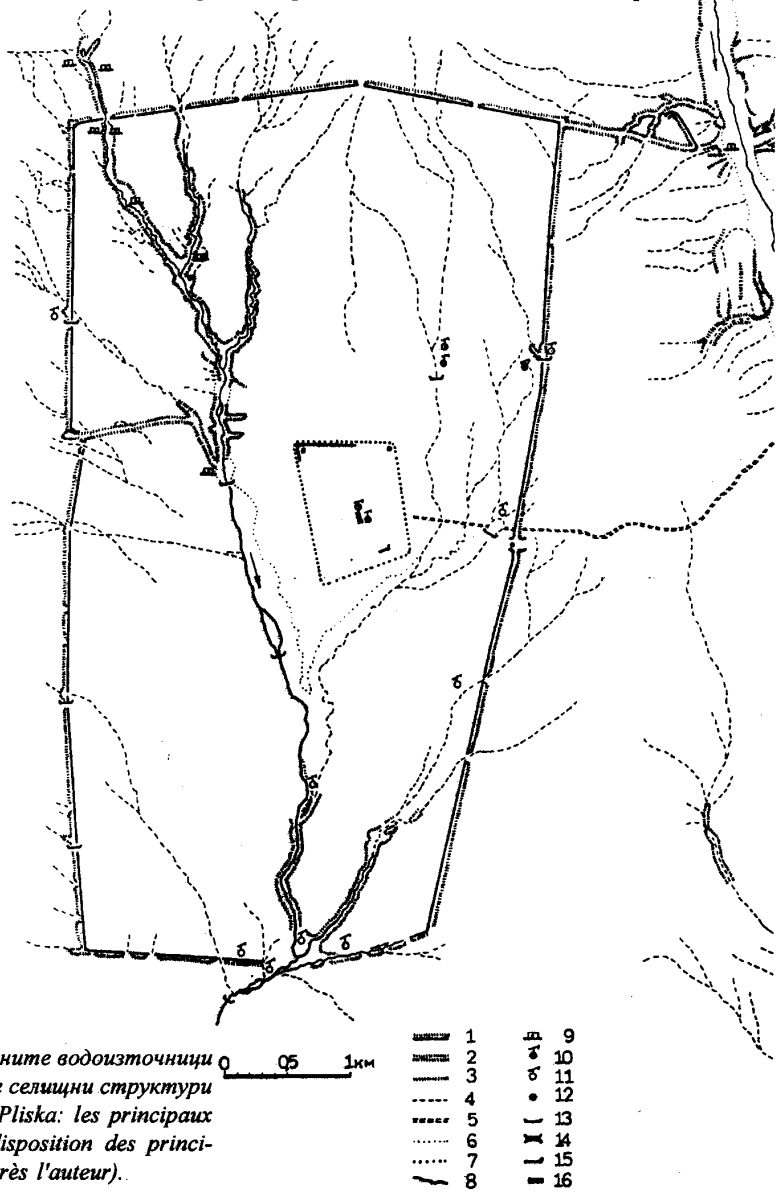

Обр. 2. План на Плиска с главните водоизточници и разположение на основните селищни структури (по автора). Fig. 2. Plan de Pliska: les principaux ouvrages de canalisation et disposition des principales structures d'habitat (d'après l'auteur).

зонно събираните на определени места води е предоставяла на неговите обитатели не само сигурност, но и допълнителни условия за подобър живот.

Заедно с това успях да установя сигурни данни за съществуването на по-ранен етап в изграждането на външното землено укрепление. Първоначалното укрепление е ограждало северозападната част с добре развитата там хидроложка мрежа (обр. 3). Доказателствата за наличието на първоначално укрепена площ от около 3 700 дка тук е изключително важен факт, който насочва диренията на най-ранните следи от обитаване на Абобското поле в най-високата негова част. Присъствието тук на обилни източници за подпочвени или течаща постоянно вода и изграждането на голямо отбранително съоръжение, което допълва естествения водосбор, създава качествено нова ситуация при оценка на установените археологически данни или при търсене на нови доказателства за появата и по-нататъшното развитие на селищната мрежа в „голяма" Плиска. Налице са обективни указания, че началото на селищния живот трябва да се търси в нейната периферия, а не в централната част.

Независимо от интензивността на проучванията във Вътрешния град и особено в неговия Дворцов център, не са изявени сигурни доказателства за съществуване на номадски лагер или селище, преди появата на първите постройки с дървена, стълбова конструкция.[24] Останките от живот и строителство в Центъра датират едва от времето на оформянето му като резиденция. Редица археологически съображения и исторически данни насочват датировката на това обитаване най-рано в средата на VIII в.[25] Против появата на начално поселение в тази част на Абобското поле са особеностите на високата безводна тераса, удобна за представително строителство, но не и за традиционен бит. Следите от най-ранно строителство и съвсем скромните останки от живот върху терена с дворцовия комплекс следва да се датират с няколко десетилетия след появата на селища в горното течение на Асар дере. Установеното от мен с приблизителните си очертания вътрешно землено укрепление[26] е изградено след първоначалното, за защита на постоянната резиденция, и изглежда се появява едновременно с неговото разширение в голямо землено укрепление. Третият укрепен пръстен в лицето на дървената ограда следва да се постави в следваща фаза, когато се е появила потребността от изолиране на ханската резиденция от останалата част от вътрешното укрепление. Проучванията в югоизточния ъгъл на това най-вътрешно укрепление утвърждават конкретно тези изводи.[27] Керамичните фрагменти от ямите и траншеите за вкопаване на дървените конструкции на опожарената през 811 г. „ограда от свързани дървета" сочат, че при нейното изграждане мястото е вече обитавано. Съществува обаче голяма неосведоменост за характера на живота тук. Търсенията на „незастроен бивак" преди или успоредно с изграждането на „първите стационарни дървени постройки" са лишени от реални основания и едва ли някога ще се увенчаят с успех.[28] Цялостните резултати от разкопките показват подчертана малобройност и неизразителност на битовия материал от най-ранния етап на обитаване в Центъра. Поради това изглежда нелишено от логика заключението, че първите дървени постройки там са не само строежи с временен характер, но са и обитавани временно, вероятно в определени периоди от годината. Така че е възможно резиденцията да е имала първоначално сезонен характер. Постоянно седалище на хана и неговите приближени тя е могла да стане едва след изграждането на същински дворец и прокарването на водопроводи за снабдяване с питейна вода, не случайно съчетани в единна инициатива още при първия опит за монументализация на резиденцията. Издигната на открито място, видимо от всички страни и най-вече от разположените в рамките на първоначалното укрепление селища, тя се превръща в градоустройствено ядро на Плиска. Нейната поява в Абобското поле е била съобразена със съществуващи селища в поречието на Асар дере. Абоба-Плиска, като голям селищен център, възниква по схемата „периферия-център".

Нека сега се спрем на някои от конкретните данни за развитието на Плиска, като селищен организъм.

I. СЕЛИЩА В ПЪРВОНАЧАЛНОТО ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ

За съжаление това е един от непроучените с разкопки сектор от Външния град. Данните за обитаването му дължим почти единствено на обхождания. Най-подробни са данните, събрани от Я. Димитров[29]. Според тях могат да се посочат следните ранни селища (обр. 1).

1. Селище върху „полуострова" между Кафар и Дениз дере. Установено е на около 500-600 м от северната линия на земленото укрепление. Регистрирани са керамични материали в границите VIII-X в., но напоследък проучвателят ги поставя между VII и IX в. Изглежда, че има две основни фази: начална, когато се намира приблизително в централната зона на терасата, и по-късна, когато животът е съсредото-

чен главно в нейния южен и югозападен край.

2. Селище върху „полуострова" между Дениз дере и Бенсиз кулак. Следите от него са констатирани върху високата част, но периферията остава непроверена в дълбочина. Установените жилища са с голяма гъстота, а материалите ги отнасят към периода IX-X в. Не е изключено обаче да има по-ранна фаза на обитаване.

3. Селища между Кафар дере и земленото укрепление.

а. Голямо селище, разположено в югозападния ъгъл на първоначалното укрепление. Вътрешната му граница изглежда опира до естествения овраг, захранван с вода от предполагаемо бентово съоръжение в западния ров. По такъв начин селището граничи от всички страни с водоизточници и това е предлагало отлични условия за живот и поминък. Максималната му площ е около 360 дка. Събраните материали се датират до края на IX в. [30] Началната дата на живот с увереност може да се постави след изграждането на първоначалното укрепление,което сме склонни да отнесем до средата на VIII в.

б. Теренът на север е с още по-голям наклон към Кафар дере и е прорязан от плитки суходолия, които при валежи са го наводнявали. Това се потвърждава и от названието на местността „Гьолджик тарла", т. е. „Наводнената нива". Преди изграждането на укреплението той е бил неблагоприятен за заселване. След това обаче разливаните в горната част на склона води са отвеждани в рова. Вследствие

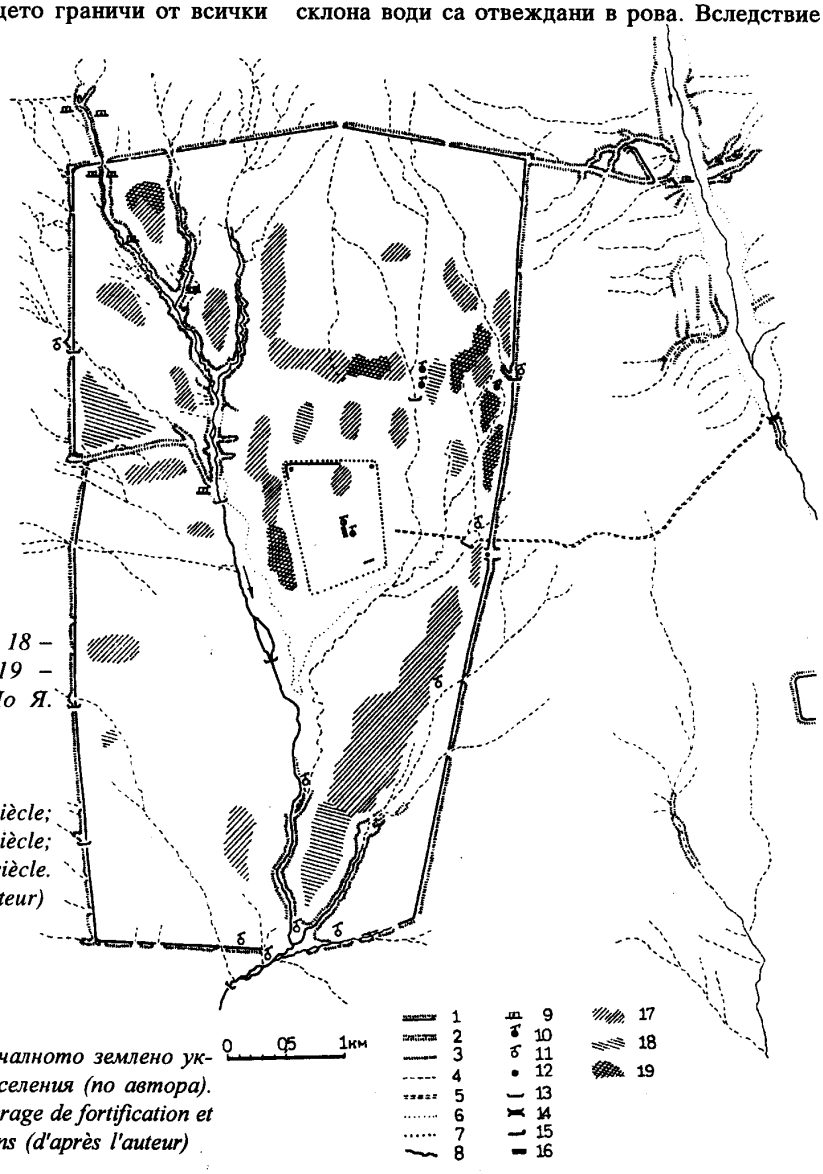

Легенда:
... 17 – селища IX-X век; 18 – селища VIII-IX век; 19 – селища VIII-X век. (По Я. Димитров и автора)

Legende:
... 17 – des habitats IX-X siècle; 18 – des habitats VIII-IX siècle; 19 – des habitats VIII-X siècle. (D'après J. Dimitrov et l'auteur)

Обр. 3. План на първоначалното землено укрепление и основните поселения (по автора).
Fig. 3. Plan du premier ouvrage de fortification et des principales implantations (d'après l'auteur)

на това и северозападният ъгъл на Външния град, особено покрай укреплението, е бил заселен. В крайречната тераса на Кафар дере са регистрирани следи от обитаване през IX-X в.

При наличните данни най-ранните останки от живот в северозападния район на Абобското поле следва да се търсят върху полуостровните тераси, образувани от дълбоките долове. Приоритет има западната от тях, разположена край потоци с по-стабилен дебит на водата и с повече извори край тях. Названието на местността „Чанакджик", сиреч „Паничище", е традиционно за местата с останки от стари селища и издава най-малко удобството му за жилищно строителство. По тази причина то е използвано и за терасата на десния бряг на Кафар дере. Най-важният аргумент, че местността е била привлекателна за заселване на прабългарите, са нейните физико-географски черти, типични за българските селища в степната и особено лесостепната зона на Източна и Югоизточна Европа.[31] Местността „Чанакджик", а и съседната от югоизток, притежават външните белези за поява на типични естествено защитени селища. Те именно насочват към очакването там да се открият останки от постоянно обитавани аилни селища от втора група, защитени с естествени прегради.[32] Включването им в земленото укрепление ще да е станало допълнително. Големината на лагера подсказва, че той е бил планиран да защитава още помногобройно население, което се разположило предимно в неговия югозападен край. Обитаемият район тук заема около 10 % от общата площ на укреплението. Заедно със селищата върху двата полуострова и край речното корито, заселената площ в първоначалния лагер достига 25 %. Появата на укрепен селищен център от този тип е израз на т. нар. трети стадий на уседналост: същинската, при която околното население се концентрира в укрепления, които играят ролята на племенни центрове. Съчетаването на естествени с изкуствени защитни линии е указание за ранната дата на укреплението.[33] Големината и стратегическото му положение в северните окрайнини на Абобското поле изключват неговото локално значение. Площта му, равна на тази на лагера край могилата „Кабиюк", е около два пъти по-малка от тази на лагера „Стан", който е оформен също от изкуствени и естествени защитни прегради. Появата на толкова големи укрепления, намиращи се на малки разстояния, говори за значителната концентрация на население в тази част от етническата територия на прабългарите и за увеличаване на нейната роля в развитието на държавата.

Издигането на ново землено укрепление върху равната и удобна за представително строителство и градска инфраструктура тераса на левия бряг на Асар дере типологически може да се свърже с отбелязания от С. Плетнева процес на социална диференциация. При него богатите родове се отделят от обикновеното население и изграждат свои добре укрепени аили. Една от функциите на вътрешното землено укрепление в Абобското поле изглежда е била да защитава такъв тип нововъзникнало селище. Големината (около 800 дка площ) и средищното му положение в очертанията на външното укрепление (обр. 2) изтъкват на преден план функциите му на общодържавно средище. Разположената там ханска резиденция и напредналият стадий на държавността у българите са обусловили оформянето му като столичен център с традиционното название Πλίσκοβα.[34] Това именно налага разширяването на първоначалното укрепление и превръщането му във външен отбранителен пояс на столичния град. Една от неговите задачи е включването и на други селища или осигуряване на жизнен простор за новодошло население.

II. ДРУГИ СЕЛИЩА ОТ ПЕРИОДА VIII-IX в.

Характеристиките на терена, включен в рамките на голямото землено укрепление, позволяват да открои с увереност поне още едно селище, взело отрано участие във формирането на селищната система на Абоба-Плиска.

1. Селище в югоизточната част на Външния град. Редица косвени данни водят към утвърждаване на извода на Р. Рашев, че „много ранно" селище в Плиска се намира в нейната югоизточна част.[35] Следите от истински ранното селище тук според мен трябва да се очакват в ниската част на терасата между Асар дере и нейния ляв приток. Сериозни наблюдения на терена тук обаче липсват, тъй като той остава в регулацията на съвременна Плиска. На този етап ще се задоволя да формулирам само хипотезата, че под съвременна Плиска и на изток от нея се крият едни от най-ранните останки от живот в очертанията на голямото землено укрепление. Това подсказва логиката на неговото изграждане.

Секторът, изследван прецизно под ръководството на Ст. Станилов, попада в северозападната окрайнина на ранното селище.[36] Този факт е многозначителен. Тук следва да се очакват жилища и материали от по-късни фази на живот в големия жилищен район. Според изследователите на разкопания сектор долната граница следва да се постави още в средата на VIII в. Редица указания обаче ни карат да сме

резервирани към „ранните“ белези на откритата керамика, жилища и пр. Разполагането на сектора върху висока и сравнително маловодна тераса, наличието на данни за постепенното разрастване на селището от юг на север, мястото на „типовата“ базилика № 11, като сигурен енориен храм на селището след покръстването [37], както и други свидетелства, говорят за неговото заселване не по-рано от началото на IX в. Това сочи и детайлното изследване на някои жилища, чиито материали самите изследователи отнасят към средата на IX в. [38]

Проученият сектор предизвиква специален интерес с разкритите траншеи за дървени конструкции, тълкувани като „двойни огради“ на два последователно изградени и частично застъпващи се дворове. Конструктивните и планови характеристики на това съоръжение заслужават специален анализ. Тук ще изразя резервите си към неговата интерпретация само като защитно съоръжение. Засега то се реконструира като двойна дървена палисада на „низов“ тип укрепление. [39] Проучването на дворовете е прекратено, но магнитограмата от геофизичното изследване на специалисти от Университета във Франкфурт на Майн дава ценни указания за тяхното продължение в източна посока (обр. 4). От нея именно се вижда, че дворове I и II фактически се долепват до единична траншея с посока север-юг, проследена близо 250 м разстояние. В южна посока тя изглежда продължава, а на север опира до напречна траншея. Двойните траншеи около дворове I и II завършват при единичната. Тази ситуация навежда на определени заключения, особено като се държи сметка за оградата на селището в района на Голямата базилика. [40] Нашите разкопки там показаха, че то е оградено с единична дървена палисада, която не се различава от тази в северозападния сектор на селището при църква № 11. Не може и да има съмнение, че двете съвременни селища са имали еднотипна ограда. С единична ограда е и мартириалният комплекс, прегражден в югозападния сектор на селището в раайона на по-късно изградената Голяма базилика. Двойни траншеи за по-сложна дървена конструкция знаем единствено при последователно изградените преди и след 811 г. укрепления на резиденцията, но и в двата случая става дума за същински военноотбранителни строежи. За дворовете със землянки край църква № 11 подобна конструкция изглежда излишно тежка и скъпа. Трудно приемливо е, че за площ от няколко декара, в която са открити предимно жилища-полуземлянки, ще бъдат вложени най-малко два пъти повече материали и труд. Колебанията в отстоянията на успоредните траншеи там и най-вече начинът, по който северната двойка чупи в източния си край, изключва тълкуването им като защитно съоръжение от типа на тези около резиденцията. По-обосновано е да се мисли, че това е всъщност единична палисада с оформени отвътре надлъжни корпуси на постройки със стопанско или друго предназначение. При това положение дворовете не са нищо друго, освен имение от типа на т. нар. „усадби“, познати в редица ранносредновековни градове в Източна Европа. [41] По всичко личи, че в нашия случай става дума за малко имение, изградено към западната ограда на по-рано съществуващото селище и претърпяло разширение на своята площ с оформянето на т. нар. двор II. Разкопаните във вътрешността на дворовете полуземлянки са неделима част от тази новооткрита стопанска структура. Тя следва внимателно да се анализира, но отсега може да се каже, че пред нас е класически пример за оформяне на частно имение в покрайнината на един от големите жилищни райони във Външния град на Плиска. Появата му е плод на утвърждаващи се класови отношения сред населението на българската столица около средата на IX в. Полувкопаните жилища имат традиционен за селищата облик и трябва да ги отдадем на изпадналото в зависимост население. Дървените строежи край оградата изглежда са били предназначени основно за складиране на земеделска продукция и инвентар. По-подробните данни за тяхната конструкция и разпределение следва да се търсят при целенасочени проучвания. Логично е да се очаква да е имало и помещения за собственика на имението. Такава възможност предлага разкритият участък непосредствено пред северния корпус, където е установена задната стена на самостоятелна постройка с дървен градеж, аналогичен на този от палисадата и „верижните“(?) постройки към нея. Така „дворът“ има структурата на типично болярско имение. Връзката му с Вътрешния град е подчертана чрез солиден портал на обърнатата към него страна.

Разкопките в двора-имение към селището край църква № 11 дават сериозни данни за изясняване на някои проблеми около хронологията. Не мога да се съглася с априорния стремеж за изтегляне на долната граница на живота в селището още в средата или дори във втората половина на VIII в. Стремежът тя да се обоснове чрез типологическа схема на развитие на отоплителните съоръжения търпи възражения. [42] Комплексната оценка на данните от проучения сектор насочва най-ранната датировка в първата половина или може би

към средата на IX в. Един от подходите за обосноваване на това е всестранната съпоставка с резултатите от проучения под мартириума и Голямата базилика сектор от селище.

2. Селище в района на Голямата базилика и обект № 31.[43] Тук се намира друг голям жилищен район във Външния град. Към него отнасям добитите при разкопки данни за поселение VIII-IX в. под Голямата базилика и т. нар. обект № 31, селището от IX-X в., североизточно от последния, както и установените при обхождания данни между обект № 30 и базилика № 5, а може би и останките от селище по посока на базилика № 22 (обр. 1). Следите от ранносредновековно селище под основите на Голямата базилика и архиепископията-манастир край нея попадат в югозападната окрайнина на този голям жилищен район. Данните за дървена палисада от юг в протежение на повече от 300 м и на повече от 120 м от запад сочат, че близката до Вътрешния град част е била оградена. Възможно е в рамките на площта на жилищния район да са били обособени отделни поселища. Безспорно е, че някои от тях се появяват в резултат на демографски растеж или поради бързата амортизация на жилищата-полуземлянки.

Интересни данни за развитие на селището предлагат проучените сектори. За най-ранни могат да се приемат засега жилищата, открити в очертанията на комплекса „Голяма базилика". Те са предимно полувкопани с печки върху пода, но се срещат и следи от наземни или съвсем слабо вкопани, за съжаление без ясни очертания. Жилищата от север на базиликата изглеждат съобразени с оградата на оформения през

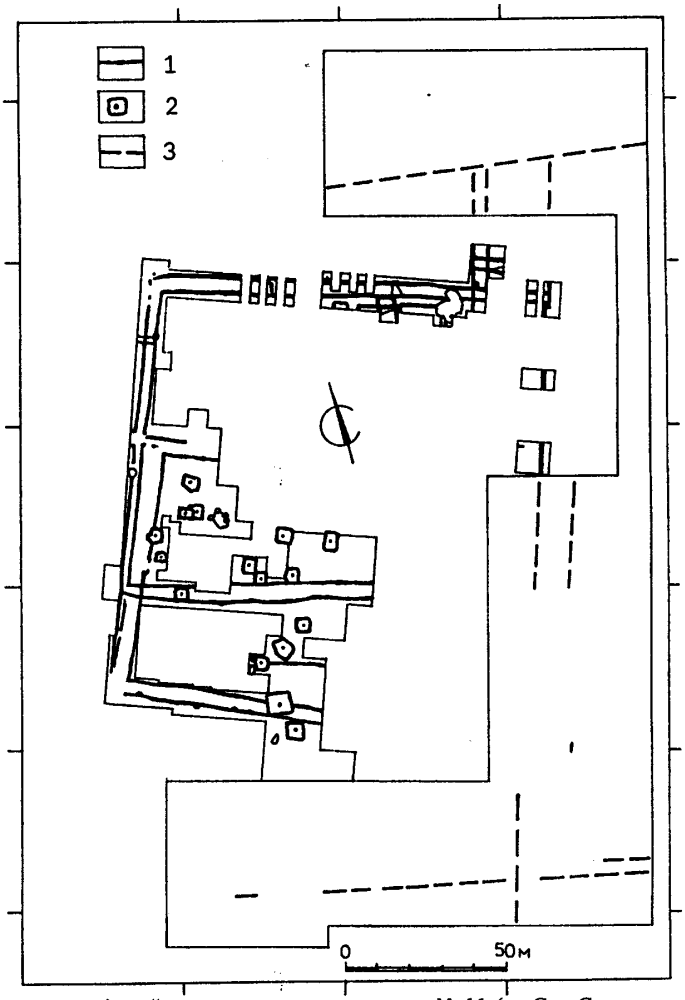

Обр. 4. План на имението „двор" към селището при църква № 11 (по Ст. Станилов с добавки на автора). Fig. 4. Plan du domaine „cour" de l'habitat près de l'église № 11 (d'après St. Stanilov avec des ajouts de l'auteur)

50-те години на IX в. и унищожен през 865 г. мартириум и по тази причина изграждането им следва да се отнася към времето на неговото съществуване.[44] По-ранни изглежда са жилищата, открити в очертанията на самия мартириален комплекс, както и тези на изток и североизток от него. Поставянето на долната граница на живота в тази част от Външния град преди началото на IX в. днес ни изглежда малко вероятно. Началото на селището тук следва да се търси в първата половина на IX в.

Със залагането на Голямата базилика непосредствено след 865-866 г. част от селището попаднала в обсега на големи княжески строежи и това наложило нейното изместване[45]. Същото трябва да се допуска и за сектора под обект № 31, където каменното строителство започва около две десетилетия по-късно[46]. Разкопките на Р. Василев непосредствено на североизток от него изявиха данни, които основателно могат да свържат изграждането на полуземлянки там с евакуация на население от местата, отредени за изграждане на княжеската и архиепископска Голяма базилика и манастир или комплекса (обект № 31), който изглежда функционалнo свързан с тях. Особено важен е откритият в най-голямата от полуземлянките, североизточно от последния моливдовул на княз Борис I (852-889), чиято дата на издаване може да се постави в 70-те или 80-те години на IX в.[47] Много е вероятно печатът да е придружавал княжески документ, връчен на евакуираното население във връзка с неговото обезпечаване с някакви привилегии[48]. Материалите потвърждават датировката на селището във втората половина на IX и X в. Интересно е, че то запазва традиционното разположение в междуречие, сключено между суходолие и източния ров, в който са били отвеждани събираните в него води. Появата на жилищата там, в близост до предполагаемия бент в рова, през втората половина на IX в. ни демонстрира устойчивостта на практиката на избор на място за традиционните селища в Плиска (обр. 2).

Много важни са наблюденията на Р. Василев за планировката на 34-те жилища тук.[49] 1. В ивица от 15 м ширина, покрай укреплението не са открити жилища, което е указание, че през IX и X в. външният отбранителен пояс функционира и вероятно се поддържа от населението на прилежащите към него селища. 2. Разкопвачът сочи наличието на незастроена ивица с ширина 3,5 м с посока запад-изток, край която жилищата са разположени с гръб. Последното е характерно за жилищни сгради край улици и във Вътрешния град[50], тъй че имаме право да приемем, че става дума за тясна пътна артерия, която е водела от вътрешността на селището към „вала". 3. Оправдан е изводът за групиране на няколко жилища около едно централно, което се свързва с обособяването на малки фамилни „дворове" с домове на отделни семейства или членове на фамилията. 4. Приемливо е отдаването на голямото жилище, в което е намерен моливдовулът на княз Борис, на личност с обществени функции, може би старейшина. Тези наблюдения се потвърждават донякъде и от резултатите от непубликуваните проучвания на Т. Балабанов при аналогичното по характер и дата селище „Цеха" в югозападната част на Външния град.[51] Непозната засега е планировката в селищата от VIII-IX в.

3. Селище в „средното" течение на Асар дере.[52] Разкопките на Ат. Милчев в района на съвременния микроязовир откриха селище от полуземлянки и производствени съоръжения, които бяха отнесени към VIII-IX в. Десетилетия наред то бе сочено като един от най-ранните примери за селищен живот във Външния град. Проучванията на българо-немската експедиция в близкия сектор дават възможност за съществени корекции на този извод. В ниската крайречна част на терена има изкуствен, преотложен според нас, пласт с битови и производствени отпадъци от ранен период на живота в Плиска, който би могъл да се постави в границите докъм началото на IX в. В този насип са вкопани жилища, но те датират най-рано в X в.[53] Наличието на по-ранни следи от обитаване на това място изисква задължителни проверки, тъй като материалите от VIII-IX в. биха могли да произхождат от заварения от жилищата пласт.

4. Селища край вътрешното укрепление.[54]

а. Наблюденията на Я. Димитров регистрираха следите от интензивно обитаване на терена на север от вътрешното землено укрепление (обр. 2). Макар и непроучвани с разкопки, те фиксират съществуването на нов селищен район. Влизащите в състава му отделни селища от VIII-IX или от IX-X в. са разположени край високата част от брега на Асар дере или на изток, изглежда между суходолията, които епизодично са захранвали с вода северния ров на вътрешното укрепление или допълнително устроения малък отводнителен ров, отвеждащ ги към Асар дере (обр. 2). Границите на този жилищен район от север е приблизително по линията между точката на вливане на Бенсиз кулак в Асар дере и северния край на комплекса при Голямата базилика (обр. 1). Прави впечатление, че селищата от VIII-IX в. са разположени в близост до суходолия (Б19 и Б21) или пък

са на брега до естествен или изкуствен водоем в Асар дере (Б18).

б. Селища от периода VIII-X в. са констатирани и в площта между източните линии на външното и вътрешно землено укрепление (Б21, Б23 и Б24). И тук те са съобразени със суходолия и предполагаеми водоеми към тях. Това е обяснимо, след като в тази част от укрепената територия не протича река, а подпочвените води са сравнително дълбоко. Особено важна роля в това отношение е била възлагана на изкуствения канал, прокопан между язовира на Крива река и вътрешното укрепление (обр. 2).[55]

в. Същият характер имат и следите от селище върху терасата непосредствено от запад от вътрешното укрепление (Б26). Налице са някои указания, че населението тук се е занимавало със занаятчийска дейност, главно добив на метални изделия, включително и злато.[56] Поради това близостта му с вътрешното укрепление изглежда напълно оправдана. Открит засега остава въпросът за наличието на по-близък от Асар дере водоизточник.

г. Логично е да се открият следи от селище и южно от вътрешното землено укрепление, най-вероятно в края на терасата над блатистата низина „Чалъклъ", където засега са установени само следи от каменни строежи от IX-X в.[57]

Общото за селищата върху терасата с вътрешното землено укрепление е това, че те възникват след неговото оформяне през втората половина на VIII в. Концентрацията на население върху непривлекателната заради маловодието си тераса може да се обясни с това, че резиденцията на владетеля и останалите структури в укреплението стават притегателен център за нови заселници. Това, трябва да се очаква, е бил регулиран от ханската власт процес. След изграждането на каменната крепост броят на населението в източната половина от Външния град продължил да нараства и разселването му тук е станало сравнително равномерно. Сравнително гъстата мрежа от жилища от IX-X в. (Б12-14, Б22) вероятно има връзка със съществуването на големи и богати в стопанско отношение архитектурни ансамбли като манастира при Голямата базилика, обект № 31, около църква № 24 и други.

5. Селища южно от първоначалното землено укрепление. Регистрираните следи от живот в периода VIII-IX в. тук са сравнително малко. Засега е известен само един пункт с жилища от това време (Б1), но вероятно има и други, особено по десния бряг на Асар дере, суходолията, насочени към него или в близост до местата, където предполагаме, че западният ров е бил забентован. Далеч по-интензивно е обитавана терасата през IX-X в. В централния й сектор се появяват селища от полуземлянки (Б2-4), а на юг са концентрирани очертанията на имения с каменна архитектура. Забележително е, че на площ от близо 1000 дка, в м. „Каманлар", не са открити следи от живот – факт, на който тепърва трябва да се търси обяснение.

III. ИЗВОДИ

Направеният преглед на данните за селищен живот в Абоба-Плиска позволява според нас да се направят следните заключения.

1. Плиска, както и други ранносредновековни центрове, се формира на основата на първоначално неукрепени поселения, разположени в непосредствена близост до водоизточници с постоянен дебит. Първоначалният селищен живот в Плисковското поле трябва да се търси в горното течение на рекичката в Асар дере и нейните притоци, както и по-надолу при вливането на Чаир дюзу. Появата на селища върху полуостровните незаливни тераси тук трябва да се очаква, че е станала преди средата на VIII в.

2. Първоначалното землено укрепление огражда жилищен район от заварени и новосъздадени селища в горното течение на Асар дере. Предполагаемата дата на неговото изграждане е около средата на VIII в. Независимо от значителната си площ (3700 дка), то не е единственият и най-значимият землен строеж в района и поради това не може да се приеме за общодържавен център. По всяка вероятност е играело ролята на племенно средище.

3. Столичният период започва с установяването на временна, а след това и постоянна владетелска резиденция върху удобната за строителство и комуникации тераса на левия бряг на Асар дере.[58] Дотогава тя била непривлекателна за традиционен начин на живот, поради маловодието си. Първите следи от живот и дървено строителство, открити под строежи на по-късния Дворцов комплекс, принадлежат на временна резиденция, възникнала през 60-те години на VIII в., която през втората половина на столетието се превръща в постоянна и получава първите си солидни градежи и централизирано водоснабдяване.

4. Издигането на вътрешно землено укрепление е наложено от необходимостта от защита на постоянното ханско седалище и съпътстващите го структури. Големината му (около 800 дка) сочи, че тя е същинското укрепление на младата столица, получила традиционното название Πλίσκοβα. По всяка вероятност тя е била отредена не само за резиденцията, но и за войската, а може би и за отбрано население,

свързано с роднински и други връзки с управляващия „дом".

5. Утвърждаването на владетелската резиденция като столица на държавата през втората половина на VIII в. налага разширяване на първоначалното в голямо землено укрепление, което поема функциите на външен отбранителен пояс. Устройствената ос на сключения зад него Външен град е по диагонала от северозапад към югоизток и цели да обхване двата „достолични" жилищни райони. Площта от 23 000 дка издава замаха на ханската власт при устройването на столичния град. („οβά, κάντον, градь"). Зад землено-дървените укрепления на огромния град от лагерен тип започва концентрацията на новодошло население, което постепенно заселва и неудобните райони и най-вече тези в съседство с ханския град. Увеличава се и изглежда се разширява кръгът от живеещи в рамките на вътрешното укрепление и това вероятно налага обособяването на резиденцията, посредством трето, „дървено" укрепление, издигнато в края на VIII или най-късно в първите години на IX в.

6. Издигането на Абоба-Плиска за столица постепенно води до промени в нейния облик и характер. През първата половина на IX в. във Външния град се формират няколко големи жилищни райони, в които влизат отделни селища. Те са съсредоточени в два пръстена: „външен", главно на удобните за живот места край външното укрепление, и „вътрешен" – околоврът на вътрешното укрепление. Населението в тях е изпълнявало различни функции: поддръжка и защита на външното укрепление или обслужване и материално обезпечаване на същинския град, чиято защита ще да е била поверена на живеещите в него. Забележително е, че селищата от „достоличния" и ранния столичен период запазват своето водещо значение и след покръстването, тъй като повечето от кварталните съборни храмове са съсредоточени в близост до тях. Успоредно с това, към края на столичния или в следстоличния периоди част от занаятчийското население навлиза във Вътрешния град, съсредоточавайки се в специален квартал между Западната и Южна порта.

7. Към средата или през втората половина на IX в. в някои от жилищните райони във Външния град се появяват нови социални структури: дворове-имения, заселени с изпаднали в зависимост общинници, или пък териториални общини, обслужващи едри поземлени собственици. Със задълбочаването на процеса на класово разслоение на столичното общество вместо първоначалните имения с дървено строителство се изграждат многобройни феодални комплекси с каменна архитектура.

8. Триделната концентрична структура на Плиска се оформя към края на VIII или началото на IX в. Тя е в съответствие с източната традиция на градоустройство [59]. Най-вътрешното укрепление отначало обхващало площта на цялата резиденция, а след 811 г. само част от нея, и играело ролята на цитадела. Вътрешното землено укрепление и заменилата го в началните десетилетия на IX в. каменна крепост са служели за рамка на същинския град с владетелските дворци. Външното укрепление е ограждало предградие с основните селищни и стопански структури. Стопанският им характер е слабо проучен, но не е изключено във външния пръстен да е съсредоточено население с традиционен селскостопански поминък, докато край същинския град се концентрира занаятчийско-търговско население, както е характерно за социално-топографското моделиране на ранносредновековните близкоизточни, средноазиатски и някои източноевропейски градове.

9. Утвърждаването на Плиска като държавен център е свързано с провеждането на огромни по своя размах строителни и благоустройствени работи. Те могат да бъдат класифицирани в две основни групи:

а. Традиционно строителство, произлизащо от изконната лесостепна и степна култура на прабългарите. Към него трябва да отнесем строителството на масовия тип жилища, масивните дървени строежи с представителен характер, ограждането на различни структури с палисади, землено-дървената фортификация, изграждането на землени бентови и други ирригационни съоръжения и пр.

б. Втората група строежи са съобразени с изискванията на античната източносредиземноморска традиция, в резултат на която се появяват монументални дворцови и други сгради, каменно-тухлена фортификация, централизирано водоснабдяване, канализация, градска инфраструктура и пр.

Съчетаването на двете традиции, в различно съотношение за периода от края на VIII докъм края на X в., води до формирането на уникалния облик на българската столица през езическия и християнски периоди на нейното развитие.

[1] **Ат. Милчев.** Археологически разкопки в м. Асар дере в Плиска. – ГСУ ФИФ, 53-II, 1960, 33-66; Разкопки в Плиска, западно от Вътрешния град през 1959 г. – Археология, 1960, 3, 33-43; Проучвания на ранносла̀вянската култура и на Плиска през последните двадесет години. –

Археология, 1964, 3, 23-35; **Ст. Михайлов.** Археологически материали от Плиска. – ИАИ, XX, 1955, 139-170; Разкопки в Плиска през 1959-1961 г. – ИАИ, XXVI, 1963, 63-71; **Ст.Михайлов, Ат. Милчев.** Разкопки в Плиска през 1955 г. – ИАИ, XXII, 1959, 263-291; **П. Георгиев.** Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. – Плиска-Преслав, 2. С., 1981, 190-197; **Р. Василев.** Нови данни за ранносредновековното селище в района на Голямата базилика в Плиска. – Плиска-Преслав, 7. Шумен, 1995, 27-33; Допълващи данни за ранносредновековното селище в района на Голямата базилика. – In: Zwischen Byzanz und Abendland. Pliska, der östlische Balkanraum und Europa im Spiegel der Früchmittelarchäologie. Frankfurt am Main, 1999, 59-61; Вж. още резюмета на ежегодните отчети за разкопки на Р. Василив, Т. Балабанов, Ст. Станилов и Ст. Станилов, Я. Димитров в АОР в периода 1989-1994, както и цитираните тук в бел. 4 и 5 публикации.

[2] Броят на първоначалните селища се определя различно: Р. Рашев – 4; Р. Василев – 6; Я. Димитров – 5.

[3] **Р. Рашев, Я. Димитров.** Плиска. 100 години археологически разкопки. Шумен, 1999, 65-67; **Я. Димитров.** Материали за археологическа карта на Североизточна България: Плиска. – В: Плиска-Преслав, 7. Шумен, 1995, с. 262 и цит. литература.

[4] **П. Георгиев.** Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993, 9-40; Периодизация и хронология на живота и строителството в района на Голямата базилика в Плиска. – In: Zwischen..., 57-60; **Ст. Станилов, Я. Димитров, И. Янкулов.** Проучвания на селището, югоизточно от Вътрешния град на Плиска. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2. С., 1991, 124-137; **Ст. Станилов, Я. Димитров.** Ранният тип жилища в селището, югоизточно от Вътрешния град на Плиска. – In: Zwischen..., 40-46; **Р. Василев.** За планировката на някои ранносредновековни селища във Външния град на Плиска. – В: Приноси към българската археология, II. С., 1993, 35-39.

[5] **Р. Рашев.** О генезисе болгарского средневекового города. – Труды V-ого Международного конгресса славянской археологии, I, вып. 2б. М., 1987, 30-37; Към топографията на Плиска и Преслав. – Векове, 1990, 5, 69-73; Аул и град в България през VIII-IX в. – В: Сборник в чест на акад. Д. Ангелов. С., 1994, 173-174; **Р. Василев.** Ранносредновековни селища VIII-X в. в района на Плиска. – Във: Втори Международен конгрес по българистика. Доклади, 6: Българските земи в древността. България през Средновековието. С., 1987, 400-406; **Т. Балабанов.** Массовое жилище в Плиске VIII-X вв. – Труды..., II. М., 1988, 11-15; Р. Рашев, Я. Димитров. Цит. съч., 28-29.

[6] **Р. Рашев.** О генезисе..., с. 30 и сл.

[7] За началото на живот и строителство в резиденцията вж. **Р. Рашев.** Най-старият строителен период в центъра на Плиска. – ИИМШ, 8, 1993, 252-262; К ранней истории праболгар на Нижем Дунае. – В: Сборник в честь С. А. Плетневой. Самара, 1993, 184-191. Възражения у: **П. Георгиев.** За хронологията и характера на дървеното строителство в Плиска. – ИИМШ, 10, 2000 (под печат); Периодизация на дървеното строителство в Плиска. – В: Традиция и приемственост в България и Балканите през Средните векове. В. Търново, 2000 (под печат).

[8] Неясно е защо Р. Рашев свежда данните за селището в североизточния ъгъл единствено с проучванията на Р. Василев. (О генезисе..., с. 32, бел. 11).

[9] **Р. Рашев.** Началото на Плиска и българското Landnahmezeit. – In: Zwischen..., 17-18.

[10] **Я. Димитров.** Историческа топография на Плиска. Автореферат на дисертация. С., 1999, 10-12; Историческа топография на Плиска (100 години след първите разкопки). – In: Zwischen..., p. 55.

[11] **Р. Василев.** Ранносредновековни селища..., с. 404.

[12] **Ст. Станилов.** Металните украси за колани и някои проблеми на старобългарската култура. – Археология, 1999, 1-2, с. 79.

[13] Срв. **П. Георгиев.** Богоспасеният град Велики Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав, 1. Шумен, 1993, с. 87 и сл.; За столица Преспа след Йордан Иванов. – В: ИИМ – Кюстендил, – IV, 1992, с. 289 и сл.

[14] **Р. Василев.** За планировката..., с. 35 и сл.; Развитие на масовото жилище – полуземлянка в Плиска. – Плиска – Преслав, 8. Шумен, 2000 (под печат).

[15] **Ст. Ваклинов.** Формиране на старобългарската култура (VI-XI в.). С., 1977, с. 90; **П. Георгиев.** Ранносредновековно..., с. 190 и сл.; **П. Петрова.** Градоустройство первой болгарской столицы Плиске по археологическим данным. – Труды V-ого Международного конгресса..., II, с. 19.

[16] Срв. **П. Георгиев.** Землените укрепления в Абоба-Плиска. – Плиска-Преслав, 8, 2000 (под печат) и цит. там литература.

[17] **И. С. Каменецкий.** Археологическая культура и ее определение и интерпретация. – СА, 1970, 2, 18-36.

[18] Срв. Енциклопедия „България", 1, С., 1978, с. 579 и карта на валежите с. 584/585.

[19] **К. Шкорпил.** Географический обзор. – ИРА-

ИК, X, 1905, 16-19; **В. Маринов.** Плисковското (Абобско) поле. С., 1943, с. 11 и сл.; **В. Бешевлиев.** Географското минало на Плиска. – ИНМ – Шумен, – VI, 1973, 6-7; **Д. Евстатиев, Р. Рашев, П. Георгиев.** Земната основа на Плиска. – МПК, 1983, 4, 22-25.

[20] **К. Шкорпил.** Снабжение водой. – ИРАИК, X, 1905, 322-324; **Д. Василева.** Водоснабдителни съоръжениа в столиците Плиска и Преслав. – Техническа мисъл, XIV, 1977, 2, 89-92; П. Георгиев. Водоснабдяване и канализация в дворцовия център на Плиска. – Плиска-Преслав, 5. Шумен, 1992, 77-104; Земленитe укрепления...; **Ат. Милчев.** Водоснабдяване, водопроводна мрежа и канализация във Вътрешния град на Плиска. – ГСУ, ИФ, 81, (1988), 1993, 140-195; Я. Димитров. За водоснабдяването на Външния град в Плиска. – ИИМ-Шумен, 10, 2000 (под печат).

[21] **В. Маринов.** Дели Орман (южна част). С., 1941, с. 28 и сл.

[22] **П. Георгиев.** Цит. съч.

[23] **В. Маринов.** Цит. съч., с. 9 и сл.; Енциклопедия..., 2. С., 1981, карта с. 128/129.

[24] **П. Георгиев.** Периодизация на дървеното...

[25] **П. Георгиев.** Началото на Плиска. – В: Конференция по случай 100-годишнината от рождението на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 2000 (под печат).

[26] **П. Петрова.** Към въпроса за историко-археологическата топография на Външния град на Плиска по данни на аерометода. – Плиска-Преслав, 5. Шумен, 1992, 44-76; **П. Георгиев.** Земленитe укрепления...

[27] Непубликувани разкопки на П. Георгиев и Я. Димитров.

[28] **Р. Рашев.** Най-старият..., с. 256. За доводи срещу това вж. цит. в бел. 7 тук в наши публикации.

[29] **Я. Димитров.** Нови данни за археологическата карта на Плиска. – В: Приноси към българската археология, I. С., 1992, с. 60 и сл., обр. 1; Историческа топография..., 53-54, обр. 1; Материали...(Плиска), с. 262, карта на с. 257; **Р. Рашев, Я. Димитров.** Цит. съч., 65-67.

[30] **Ат. Милчев.** Проучвания на раннославянската..., 30-31; Р. Рашев. Към топографията..., с. 70; **Я. Димитров.** Нови данни..., с. 60.

[31] **С. А. Плетнева.** Номадски поселища през VII-IX в. в Приазовието и басейна на р. Дон. – Археология, 1964, 4, 1-8; Кочевники Средневековья. М., 1982, с. 52 и сл.; **К. И. Красильников.** Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья. – СА, 1981, 4, 110-125; **Ст. Ваклинов.** За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България. – Археология, 1972, 1, с. 9 и сл.; **Ст. Станилов.** Към въпроса за заселването на прабългарите на юг от Дунав. – Плиска-Преслав, 2. С., 1981, 53-56; **Д. Ил. Димитров.** Прабългарите в северното и западното Черноморие. В., 1987.

[32] **С. А. Плетнева.** Номадски..., с. 6; Кочевники..., с. 77 и сл.

[33] **Г. Е. Афанасьев.** Населения лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII-X вв. (=Археологические открития на новостройках, вып.2). М., 1987, с. 89 и сл.; **П. Георгиев.** Земленитe укрепления...

[34] **П. Георгиев.** ΙΣ ΤΗΣ ΠΛΣΚΑΣ ΤΩΝ ΚΑΝΠΟΝ. Градът Плисков (произход и значение на името). – В: Трудове на катедрите по История и Богословие при Шуменския университет, 3. Шумен, 1999, 12-31.

[35] **Р. Рашев.** Цит. съч., карта.

[36] **Ст. Станилов, Я. Димитров, И. Янкулов.** Цит. съч., с. 124 и сл., обр.1; **Ст. Станилов.** Металните украси..., с. 79; **Ст. Станилов, Я. Димитров.** Ранният тип жилища..., с. 41 и сл.

[37] **П. Георгиев.** Християнските храмове в Плиска – топография и функция. – В: Християнската идея в историческата и културна традиция на Европа. Научна конференция. Варна, 2000 (под печат).

[38] **Я. Димитров.** За славянските археологически паметници в Плиска. – В: Епископ Константинови четения, 1. Шумен, 1994, 29-30, обр. 1. Допълнителни данни в тази насока предложиха резултатите от проведените през лятото на 2000 г. разкопки на жилища, източно от църква № 11. Непубликувани проучвания.

[39] **Ст. Станилов, Я. Димитров, И. Янкулов.** Цит. съч., 135-136, обр. 1. Срв. още магнетограмата в: Zwischen..., p. 66.

[40] **П. Георгиев.** Мартириумът..., 11-13, обр. 2.

[41] **Я. Е. Боровский.** О некоторых вопросах топографии „Города Ярослава" древнего Киева. – В: Древнерусский город. К., 1984, 19-22; **А. И. Кутовой.** Усадьбы как основные елементы градостроительной структуры древнерусского города. – Пак там, 65-67.

[42] Срв. **Р. Василев.** Развитие на масовото жилище.

[43] По данни от разкопки на Ст. Михайлов, Ат. Милчев, П. Георгиев, Р. Василев. За публикациите вж. бел. 1 тук.

[44] **П. Георгиев.** Мартириумът..., passim; Периодизация и хронология...; Р. Василев. Цит. съч.

[45] **П. Георгиев, Ст. Витлянов.** Първият български манастир. С., 2000 (под печат).

[46] **П. Георгиев.** Церковное строительство во второй половине IX в. – Труды V-ого Международного конгресса..., III, 2а. М., 1987, 68-69.

[47] **Р. Василев.** Оловен печат на княз Борис-Михаил от Плиска. – Нумизматика, 1991, 1-2, 3-7.

[48] Основанията у: П. Георгиев, Ст. Витлянов.

Цит. съч.

[49] **Р. Василев.** За планировката..., 35-39, обр. 1.

[50] Разкопки на север от тухлената ограда в Плиска. – АОР през 1987, Благоевград, 1987, с. 133.

[51] **Т. Балабанов.** Массовое жилище..., с. 11 и сл.

[52] **Ат. Милчев.** Археологически разкопки в м. Асар-дере..., с. 33 и сл.

[53] Непубликувани резултати на българо-немската експедиция.

[54] Резултати от проучванията на Т. Балабанов, Р. Рашев и Я. Димитров.

[55] **П. Георгиев.** Земленитe укрепления...

[56] Непубликувани наблюдения на автора при разкопките на могила XXXIV.

[57] **П. Петрова.** Към въпроса за историко-археологическата топография..., с. 44 и сл.; Аеро-археологически проучвания на архитектурни комплекси от IX-X в. – Археология, 1984, 1, 52-62.

[58] За възникването на ханската резиденция вж. П. Георгиев. Началото на Абоба-Плиска...

[59] **П. П. Толочко.** Южная Русь: Некоторое проблемы и перспективы археологического изучения. – В: Историко-археологическое изучение Древней Руси (= Славяно-русские древности, 1). Л., 1987, с. 184 и цит. литература.

La structure de l'habitat d' Aboba-Pliska

Pavel GEORGIEV

(Résumé)

L'auteur systématise les données relatives aux formes traditionnelles d'habitat à Pliska. Les plus anciennes implantations se situent le long du Assar dere. Pendant la période de la capitale Pliska, dans la Ville extérieure se forment de grands faubourgs où se dessinent des habitats-nids situés à l'intérieur de la fortification extérieure ou tout autour de la fortification intérieure. Certains ont des palissades de bois. Vers le milieu du IXe siècle le plus vraisemblablement, commencent à se former des cours féodales qui au début sont des palissades de bois, des bâtiments réservés aux animaux, aux récoltes, etc., ainsi que des constructions d'habitations semi-souterraines.

La comparaison des données relatives à l'habitat avec les conditions hydrologiques de la plaine d'Aboba permettent de proposer une nouvelle conception du développement de Pliska dans la période VIIIe-IXe siècles. Les résultats des nouvelles recherches sur la fortification, l'urbanisation et la chronologie de la vie dans les parties principales de la capitale permettent une appréciation argumentée de son modèle socio-topographique. Les résultats des recherches ont permis à l'auteur de faire les conclusions suivantes:

1. Les premières implantations sont disposées dans des lieux typiques des Bulgares de la période de leur installation, sur des terrasses entre deux rivières sur le cours supérieur du Assar dere ou bien au-dessus de la ville actuelle. On doit rapporter leur apparition avant le milieu du VIIIe siècle.

2. La superficie du premier ouvrage fortifié est de 3 700 ares et embrasse les habitats entre les affluents de la partie supérieure du Assar dere et permet la concentration d'une nouvelle population. La comparaison avec les ouvrages de fortification près de „Stana" et „Kabiuk" permet de conclure qu'il s'agit plutôt d'un centre tribal. On peut rapporter sa construction vers le milieu du VIIIe siècle.

3. La vie sur le territoire de la Ville intérieure et la résidence du khan apparaissent après le milieu du VIIIe siècle. Les traces d'une construction solide de bois qu'on a découvertes ici, et le modeste matériel domestique peuvent être liés avec l'établissement d'une résidence du souverain, au début temporaire, puis permanente. La terrasse ouverte et plate permettait le déploiement de constructions représentatives. L'absence de sources d'eau suffisantes, cependant, la fait longtemps peu attrayante pour une activité traditionnelle. C'est pourquoi il est peu probable de découvrir des vestiges de quelque activité de la période antérieur à la capitale.

4. Les villages composés d'habitation semi-souterraines dans la partie orientale de la Ville extérieure apparaissent après que le siège du khan fût devenu le centre politique de l'Etat pendant la deuxième moitié du VIIIe siècle. Afin de garantir des conditions de vie normale pour la population, on avait entrepris la construction d'ouvrages de canalisation, de fortification et d'urbanisation. Après la restauration de la résidence qui a brûlé dans l'incendie de 811, Pliska s'affirme comme une ville du haut moyen âge de type oriental et de structure trifide.

Гробове от бронзовата епоха в праисторическо селище в Нова Загора

Татяна Кънчева-Русева

Погребалните обичаи през бронзовата епоха в Новозагорско са изследвани в некрополите – плоски и могилни[1] и в почти всички проучени селища от тази епоха, между които и това в Нова Загора. Селището е разположено на десния бряг на старото корито на р. Чатал Азмак, до селищната могила от бронзовата епоха в западната част на града. В периода 1989-1993 г. са проведени спасителни сондажни проучвания на площ от 1 625 м^2 в североизточната част на селището. Разкопан е културен пласт с дебелина около 1 м (част от културния пласт е разрушена), в който са разграничени 4 строителни хоризонта от края на ранната бронзова епоха.[2]

В разкопаната площ са регистрирани 7 гроба, от които – 6 на малки деца и един на възрастен индивид (кат. № 1-7; обр. 3).[3] Всички погребения са извършени с трупополагане.

Детските (кат. № 1, 2, 4, 5, 6, 7; обр. 3, а, б, г, д, е, ж) погребения са извършени в урна. Урните са силно фрагментирани, липсва част от керамичните фрагменти – резултат от частичното нарушаване на културния пласт. Възстановена е една от урните – от гроб № 6 (обр. 1). Детските гробове №№ 1, 4, 7 могат да се свържат с определено жилище (положени са под подовата замазка). Гроб № 1 е разположен в близост до пещта на жилището. Останалите три детски гроба – №№ 2, 5, 6 са в междужилищното пространство. Не се наблюдава закономерност за мястото на погребване. Общ белег на всички погребения в урна е липсата на гробен инвентар.

Сравнително по-рядко през бронзовата епоха са срещани гробовете на възрастни индивиди в границите на населеното място. В проучения сектор е разкрит един гроб на възрастен индивид (кат. № 3; обр. 3 в). Костите са в анатомичен ред и несъмнено се касае за редовно погребение в поза хокер. Близо до скелета е намерен фрагмент от костена тръбичка (обр. 2), която с известна предпазливост можем да тълкуваме като гробен инвентар.

Гробните ритуали в селището са свързани

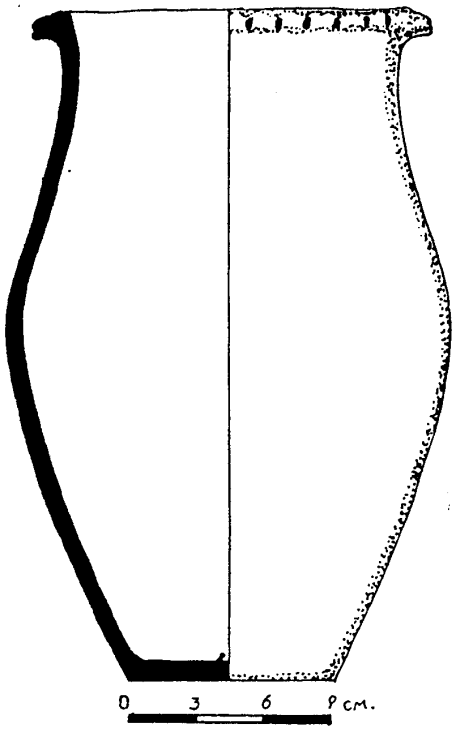

Обр. 1. Урна от гроб № 6.
Fig. 1. Urne du tombe № 6.

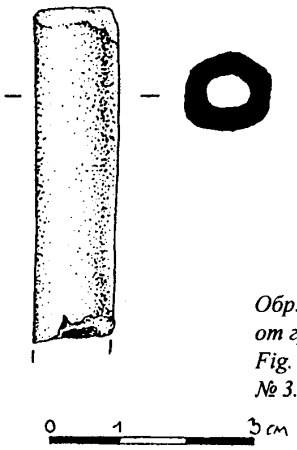

Обр. 2. Костена тръбичка от гроб № 3.
Fig. 2.Tube osseux du tombe № 3.

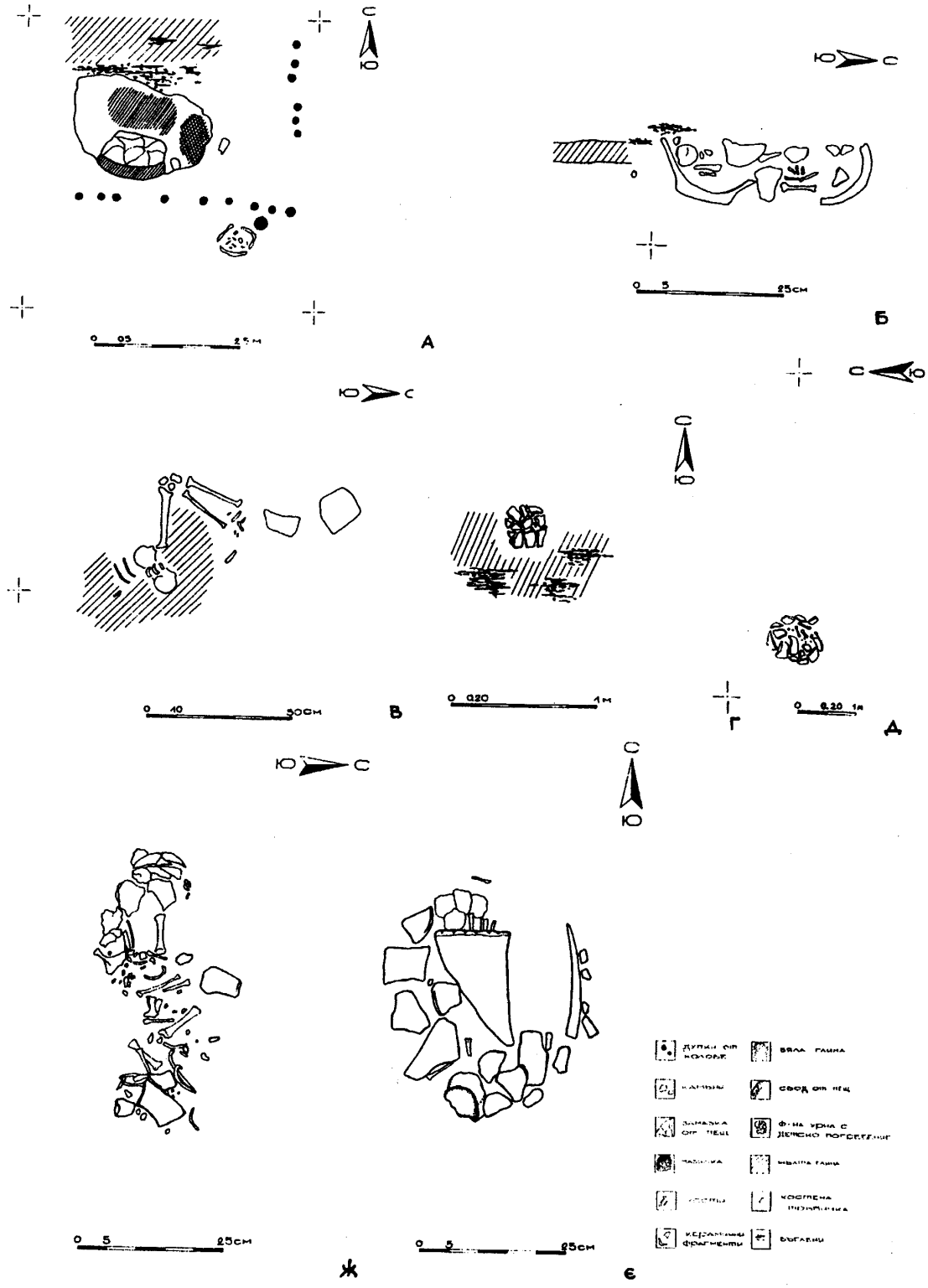

Обр. 3. а-ж. Гробове №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7. Fig. 3. a-g. Les tombes №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.

с възрастта на погребаните – трупополагане в урна на малките деца и трупополагане в поза хокер на възрастния индивид.

Разкритите гробове в селището в Нова Загора са разпределени почти равномерно на нивото на четирите хоризонта, съответно: I хоризонт – 2; II хоризонт – 2, един от които е хокерът; III хоризонт – 1; IV хоризонт – 2, което е свидетелство за устойчива традиция. Гробовете от IV хоризонт са вкопани в материковата основа.

Гробовете са разкрити основно в западната част на сондажа, където културният пласт е най-добре запазен. Липсата на гробен инвентар е характерна и за други гробове от бронзовата епоха, едновременни с публикуваните.

Погребалните обичаи на обитателите на селището в Нова Загора не се отличават от тези в другите селища от ранната бронзова епоха [4] и свидетелстват за напълно унифициран култ към мъртвите. Най-близки паралели на гробовете намираме в селищните могили от бронзовата епоха Нова Загора, Езеро, Дядово, Гълъбово, Драма и др. [5]

Основавайки се на резултатите от разкопките в селището Нова Загора, считам, че разпространението на интрамуралните гробове през бронзовата епоха не е намаляло в сравнение с предходните праисторически епохи и те продължават да заемат значително място в погребалните практики на населението в Тракия.

Каталог на гробовете:

1. Гроб № 1 (обр. 3, а). Трупополагане в урна под подово ниво. Погребано е малко дете. Лошо запазени кости на скелета. Урната е силно фрагментирана. Без инвентар. Под жилище в кв. H3; хоризонт I.

2. Гроб № 2 (обр. 3, б). Трупополагане в урна. Погребано е малко дете. Гробът е частично нарушен от западния профил на сондажа. Запазени са отделни кости от скелета. Урната е силно фрагментирана. Без инвентар. Кв. H2-H3; хоризонт I.

3. Гроб № 3 (обр. 3, в). Трупополагане в яма с неопределена форма и размери. Погребан е възрастен индивид в положение хокер наляво, със свити в коленете крака. Ориентация югоизток-северозапад. Главата и горната част на скелета липсват, костите на таза и краката – сравнително добре запазени. Размери на скелета: дължина на запазената част 0,50 м, ширина на таза 0,20 м. Инвентар: фрагмент от костена тръбичка, пол. инв. № 66. Кв. H2/; хоризонт II.

4. Гроб № 4 (обр. 3, г). Трупополагане в урна под подово ниво. Погребано е малко дете. Лошо състояние на костите. Урната е силно фрагментирана. Без инвентар. Под жилище в кв. G4-G5; хоризонт II.

5. Гроб № 5 (обр. 3, д). Трупополагане в урна. Погребано е малко дете. Лошо състояние на скелета – запазени отделни кости. Урната е силно фрагментирана. Без инвентар. Кв. G6, хоризонт III.

6. Гроб № 6 (обр. 3, е). Трупополагане в урна. Погребано е малко дете. Лошо състояние на костите. Урната е реставрирана, пол. инв. № 104. Без инвентар. Кв. H7; хоризонт IV.

7. Гроб № 7 (обр. 3, ж). Трупополагане в урна под подово ниво. Погребано е малко дете. Запазени са черепът и част от костите на скелета. Урната е силно фрагментирана. Без инвентар. Под жилище в кв. G4-H4, хоризонт IV.

[1] **Е. Бацова, М. Кънчев.** Новооткрити тракийски погребения в Новозагорско. – Археология, 1974, № 1, 50 – 56; **М. Кънчев, Т. Кънчева.** Некропол от късната бронзова епоха, източно от Нова Загора. – Археология, 1990, № 4, 8-13; **Т. Кънчева-Русева.** Ямни погребения в могила № 2 от могилния некропол в землището на с. Пет могили, Новозагорско. – В: Марица-Изток. Археологически проучвания, 2, 1994, 91-94.

[2] **Т. Кънчева-Русева, М. Кънчев.** Разкопки на праисторическото селище в Нова Загора. – АОР през 1990. Ловеч, 1991, с. 42.

[3] Рисунките са изработени от Галина Йорданова, техническата документация – от Гергана Дончева, на които изказвам своята голяма благодарност.

[4] **И. Панайотов.** Ранна и средна бронзова епоха в Горнотракийската низина. Нови проблеми. – В: Марица-Изток Археологически проучвания, 1, 1991, 34-35; **R. Katincharov.** Les tribus à l'âge du bronze en Bulgarie (d'après les données archéologiques). – Pulpudeva, 2, 1978, p. 273; **R. Katincharov.** Les rites funeraires pendant l'âge du bronze en Bulgarie. – Thracia, 5, 1980, 168-172.

[5] **Р. Катинчаров.** Проучвания на бронзовата епоха в България (1944-1974). – Археология, 1975, 2, с. 12; **Г. И. Георгиев, Н. Я. Мерперт и др.** Езеро. Раннобронзовото селище. С., 1979, 491-496; обр. 210, 211, 213; **Р. Катинчаров.** Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. – Археология, 1974, № 1, 20, обр. 28; **Р. Катинчаров, Р. Георгиева, Б. Борисов.** Разкопки на селищната могила до с. Дядово, Сливенски окръг. – АОР през 1984. Сливен, 1985, с. 68; **Р. Катинчаров, Д. Гергова и др.** Разкопки на селищната могила при с. Дядово, Сливенски окръг. – АОР през 1985. В.

Търново, 1986, с. 42; **Р. Катинчаров, Д. Гергова и др.** Разкопки на селищната могила при с. Дядово, Сливенски окръг (българо-холандско-японски екип). – АОР през 1986. Разград, 1987, с. 64; **Р. Катинчаров, Д. Гергова и др.** Разкопки на селищната могила при с. Дядово, Новозагорска община. – АОР 1987. Благоевград, с. 44; **Р. Катинчаров, Д. Гергова с колектив, А. Стронк с колектив, Х. Сузуки с колектив.** – Разкопки на селищната могила до с. Дядово, Новозагорско. – АОР през 1988. Кърджали, 1989, с. 26; **И. Панайотов, Г. Китов и др.** Експедиция „Марица-Изток". – АОР през 1988. Кърджали, 1989, с. 46; **Л. Гетов, Ил. Илиев и др.** Разкопки на селищната могила край с. Драма, Ямболско. – АОР през 1991. С., 1992, 21-22.

Tombes de l'âge du bronze dans un site préhistorique à Nova Zagora

Tatiana KANTCHEVA-RUSSEVA

(Résumé)

Les coutumes funéraires à l'âge du bronze dans la région de Nova Zagora sont étudiées dans des nécropoles plates et des nécropoles à tell sur le territoire de presque tous les sites prospectés, y compris le site de la fin de l'âge du bronze. Le secteur où sont effectuées les fouilles archéologiques a mis en évidence une couche culturelle d'une épaisseur d'environ 1 m dans laquelle sont différenciés quatre horizons révélant des vestiges de constructions. On a enregistré 7 tombes dont 6 d'enfants en bas âge et 1 de personne âgée.

L'inhumation des enfants est effectuée dans une urne. Les tombes 1, 4, 7 se trouvent sous la couverture du plancher, les autres tombes dans l'espace séparant les habitations. Il convient de noter l'absence d'inventaire tombal.

Le secteur prospectés n'a révélé qu'une seule tombe de personne âgée, en partie détruite. On a trouvé à côté un fragment d'un tube osseux: inventaire tombal (?).

Les tombes sont réparties presque régulièrement au niveau de tous les horizons.

Les plus proches parallèles de l'âge du bronze existants se retrouvent dans les tell des régions de Nova Zagora, Ezero, Djadovo, Gălăbovo, Drama, etc.

La conclusion s'impose que les tombes intramurales continuent d'occuper une place importante dans les pratiques funéraire de la population de la Thrace à l'âge du bronze.

Гроб на тракийски воин от римската епоха в долината на река Вит

Даниела Агре, Деян Дичев

През последните няколко години в землището на Ябланишка община се провеждат спасителни археологически разкопки. Освен обекти, намиращи се в близост до града, се проучва и некропол, разположен на около 3 км ЮИ от с. Брестница в полето на левия бряг на р. Вит. В началото на века некрополът е наброявал около 80 могили (обр. 1), десет от тях през 1928 г. са разкопани от В. Миков[1]. На този етап на проучване могилите са около 50. На около 500 м североизточно от некропола се намират още две могили, като едната е известна сред местното население под името „Голямата" могила. Целта на

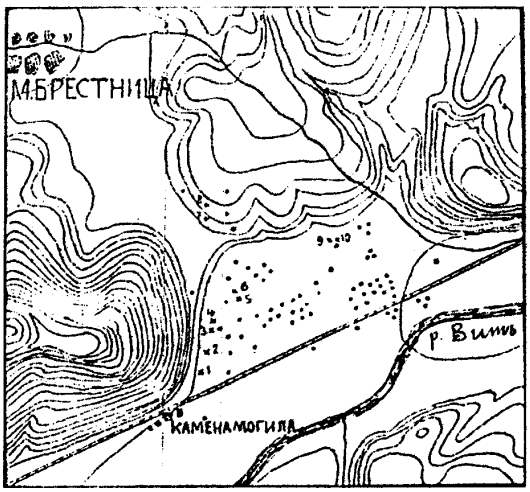

Обр. 1. Карта на могилния некропол при с. Брестница (по В. Миков).
Fig. 1. Carte de la nécropole près du village de Brestnica (d'après V. Mikov).

тази публикация е представянето на резултатите от проучването на Голямата могила.

Могилата се намира в периферията на селище от римската епоха. При неговото разораване със селскостопанска техника са открити основи на жилища, много фрагменти от керамика и монети от края на I до III в. Могилата има форма на пресечен конус с диаметър на основата 17,0 м и височина 3,0 м. През пролетта на 1999 г. от югозападната ѝ страна, от центъра към периферията, е направен иманярски изкоп, който не е засегнал намиращите се под насипа съоръжения.

В могилата бе открит богат гроб, устроен по следния начин. На дълбочина 2,0 м от най-високата ѝ точка под могилния насип е изградена каменна могила върху вкопан в терена гроб (обр. 2, 3). Ритуалът е кремация на място. Гробната яма е с правоъгълна форма и ориентация по дългата си ос строго И – З. Има размери 1,90 х 1,05 м, дълбока е 0,50 м, стените ѝ са силно отухлени, дебелината им е до 7 см. В четирите ъгъла на ямата са разкрити дупки от колове от конструкцията на дървеното погребално ложе. Погребалната клада се състои от три хоризонтални реда дървени трупи с диаметър 10-11 см, наредени един върху друг по дължина на ямата. В югоизточния ѝ ъгъл, на дъното на ямата, е поставено като дар дървено съдче с бронзови халки. В него са открити 7 бронзови монети и предмет от планински кристал. Върху ложето, с глава на запад, е положено тялото на покойния. Погребан е воин с бойно снаряжение и лични вещи. Оръжието е разположено съобразно функциите му (обр. 4). То се състои от железен двуостър меч, ножница с бронзови и железни апликации върху нея, железен нож и ажурна апликация за боен колан. Към личните вещи могат да се отнесат бронзова мастилница с капаче и железен предмет, поставени до тялото. От облеклото на покойника са запазени части от сребърен накит и следи от дървени обувки с железни кабъри. Тялото е било покрито с тънка материя. Следи от нея бяха открити почти върху всички предмети, поставени до него (тъканта е полепнала по време на огъня върху тях). Останките от кремацията, заедно с инвентара, който се е намирал на погребалното ложе, са паднали в ямата, при което са запалили и разрушили поставената на дъното дървена кутийка и материалите в нея. Установено бе, че след срутването на горящата клада в източната част на ямата са трошени съдове. Те са силно обгорели от още тлеещата жар. Едновременно с троше-

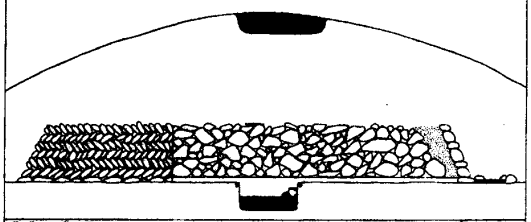

Обр. 2. Разрез на разкопаната могила с гроба.
Fig. 2. Coupe du tell contenant la tombe.

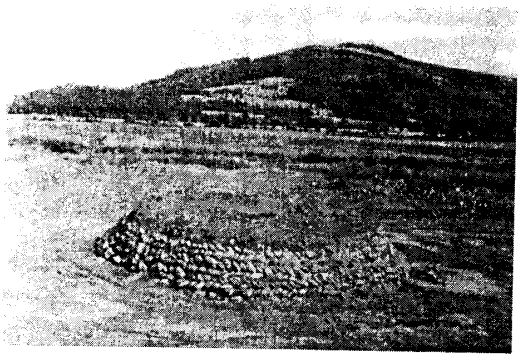

Обр. 3. Каменната могила над гроба: градеж тип „рибена кост".
Fig. 3. Le tertre de pierre recouvrant la tombe: construction de type „arête de poisson".

нето в ямата е ставало и трошене на съдове извън нея. Доказателство за това са фрагменти от паничка, намерени както от външната страна на ямата, така и вътре в нея. Ритуалното трошене извън ямата е концентрирано единствено по източната ѝ периферия. Подобен ритуал е засвидетелстван и на други места в погребения от римската епоха в Тракия.[2] Кладата вероятно е изгасена, а не е оставена да догори, тъй като частите от гробната конструкция са овъглени, но са останали цели. След пълното изгасване на кладата в средата на ямата са поставени два съда – чашка и кратеровиден съд с устията нагоре. По тяхната повърхност няма следи от горене. След поднасяне на даровете гробната яма е запълнена със земя. На нивото на стария терен, в кръг около ямата, са подредени камъни, които образуват първия ред от каменната могила (обр. 3). Върху гробната яма и от вътрешната страна на кръга е натрупан пласт от тъмнокафява почва, вероятно донесена от друго място, тъй като по цвят и състав коренно се отличава от намиращата се около могилата. Пластът е с дебелина 10 см, което отговаря на височината на този ред камъни. В този пласт липсват археологически материали. След запълването със земя на вътрешното пространство, на първия ред камъни е започнало натрупването на каменна могила върху гроба. Тази каменна грамада е с височина 1,0 м и се състои от големи необработени камъни, между които липсва пръст, някои са с размери 1,0 х 0,7 м. Външната страна на каменната могила е подравнена с пласт пръст, за да придобие конусовидна форма, след което е облицована с камъни. Облицовката на могилата е изградена от плоски, с елипсовидна форма, речни камъни на калов разтвор. Те са подредени по следния начин: най-долният ред е от най-големи камъни, поставени хоризонтално върху стария терен; вторият ред е съставен от елипсовидни плоски камъни, поставени с отстъп навътре от първия ред, полегнали косо надясно и наредени плътно един до друг; третият ред е съставен от камъни със същия вид с обратен наклон и с лек отстъп навътре. И така редовете достигат до седем на брой. Получава се градеж от типа „рибена кост". Образувала се е каменна могила с форма на пресечен конус под ъгъл 45-50 градуса. Висока е от 0,95 до 1,05 м, с диаметър при основата 8,20 м. Горната основа на могилата е с елипсовидна форма и размери И-З – 7,20 м; С-Ю – 6,60 м. Върху горната основа на могилата (при подредбата на последния ред от пълнежа се е образувала равна площадка) в нейния център е разкрита строшена на място и обърната с дъното нагоре глинена паница. В близост до нея са открити фрагменти от дъно на тънкостенен съд, покрити с червен лак.

От югозападната страна на каменната могила, на нивото на стария терен, е изградено огнище. То е долепено до стената на могилата. Формата му е елипсовидна с размери 0,60 х 0,40 м и дебелина 3-4 см. Оградено е с речни камъни. От външната му страна са открити фрагменти от горната част на два съда, единият е малък, тънкостенен, покрит с лак, а другият е голям, с прилепени към тялото дръжки. Изработен е от фина глина с червен цвят. След обработването на керамиката се установи, че откритите върху горната основа на каменната могила фрагменти от дъно на тънкостенен съд и фрагментите от малкия съд до огнището принадлежат на един и същи съд – чашка с две дръжки.

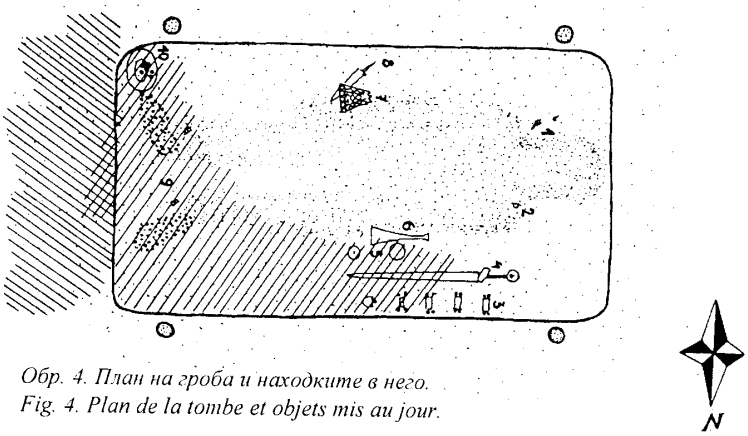

Обр. 4. План на гроба и находките в него.
Fig. 4. Plan de la tombe et objets mis au jour.

След приключването на всички погребални действия каменната могила е засипана окончателно с двуметров землен насип.

Разкритото в могилата гробно съоръжение се отнася към тип IV по класификацията на Л. Гетов [3] и спада към типа гроб-клада, известен под името „bustum" (т. е. трупоизгаряне на място в гроба). [4] През I-IV в. трупоизгарянето на място широко е практикувано, но случаите с използването на гробове-клади за първично погребение се срещат все още рядко сред публикуваните материали. Подобни гробове-клади са известни от могила 7, гроб 7, от некропола при Меричлери [5], могила 3, гроб 9, от некропола при Меричлери [6], могилно погребение при с. Просеник, Бургаско [7], могила от кв. Левски в София [8], гробове-клади от могила край с. Пет могили, Новозагорско [9], могила от кв. Дружба в София [10] и др. В търсените паралели не всички гробове са централни, те са посочени единствено като сходен начин на погребване. През последните 10 години количеството на откритите гробове-клади от римската епоха значително нарасна. Буди съжаление липсата на публикации по въпроса. Единствената достъпна информация се съдържа в АОР, където тя е дадена тезисно и не позволява да се правят задълбочени анализи и изводи.

Впечатляващо е архитектурното решение при изграждане на каменната могила, а именно прилагането на градеж тип „рибена кост". На още едно място от Тракия ни е познат аналогичен градеж. Това е ситуацията от могила VIII от некропола, намираща се до с. Торос, което е на около 6 км северозападно от с. Брестница. [11] Там погребение липсва, а разкопвачът датира насипването на могилата от II в. [12]

Подобен паралел, като архитектурно планиране на каменната могила и гроба в нея, е могилното погребение при с. Просеник, Бургаско. [13] Археологическата ситуация в могилата край Брестница и с. Просеник е сходна не само като цяло, но и в отделните си елементи – огнище извън каменната могила, каменна могила с пресечена конусовидна форма (изградена от 6 реда каменни плочи при с. Просеник), гробна яма, вкопана в терена, и др. Погребението е датирано от II в. [14]

Находките от могилата могат да се групират по три признака: оръжие, лични вещи и глинени съдове.

Оръжие и лични вещи

Мечът е поставен от лявата страна на мъртвия. Преди да бъде положен в гроба, е изваден от ножницата, която бе разположена от външната му страна. Той принадлежи към тип, сре-

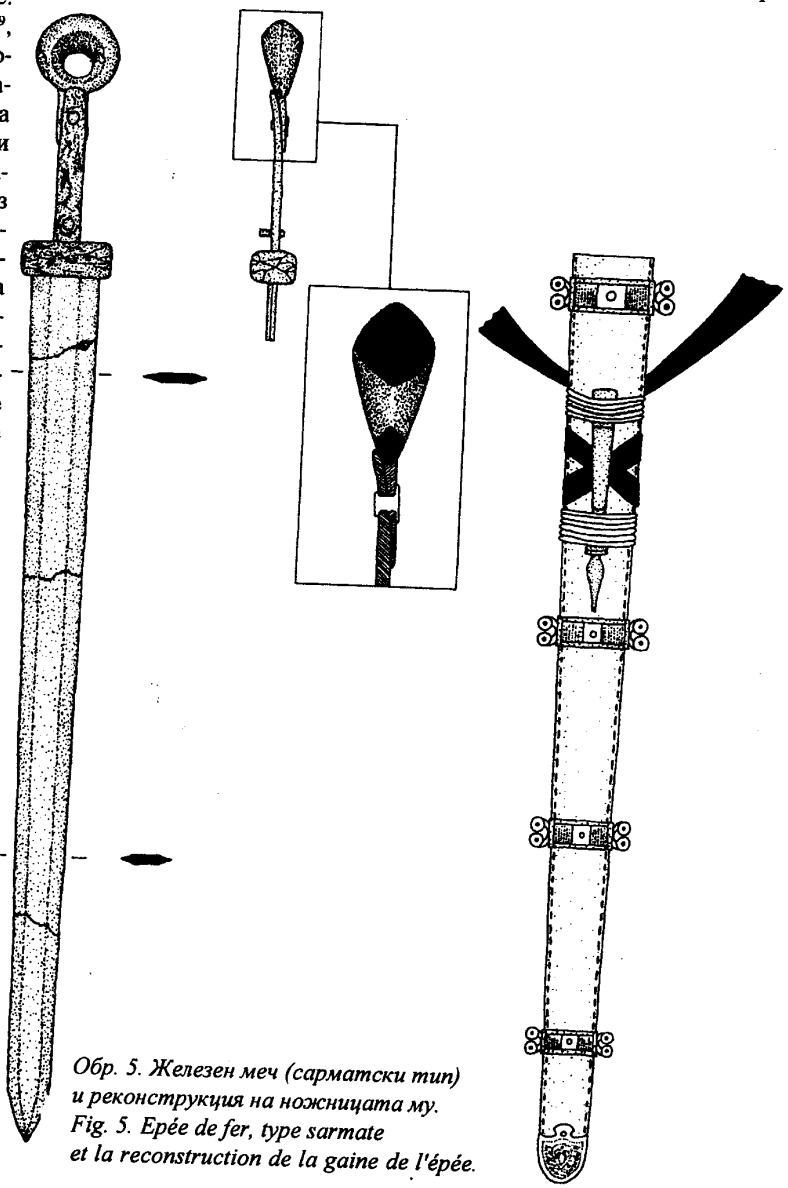

Обр. 5. Железен меч (сарматски тип) и реконструкция на ножницата му.
Fig. 5. Epée de fer, type sarmate et la reconstruction de la gaine de l'épée.

щан изключително рядко в тракийските земи и е от типа „сарматски“ меч (обр. 5 а, кат. № 1.) На територията, където е концентрирано сарматско население (днешни Молдова, Украйна, Кубан и част от Русия – до Урал), времето на битуване на този тип меч е краят на III в. пр. Хр. – I-II в. сл. Хр.[15] Сарматски тип мечове има открити и на територията на Румъния и в други страни от Средна Европа.[16] От България са публикувани два екземпляра, открити в погребения на юг от Стара планина. Това е находка от могилен гроб при с. Кирилово, Старозагорско, където сред гробните дарове, в погребение чрез трупоизгаряне, е открит железен меч „сарматски“ тип с халковиден завършек на дръжката[17]. От околностите на Стара Загора произлиза още един отлично запазен сарматски тип меч. Открит е заедно с колесница край голяма надгробна могила. Този меч е датиран през втората половина или края на II в.[18]

Ножницата на меча не е запазена. Нейната възстановка е възможна от откритите до стената на гробната яма четири апликации, накрайник и железен държател (обр. 6). Вероятно тя е била дървена, с натегната върху нея кожа. Такъв начин на изработка на ножниците се среща при сарматите[19]. Апликациите се състоят от две части – лицевите, изработени от бронз, а задните са железни. Те са прикрепени една към друга чрез бронзови нитове. По всяка вероятност апликациите са били разположени на определен интервал една от друга, образувайки по този начин стабилна конструкция на ножницата, като са служили и за нейна украса. Те са прикрепвани към ножницата с нит, който се намира в задната страна на бронзовите части. Точен паралел на апликации на този етап не е известен.

Накрайникът на ножницата е железен (обр. 6, кат. № 3). Той е закрепен с нит към долния й край. Върху лицевата му страна има прецизно направен орнамент. В центъра е врязана клонка с лозови листа. Тя е обрамчена с плитка линия, наподобяваща капка, обърната обратно. Около този растителен орнамент са врязани косо линии. Цялата композиция е разположена в рамка от врязана линия, следваща контурите й. След направата на орнамента лозовите листа са запълнени със зелена паста. Изработката на този малък предмет издава ръката на опитен торевт. Подобни накрайници се срещат на различни места в Римската империя.[20]

В горната част на ножницата е открит железен държател, през който са минавали ремъците й (обр. 6, кат. № 6). Държателят се отнася към II група по класификацията на Олденштейн.[21] Разграничаването по групи е свързано с материала, от който е изработена ножницата. В първата група ножниците са от дърво и държателите задължително имат в задната си страна нит или шип за забиване (прикрепване) към дървената й част. Към втората група се отнасят държателите, при които такъв нит липсва, а късите им страни са издължени езиковидно. На тях са намотавани ремъци, чрез които държателите са закрепвани към ножницата. В тази група държателите освен от желязо са изработвани и от бронз, като лицевата им страна често е богато украсена, а късите страни на плочката са моделирани като малки скулптур-

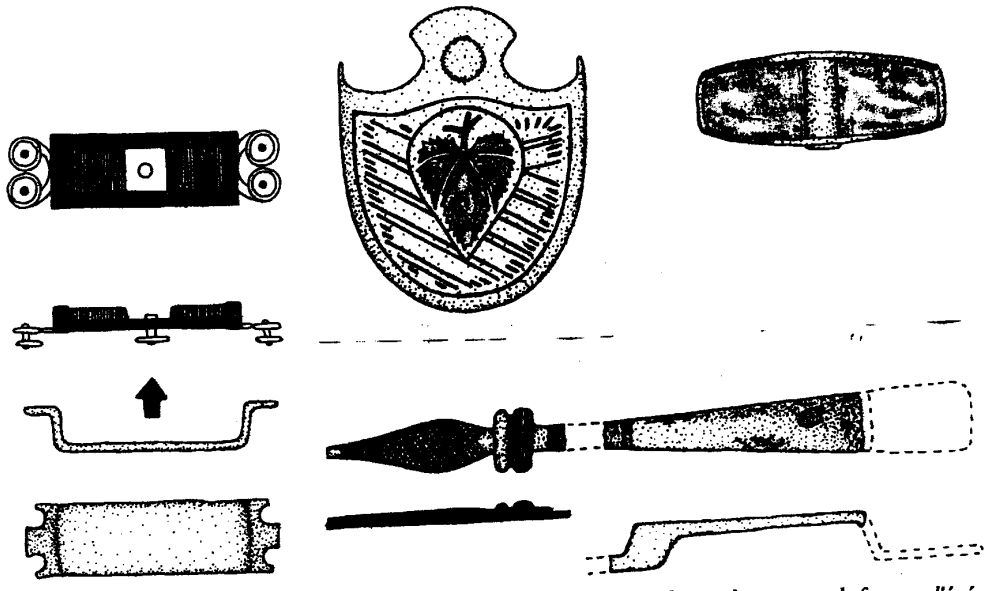

Обр. 6. Бронзови и железни апликации към железния меч. Fig. 6. Appliques bronzes et de fer pour l'épée de fer.

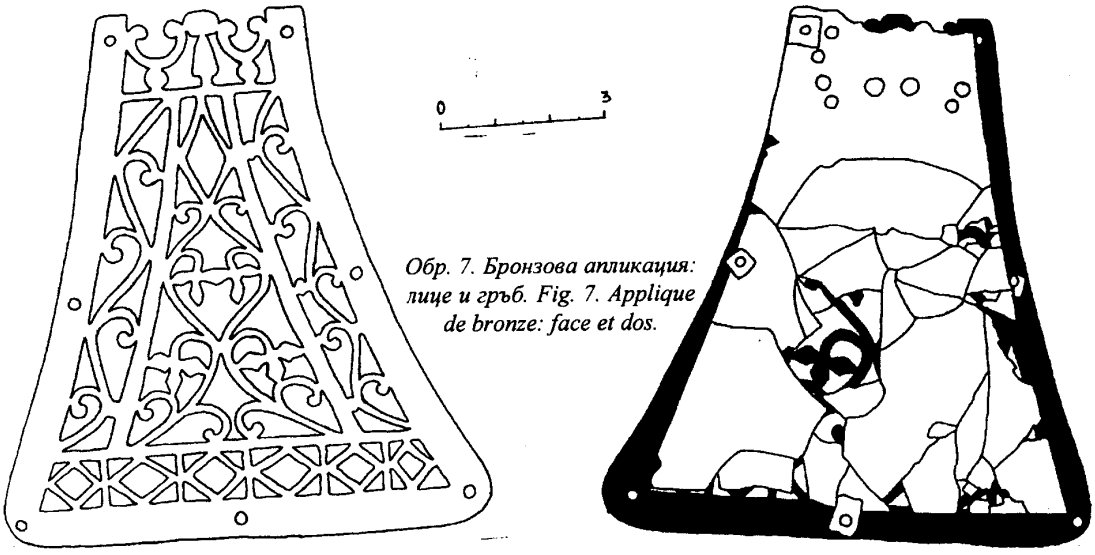

Обр. 7. Бронзова апликация: лице и гръб. Fig. 7. Applique de bronze: face et dos.

ки.[22] В нашия случай предметът е железен, а украсата му е като при бронзовите държатели.

Срещуположно на меча, до южната стена на гробната яма, е открита ажурна бронзова апликация (обр.7 а и б, кат. № 4). Реконструкция за мястото на подобни апликации и начина на закрепването им към презраменния ремък – балтеус е направена за ремъка от Чаушево.[23] Вероятно и новооткритата апликация е била прикрепвана към долната част на подобен ремък и се е явявала негов завършек. На такъв ремък е била закачена ножницата с меча. От известните колани апликации, открити в Тракия, тази от Брестница е сред най-изящните образци. Точен паралел сред материалите от Тракия не бе открит. Известно сходство на орнамента се забелязва с ажурната украса на колана апликация от гроб от II в. в некропола при Кабиле.[24] Към украсата на ремъка принадлежи и една кръгла бронзова апликация (вероятно и едно бронзово прешленче и бронзова спирала).

До меча е открита мастилница (обр. 8). Тя е фрагментирана и оксидирана от въздействието на огъня. На нея принадлежи подвижно капаче, което също е силно разрушено. Бронзови мастилници са известни от различни места в Тракия, като повечето са от Южна България.[25] Такива съдове са известни и от другите римски провинции и там се датират към втората половина на I до III в.[26]

До мастилницата е открит железен предмет с издължена трапецовидна форма. Единственият аналогичен предмет, публикуван на този етап, е от могилен гроб край с. Пет Могили, Новозагорско.[27] Гробът е датиран от края на I – първата половина на II в.[28] Авторът го определя като предмет с неясно предназначение. Този гроб и разглежданата тук могила ги свързва не само наличието на подобен предмет, а също и начинът на погребване, извършено в гроб-клада. И двата гроба са централни. Общото е, че и в двата случая са погребани мъже с воинско снаряжение, а в инвентара освен оръжие и глинени съдове са открити и бронзови мастилници[29]. Наличието на еднакви предмети в тези два гроба навежда на мисълта, че техните притежатели са с еднакъв статус. Може да се предположи, че мастилницата и железният предмет са свързани с длъжността, която покойникът е заемал, и са служили в неговата работа. Вероятно железният предмет е използван за изтриване и заглаждане на восъчните таблички, използвани за писане.

Железният нож е открит от дясната страна на тялото, в областта на кръста, под ажурната колана апликация. Ножовете са постоянен инвентар в мъжки гробове още от тракийско време, като тази традиция продължава и през римската епоха в Тракия.[30] Интересното при разглеждания екземпляр е наличието на бронзов предпазител.

От накитите за тяло са запазени три сребърни части, открити между парченцата от черепа. Първата е сребърна висулка с форма на лунен сърп (лунула), чиито краища се допират в центъра, и има халкичка (кат. № 13). Лунулите са окачвани към верижки на огърлици, като например огърлиците от Николаевското съкровище[31]. В гроба от Брестница са запазени само част от двойна верижка (кат. № 14), представляваща единия ѝ край. А също така е открит и фрагмент от другия край, представляващ част от закопчаващия механизъм (кат. № 15). Ве-

рижката е сложно изплетена от четири жички, а краят ѝ завършва с перфектно изработена розета. По сходен начин е изплетена една от огърлиците – верижки от съкровището от Рациария [32] и др. Този начин на изплитане на верижките се отнася към вариант III по класификацията на Л. Слокоска [33]. Прави впечатление, че повечето от лунулите са открити в Северна България, въпреки че и от Южна има великолепни екземпляри: находките от Чаталка [34], находките от могила В при Виза [35] и др. В класификацията на накитите, направена от Л. Слокоска, лунулата от Брестница се отнася към тип VI група II [36]. Този тип накити се радват на изключителна популярност в Гърция и Рим през II в. сл. Хр., а в Тракия се откриват заедно с материали, датирани към във II-III в. [37]

Железни кабарчета са открити в източния край на гроба. Те са открити в две групи, както са били обувките на покойника. От топлината силно са разрушени. Имат конусовидни главички, някои са със завит под ъгъл връх от приковаването към дървената подметка. В двете групи има по една бронзова токичка, която е била закопчалка на обувката. Между кабарчетата е открит и кух оловен предмет с биконична форма и отвори от двете си страни.

Глинени съдове

Колекцията глинени съдове от могилата наброява 15 съда. В гроба и до него са открити и реставрирани 12 съда. Най-финитe и малки съдове са трошени в гроба, а по външната му, източна, периферия са трошени големи съдове.

Към съдовете от гроба се отнасят малка чашка с дръжка, малка чашка без дръжка, четири големи паници и малка паничка, като половината от едната паница бе открита от външната страна на гроба.

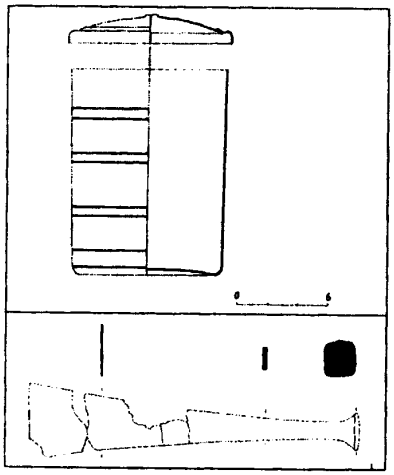

Обр. 8 а) Бронзова мастилница,
б) Железен предмет
Fig. 8 a) Encrier en bronze, b) Objet de fer

Откритата в гроба чашка с дръжка е прецизно изработена (обр. 9 з, кат. № 19). Тялото ѝ е било покрито с червен лак, сега частично разрушен под въздействието на огъня. Тя спада към тип III, по класификацията на чашките с дръжки направена от Г. Кабакчиева [38]. Подобни по форма чашки са известни от некрополи в различни части на Тракия и са датирани към началото на II до началото на III в. [39] Малката чашка без дръжка се отнася към тип II по класификацията на Г. Кабакчиева. [40] Най-близък паралел на разглежданата чашка откриваме в могилен гроб край Асеновград. Датирана е твърде общо – II-IV в. сл. Хр. [41]

Най-малката паничка (обр. 9 а, кат. № 29) се отнася към тип IV, а другите три по-големи към тип VI по класификацията на Г. Кабакчиева (обр. 9 б, в, г, кат. № 27, 28, 26) [42]. Много точен паралел на големите паници намираме сред находките от гроб 2, могила 1 от некропола край с. Мъглиж [43] и сред материалите от Чаталка [44], а на паницата от тип IV с аналогична от гроб 8 от римската могила край с. Пет могили, Новозагорско. [45]

Паничката, чиито фрагменти бяха открити в гроба и по външната му периферия, се отнася към типа паници с най-голямо разпространение в Тракия през римската епоха (обр. 9 й, кат № 22). По класификацията на Г. Кабакчиева това е тип VII. [46] Този тип паници се среща и на много други места извън територията на Тракия. Това са находки от района на Северното Черноморие [47], от Дакия и Панония [48], от Атина и Коринт [49]. Двата съда, поставени в гроба след изгасяване на кладата (чашката и кратеровидният съд) (обр. 9 е, н, кат. № 23, 24), поставят интересни въпроси, свързани с тяхната роля и взаимовръзка в погребалния ритуал. През последните години станаха известни голям брой случаи, при които като дар в гроба е поставян голям съд, а в него се открива чашка. [50] Направени са няколко предположения за ролята на тези съдове в погребалния обред; като предмети, с които се извършва възлияние; като комплект съдове, нужни на покойника за консумация на вино; съдове, послужили за измиване на присъстващите по време на обреда и накрая съдове, оставени в знак на почит към мъртвия. [51] Изказаните съображения за ролята на този комплект от съдове ни се струват напълно основателни. Склонни сме да предположим, че съдовете от могилата в Брестница са използвани вероятно за възлияние. Това, че в описаните по-горе случаи чашката е откривана вътре в големия

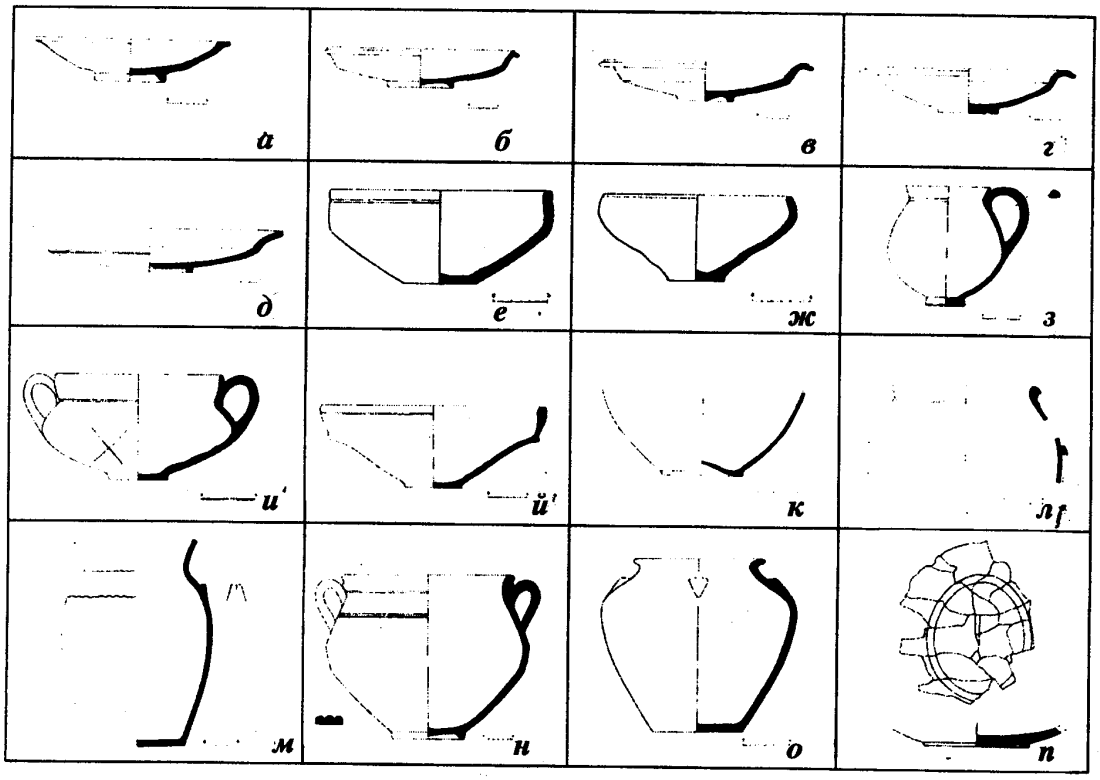

Обр. 9 а-о) Керамични съдове, п) Дървено съдче.
Fig. 9 а-о) Récipients de céramique, р) Récipient de bois.

съд, не противоречи на ситуацията в Брестница, където съдовете са един до друг и също така образуват комплект.

Три са големите съдове, открити до източната периферия на гроба. Единият от тях, преди да бъде строшен, е бил цял (обр. 9 и, кат. № 20), от втория на мястото на тризната е имало само едната му половина (обр. 9 о, кат. № 21). От третия съд е донесен само голям фрагмент, включващ част от дъното и стената, и той също е счупен (обр. 9 к, кат. № 30). Първите два съда са изработени на колело от груба глина с примеси. И двата са украсени с по три пластични дръжки („езичести" и „пирамидални"), разположени върху плещите на съда, а единият има допълнителна украса от две хоризонтално врязани вълнообразни линии. Точни паралели на тези съдове не бяха открити. Една от причините за това е непълният и спорадичен характер при публикуване на местната керамика, работена на колело от Мизия и Тракия. Единият от съдовете (кат. № 21) намира известно сходство с подобни от Мизия, които са датирани във II-III в.[52] Вторият от съдовете (кат. № 20) има сходство във формата на тялото с подобен открит в гроб от римската епоха при с. Драшан, Врачанско[53].

Чашката с две дръжки, чиито части бяха открити на две различни места, принадлежи към най-масово разпространения тип чаши в цяла Тракия и Мизия през периода II-IV в.[54] (обр. 9 и, кат. № 31). В близост до нея, в центъра на горната основа на каменната могила, е разбита паница, със силно разлата форма, напомняща блюдо (обр. 9 д, кат. № 32). Този съд може да се отнесе към тип VIII по класификацията на Г. Кабакчиева, с период на разпространение II-III в.[55] Около огнището, заедно с фрагменти от чашката с двете дръжки, са открити и фрагменти от устието и стените на голям съд (обр. 9 л, кат. № 33). По форма на тялото и начина на прикрепване на пластичните дръжки се доближава до съдовете, открити в погребение от II в., в кв. Дружба в София.[56]

Извън тези две основни групи на инвентара от могилата остава дървеното съдче (обр. 8 п, кат. № 34). То е изцяло овъглено, но въпреки това бе възможна възстановка на формата му. Вероятно представлява купа. От двете срещуположни страни към съда са прикрепени бронзови халки. Вероятно те са изпълнявали ролята на дръжки. В съда са поставени 7 бронзови монети (кат. № 37, 38) и предмет от планински кристал, който под въздействието на огъня се е разпрашил.

След анализа на глинените съдове от могилата край Брестница се вижда, че по форма и

начин на изработка те намират многобройни паралели сред находките от селища и некрополи в Тракия, Дакия и др. през периода I-III в. (обр. 11). Сред съдовете присъстват както нови форми, характерни само за римската епоха, така и форми, чиито прототипи са сред тракийските от по-ранно време.

Наблюденията и анализът на находките позволяват да се направят някои изводи и предположения относно личността на погребания и неговия социален статус, както и да се отдели една характерна за района архитектурна традиция.

Тази архитектурна традиция е свързана с интересния начин на градеж на каменната могила. Освен посочения по-горе точен паралел от могила VIII в с. Торос, в същия некропол е проучена още една могила с аналогичен градеж, но отнасяща се към средата на V в. пр. Хр.[57] В нея, също както и в могилата от Брестница, погребението е на воин, а върху каменната грамада е строшен съд. Толкова дълго запазена традиция при изграждане на подмогилни съоръжения, а също и сходни елементи в погребалния ритуал, навежда на мисълта, че етническият състав на населението не се е променял глобално. Може да се каже, че този начин на градеж е един вид „модна" тенденция за населението в района на Среден Вит, в периода от средата на V в. пр. Хр. до средата на II в. сл. Хр. Тази последна дата, средата на II в., е времето, към което се отнася извършването на погребението в Голямата могила при с. Брестница. Датата се основава на откритите материали и посочените им паралели, като голяма роля играе и наличието в гроба на сарматски тип меч. Както вече бе посочено, крайната дата на разпространение на този тип мечове е I-II в. В Боспор, Приднепровието, Крим и около левия бряг на делтата на Дунав тези мечове се откриват в погребения от I-II в. и се свързват със сарматската експанзия на Запад [58]. За походи на юг от Дунава литературните сведения за този период сочат, че през 117 – 119 г. в Дакия и Долна Мизия нахлули сармати, роксолани и яциги[59]. След това настъпил половинвековен период на мирен и спокоен живот. Може да се предположи, че около 20-те години на II в., в периода на стълкновения между сарматите и римската армия, по някакъв начин разглежданият тук меч е попаднал в ръцете на тракийския воин. Той вероятно е бил в помощната римската войска на провинция Долна Мизия, където е заемал административна длъжност – нотариус. След напускането на армията се е оттеглил в родното си селище, където след смъртта си е погребан с почести, характерни за тракийската аристокрация.

Голямата могила край с. Брестница разкри пред тракийската археология не само едно богато погребение, но също така и цялостната картина на погребалния ритуал, характерен за богатото население от този район през II в. от н. е. Въпреки лошото състояние на голяма част от инвентара, е направен опит да бъдат възстановени в цялостен вид и последователност всички отделни детайли на този ритуал.

Каталог

1. Железен двуостър меч, силно корозирал, счупен на четири части. Дръжката е изтеглена от меча и представлява четириръба пръчка с правоъгълно сечение и халковиден завършек. Предпазителят е надянат на дръжката, има правоъгълна форма със загладени ръбове. Листът е с ромбовидно сечение. Дължина на меча 56 см и най-голяма ширина на листа 2,9 см. Максимална дебелина на оръжието 0,4 см.

2. Апликации към ножницата – 4 комплекта. Лицевите от бронз, задните части от желязо. Горели, патинирали и корозирали, някои от тях частично разрушени. Лицевата част на апликацията представлява правоъгълна пластина, с прорязан правоъгълен отвор в центъра. В този отвор е поставена друга по-малка пластинка, в центъра на която се намира нит, прикрепящ апликацията към кожената част на ножницата. Откъм късите страни апликацията има по две нитчета, захванати за тялото посредством дъговидно извита пластина. Лицевата страна е орнаментирана с врязан орнамент, в краищата ѝ мрежест, а в другата част – хоризонтално врязани линии. Задната част представлява П-образно извита желязна пластина, краищата ѝ са подвити навън под прав ъгъл. Върху тях са изрязани по два полукръгли отвора за прикрепването ѝ посредством нитове към бронзовата част от апликацията. Размери: дълж. 5,5 см; шир. 1,5 см; вис. на цялата апликация – 1, 5 см.

3. Накрайник на ножница. Желязо. Горял. Добре запазен, с полуелипсовидна форма.В горната основа има овален издатък, в центъра му е поставен нит за прикрепяне към кожената част на ножницата. Състои се от две части. Лицевата е орнаментирана, задната е гладка. Орнаментът се състои от врязана клонка с три лозови листа. Тя е обрамчена с врязана линия, наподобяваща капка, обърната обратно. Около този растителен орнамент са врязани косо линии, а целият рисунък е поставен в рамка, представляваща врязана линия, следваща контура на композицията. След направата на орнамента лозовите листа са запълнени със зелена паста. Във вътрешността на накрайника е

запазена част от изгоряла материя (вероятно кожа?). Размери: вис. 3,0 см; макс. шир. 2,4 см; макс. дебел. 1,0 см

4. Апликация. Бронз. Фрагментирана, възстановена. С трапецовидна форма. Състои се от две части, съединени посредством 7 нита. Лицевата плочка е ажурна. Украсата се състои от растителни и геометрични орнаменти, обрамчени от три страни с широко гладко поле. Задната плочка повтаря формата на лицевата част от апликацията. Тя е гладка. Размери: дълж. 9,7 см; шир. 8,9 х 3,8 см.

5. Апликация към колана. Бронз. Горяла, патинирала. За основа е използвана кръгла пластина, върху която е поставена втора кръгла пластинка с по-малък диаметър и високи ръбове. В центъра е поставена още една малка кръгла пластинка с изтеглени в четири посоки лентички. Трите пластинки са прихванати една към друга посредством нит, който минава през центъра на апликацията и излиза от задната ѝ страна. Чрез него апликацията е прикрепява към колана. Размери: диам. 2,0 см; запазена вис. 0,8 см.

6. Държател. Желязо. Горял, фрагментиран. Тяло с трапецовидна форма с широката основа в горната част. Долната страна е моделирана във вид на лист с две релефни пресленчета. Тази част е орнаментирана с врязани линии – на листа мрежест орнамент, на едно от пресленчетата с хоризонтални линии. В средата държателят е извит П-образно. Размери: приблизителна дълж. 12,5 см; шир. 1, 4 х 0,2 см.

7. Пресленче. Бронз. Горяло, патинирало. Направено е от дебела пластина, извита в кръг с допрени краища. Размери: вис. 0,8 см; диам. 0,9 см.

8. Спирала. Бронз. Горяла, патинирала, частично разрушена. Направена от обла тел, спирално навита. Запазени четири намотки. Размери: вис. 1,1 см; диам. 1,1 см.

9. Железен предмет с издължена трапецовидна форма. Дръжката завършва с четиристранна пирамидална плочка. Корозирал и фрагментиран. Реставриран. Размери: дълж. 22,0 см; макс. шир. 5,0 см; дебелина 0,1 см. Размери на плочката 2,4 х 2,2 см.

10. Железен едноостър нож, силно корозирал. Върху запазената основа на дръжката е нанизан бронзов предпазител за ръката с форма повтаряща сечението на тялото. Дръжката е триъгълна форма, с правоъгълно сечение. На нея е била набита дървена дръжка. Запазена дължина на ножа 17,3 см, максимална ширина на листа 2,7 см, дебелина на гърба на острието 0,5 см.

11. Мастилница – бронз. С цилиндрична форма. Стените са украсени с четири двойки концентрично врязани линии. Дъното е леко конкавно. Украсено е с две концентрично врязани линии. Фрагментирана. Размери: вис. 6,9; диам. дъно 5,0 см.

12. Капаче към мастилницата. Бронз. То е двусъставно. Едната част представлява кръгла пластина, леко (конусовидно) издадена. В центъра ѝ има малък отвор с диам. 0,4 см. Размери: диам. на пластината 5,0 см. Втората част представлява кръгла лента със S-овиден профил и вътрешен диаметър 4,4 см, външен 5,2 см. Към нея е била припоена горната част на капачето.

13. Висулка. Сребро. Двата края на лунулата се допират. Краищата им са обозначени с по една гранула. Тялото е четириръбо, изтънява към краищата. Група от три гранули има на мястото на съединяване на халкичката с тялото. Халкичката представлява лента с жлеб по средата. Лунулата е горяла, част от тялото ѝ липсва. Размери: диаметър 1,2 х 1,1 см; вис. с халката 1,6 см; макс. дебелина на тялото от 0,1 до 0,2 см; шир. на халката 0,25 см.

14. Верижка – сребро. Запазена само част от нея. Сплетена е от четири жички. Краищата ѝ са захванати един за друг и са пристегнати с халкичка, върху лицевата страна на която е припоена релефна розета. Розетата се състои от пластина с формата на розета, върху нея са припоени сребърни телчета, очертаващи контурите на листенцата, след което в средата, където се събират общите им краища, е припоена голяма гранула, а в краищата на листенцата е припоена по една малка гранула.

15. Част от сребърен накит (вероятно закопчалка). Представлява пластинка с дупчица в средата. В единия край пластинката леко се издължава и преминава в дебело телче, орнаментирано с три пресленчета, средното е най-дебело. Горяла, леко разрушена. Размери: обща дълж. 2,0 см; диам. на пластинката 1,2 х 1,0 см.

16. Кабарчета за обувки. Желязо. Горели, силно корозирали. Главичките им са с конусовидна форма. В зависимост от износването формата им се е променила. Клинчето е с квадратно сечение. Размери: вис. 1,5 см; диам. на главичките 0,7 до 1,2 см.

17. Токички за обувки – 2 броя. Горели, патинирани. Бронзово тяло с желязно езиче. Тялото е с правоъгълна форма, прищипнато в средата (получава се форма във вид на осмица). От едната токичка липсва половината. Размери: дълж. 1,7 см; шир. 1,2 см; дебел. 0,1 см.

18. Оловен предмет. Горял. Цял. С биконична форма. Кух. Тялото по дължина набраздено с врязани линии. От двете къси страни

кръгли отвори. Размери: дълж. 3,7 см; диам. отвор 0,5 см; макс. шир. 1,5 см.

19. Чаша, с една дръжка. Фрагментирана, реставрирана. Сферично тяло с къса фуниевидна шийка и изтеглен навън ръб на устието. Плътно столче. Дръжката е с елипсовидно сечение. В горния си край е прилепена под ръба на устието, а в долния към най-широката част на тялото. Шийката е отделена от тялото посредством малка релефна лента. Фино пречистена глина с охравочервен цвят със следи от опалването. Цялата е покрита със светлочервен лак. Работа на колело. Размери: височина – 9,6 см; диам. дъно – 3,2 см; диам. устие – 6,7 см; макс. шир. – 9,5 см; дебелина стени – 0,3 см.

20. Глинен съд с овална форма, издължена към дъното. Устието е издадено с косо отрязан навън устен ръб. Равно плоско дъно. Върху раменете на съда през равен интервал са прилепени три „езичести" дръжки. Съдът е орнаментиран с две хоризонтални вълнообразни линии, разположени в горната му част. Изработен е от груба глина с примеси от кварц и пясък. Цвят след изпичането светлокафяв с петна от опушване. Работа на колело. Реставриран. Размери: височина – 37,4 см; диам. дъно – 16,8 см; диам. устие – 20, 8см; макс. шир. – 27,2см; дебелина стени – 0,9 см.

21. Гърне с биконична форма. Устието е извито навън с Г-образен профил и овален устен ръб. Равно плоско дъно. Върху раменете на съда през равен интервал са оформени три пирамидални „дръжки". Изработен от груба глина с примеси от пясък и кварц. Цвят на повърхността светлокафяв до червеникав с петна от опушване. Работа на колело. Реставриран. Размери: височина – 25,8 см; диам. дъно – 11,8 см; диам. устие – 16,0 см; макс. шир. – 25,5 см; дебелина на стените – 0,8 см.

22. Паница. Реставрирана. Има долна конусовидна и горна цилиндрична форма на тяло, отделени с релефен ръб. Устието леко извито навътре с капковиден профил, със заоблен ръб. Равно дъно с леко профилирано столче. Под ръба на устието от външната страна плитко врязана хоризонтална линия. Фино пречистена глина с охравобелезникав цвят. Съдът отвътре и в горната външна част е покрит с червеносребрист лак. Работа на колело. Размери: височина – 6,5 см; диам. дъно – 4,4 см; диам. устие – 17,0 см; дебелина стени – 0,4 см.

23. Чашка без дръжки. Фрагментирана, реставрирана. Сферично тяло с леко извита навътре горна част.Устието заоблено навътре, със заоблен ръб. Удебелено, равно отвън дъно, вдлъбнато отвътре. Фина глина. Цвят на повърхността от охра до керемиденочервен. Паничката отвътре и в горната външна част покрита с червен лак. Работа на колело. Размери: височина – 4,5см; диам. дъно – 2,9 см; диам. устие – 9,8 см; макс. шир. – 10,4 см; дебелина стени – 0,4 см.

24. Съд с две дръжки. Цял. С биконична (кратеровидна) форма. Устие със сложен профил и заоблен устен ръб. Конвексно дъно с ниско пръстеновидно столче. Под устието към раменете на съда са прилепени срещуположно две лентести дръжки с правоъгълно сечение. По дължината им са врязани два дълбоки жлеба. В горната част на съда са врязани две плитки хоризонтални линии. Съдът е изработен от много добре пречистена глина. Цвят на повърхността керемиденочервен. Горната част на съда е покрита с червен лак. Работа на колело. Размери: височина – 16,9 см; диам. дъно – 7,5 см; диам. гърло – 17,5 см; макс. шир. – 20,8 см; дебелина стени – 0,6 см.

25. Чашка без дръжки. Цяла. Има долна конусовидна и горна цилиндрична форма на тялото. Устието е право със заоблен навътре ръб. Равно плоско дъно. Под ръба на устието една плитко врязана хоризонтална линия. Фино пречистена глина с червен цвят. Работа на колело. Размери: височина – 5,2 см; диам. дъно – 4,0 см; диам. устие – 12,4 см; дебелина стени – 0,5 см.

26. Паница. Фрагментирана, реставрирана. Тяло със сферична форма и извито навън и надолу устие с профилиран отвътре ръб. Равно дъно с ниско плътно столче с врязана окръжност в него. Фина глина със светлокафяв до червено цвят със следи от опалване. Целият съд е покрит със светлочервен лак. Работа на колело. Размери: височина – 4,5 см; диам. дъно – 5,8 см; диаметър отвор – 19,5 см; дебелина стени – 0,5 см.

27. Паница. Фрагментирана, реставрирана. Тяло със сферична долна и цилиндрична горна част. Извито навън и надолу устие с нешироka периферия, заоблена отвън и подчертана отвътре с вдлъбната линия. Равно дъно, леко удебелено в центъра с ниско пръстеновидно столче. Горната и долната част на тялото от вътрешната страна на съда са разграничени с вдлъбната линия. Фина глина със светлокафяв цвят със следи от опалване. Работа на колело. Размери: височина – 4,0 см; диам. дъно – 6,8 см; диам. устие – 19,0 см; макс. шир. – 20,1 см; дебелина стини – 0,5 см.

28. Паница. Фрагментирана, реставрирана. Тяло със сферична долна и цилиндрична горна част. Извито навън и надолу устие с широка периферия и заоблен ръб, подчертан отвътре с вдлъбната линия. Равно дъно с конвексна пъпка

в центъра и ниско пръстеновидно столче. Горната и долната част на тялото от вътрешната страна са разграничени с вдлъбната линия. Фина глина със светлокафяв цвят и следи от опалване. Целият съд е покрит с червен лак. Работа на колело. Размери: височина – 3,7 см; диам. дъно – 5,4 см; диам. устие – 19,0 см; макс. шир. – 20,8 см; дебелина стени – 0,6 см.

29. Паница, малка. Фрагментирана, реставрирана. Сферично тяло с издадено навън хоризонтално устие със заоблен отвън ръб, подчертан отвътре с врязана линия. Равно дъно с ниско пръстеновидно столче, в центъра леко вдлъбнато. Фина глина със сив цвят. Работа на колело. Размери: височина – 3,1 см; диам. дъно – 5,6 см; диам. устие – 15,3 см; дебелина стени – 0,5 см.

30. Фрагмент от голям съд. Глина. Запазена е част от ниско, плътно столче с конкавно дъно. Стените излизат плавно нагоре от него. Изработен от фина глина с червеникавоохрав цвят. По външната повърхност следи от матовокафяв лак без блясък. Работа на колело. Размери: диам. дъно 14,0 см; макс. диам. тяло 38,0 см; запазена вис. 19,0 см; дебелина на стените 0,5 см.

31. Чашка. Глина. Фрагментирана, реставрирана. Изработена от фино пречистена глина, със светлоохрав цвят. Ниско плътно, равно столче. Леко издължена биконична форма на тялото, цилиндрична шийка с конвексен профил и леко завит навътре, заоблен ръб на устието. Две вертикални симетрично разположени дръжки започват от основата на шийката и достигат до най-изпъкналата част на тялото. Те са с елипсовидно сечение. В основата на шийката две плитки, хоризонтално врязани линии. Върху една от стените врязан знак „Х“. По цялата вътрешна и външна повърхност на чашката, следи от червенокафяв лак. Работа на колело. Размери: вис. 6,0 см; диам. дъно 3,3 см; диам. устие 9,1 см; макс. диам. 10,9 см.

32. Паница. Фрагментирана, реставрирана. Силно разлата форма, наподобяваща блюдо. Сферично тяло с извито навън устие и заоблен ръб. Ниско пръстеновидно столче с вдлъбнатина в центъра. В горната част на тялото съдът е украсен с две хоризонтално врязани линии. Устният ръб от вътрешната страна е подчертан с широк жлеб. Фино пречистена глина с розов цвят. Цялата паница е покрита с тъмночервен лак. Работа на колело. Размери: височина – 5,0 см; диам. дъно – 9,4 см; диам. устие – 29,4 см; дебелина стени – 0,6 см.

33. Съд. Глина. Нереставриран. Фрагменти от горната част на тялото. Изработен от добре пречистена глина с червен цвят. Ниска цилиндрична шийка. Удебелено капковидно устие, с профилиран отвън ръб. Тялото е с издължена, почти яйцевидна форма. В най-широката част на тялото са прикрепени пластични, дъговидно извити с овално сечение дръжки, служили поскоро за украса, а не с утилитарно предназначение. В долния си край са прищипани с пръст към тялото. Отвън и отвътре съдът е покрит с розов лак. Работа на колело. Размери: зап. вис. 15,0 см; макс. диам. 30,0 см; диам. устие 22,0 см. Фрагмент от голям съд. Глина. Запазена е част от ниско, плътно столче с конкавно дъно. Стените излизат плавно нагоре от него.

34. Съд. Дърво. Овъглен. Запазена част – дъно и стени. Дъното е елипсовидно, с ниско пръстеновидно столче. Стените излизат от него плавно. Размери: диам. дъно 6,6 х 8,0 см.; дебел. стени 0,5 см.

35. Халки – 2 броя. Бронз. Горели, патинирани. Тяло от дебела тел с кръгло сечение. Снабдени с по една пластинчата скоба със заострени краища за прикрепяне към дървената част. На скобата е нанизана кръгла пластина с назъбени крайща. Размери: диам. 2,6 см; дебел. на тела 0,6 см.

36. Монета. Бронз. Горяла. Разрушена. Лице: образът не се чете. Опако: Бог седнал на трон, наляво, с копие и патера в дясната ръка. В полето под него надпис. Образът също е заобиколен с надпис, който не се чете. Диаметър: 30-31 мм.

37. Монета. Бронз. Горяла. Разрушена. Лице: личи мъжка глава, обърната надясно. Опако: не се чете. Диаметър: 25-27 мм.

38. Монети – 5 броя. Бронз. Горели. Силно разрушени. Не се четат. Диаметър: 29-31 мм.

[1] **В. Миков.** Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско. – ИАИ, VI, 1930 – 1931, 162-170.

[2] **Р. Морева, П. Ангелова.** Могилни гробни находки от Асеновградско. – Археология, 1968, № 3, 37; **Г. Гинев.** Некропол от римската епоха при с. Могилец, Търговищки окръг. – Археология, 1986, № 4, с. 24.

[3] **Л. Гетов.** Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I – IV в.). – Археология, 1970, № 1, с. 4, табл. I/4.

[4] **Д. Вълчева.** Погребения с трупоизгаряне в могилите от римската епоха в България. – Първи Международен симпозиум „Севтополис“. В. Търново, 1996, 94-96.

[5] **Хр. Буюклиев.** Трако-римски могилен некропол в района на промишлен комплекс „Марица – изток“. – Археология, 1962, № 1, 50-55.

[6] **Д. Аладжов.** Разкопки на трако-римски могилен некропол при Меричлери. – ИАИ, XXVIII, 1965, с. 96.

[7] **М. Лазаров.** Тракийско могилно погребение

при с. Просеник, Бургаско. – Археология, 1962, № 1, с. 45, обр. 2.

[8] **В. Писарова.** Могилен гроб на воин от покрайнините на римска Сердика. – Археология, 1995, № 3, 19-22.

[9] **В. Игнатов.** Тракийска надгробна могила от римската епоха край с. Пет могили, Новозагорско. – В: Сб. Проучвания на надгробни могили в Новозагорско. Русе, 1996, 67-119.

[10] **Д. Агре.** Тракийска могила от римската епоха в кв. Дружба, София. – Археология, 2000, № 1-2, 51-59.

[11] **Г. Китов.** Тракийските могили в България. – ГДА – НБУ, I, 80, обр. 2.

[12] **Г. Китов.** Тракийските могили. – Thracia, 10, 1993, 73.

[13] **М. Лазаров.** Цит. съч..., 44, обр.1.

[14] **М. Лазаров.** Пак там., с.49.

[15] **А. М. Хазанов.** Очерки военного дела сарматов. М., 1971, 5-14 с лит., **С. И. Безуглов.** Позднесарматское погребение знатного воина в степном Подонье. – СА, 1988, 4, 103; Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. М., 1989, 185.

[16] **Gh. Bichir.** Les Sarmates au Bas-Danube. – Dacia, XXI, 1977, p. 179, pl. 15.

[17] **Т. Герасимов.** Разкопки на могили при с. Св. Кирилово. – ИАИ, XV, 1946, 180-184, обр. 69. Находката е с монета на император М. У. Траян (98 – 117 г.)

[18] **Д. Николов.** Тракийски колесници край Стара Загора. – Археология, 1961, № 3, 15-17, обр. 10; последно у Хр. Буюклиев. Към въпроса за трако-скитските отношения през първи и началото на втори век (по археологически данни). – Археология, 1991, № 2, 16-17, обр. 14.

[19] **М. Г. Мошкова.** Среднесарматская культура. – В: Степи европейской части СССР в скифо – сарматское время. М., 1989, с. 183.

[20] **J. Oldenstein.** Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. – Bericht der römisch – germanischen Kommission. Frankfurt am Main, 1976, 57, taf. 18 - 19.

[21] **J. Oldenstein.** Op. cit.., 102 – 110, taf. 15 /68; taf. 17/98.

[22] **J. Oldenstein.** Op. cit..., taf. 12.

[23] **Е. Генчева.** Функция и предназначение на предметите от сребърното съкровище от Чаушево. – Археология, 1996, № 1, 36-37, обр. 2.

[24] **Л. Гетов.** Тракийски могилен некропол от римската епоха при Кабиле. – В: Кабиле, I, С., 1982, 47, обр. XVIII, 2.

[25] **И. Йорданов.** Отчет за разкопките при Кадин мост, Кюстендилско. – ИБАД, I, 1910, с. 169, обр. 9 – авторът определя съда като чашка, на дъното на която има тъмна течност; **М. Кънчев, Б. Борисов.** Разкопки на надгробна могила в района на комплекс „Марица-Изток". – Сливен, 1985, с. 165; **Д. Николов, Д. Янков и др.** Античен бронз. – Ст. Загора, 1984, кат. № 115; **Д. Николов, Хр. Буюклиев.** Нови тракийски могилни погребения от Чаталка, Старозагорско. – Археология, 1967, № 3, обр. 15, а; 26 b; **Н. Танчева-Василева.** Новооткрита засводена гробница при с. Борисово, Ямболски окръг. – ИМЮИБ, VII, 1984, с. 69, табл. III, 1, 2; **Г. Тончева.** Гробни находки от Одесос. – ИВАД, XII, 1961, 37, табл. VIII, обр. 47; **М. Кънчев., Т. Кънчева-Русева.** Спасителни разкопки на дългата могила до с. Караново, Новозагорско. – В: Сб. Проучвания на надгробни могили в Новозагорско. Русе, 1996, с. 21, кат. № 45, 70, 104; Табл. XI, 1 a, b; XVI , 3, a, b, c; XXII, 1; и цит. там лит.

[26] **E. Künzl.** Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit. – Â., 1983, Abb. 43, 3; 55, 3, 4; 69, 5, 6; 83, 5; 85, 1; 90, 6; **H. Matthäus.** Der Arzt in römischen Zeit. Medizinische Instrumente und Arzneien. Arhäologische Hinterlassenschaften in Siedlungen und Gräbern. B., 1989, Abb. 7, 89; **П. Милошевич.** Римски налози у Сави код Сремске Раче. - Старинар, XXXI, 1980, табл. I, 1, 2.

[27] **В. Игнатов.** Тракийска надгробна могила ..., 87-89, табл. XI, 6.

[28] Пак там..., с. 78.

[29] Пак там..., с. 88, табл. XI,15.

[30] **К. Жуглев, Й. Калудова.** Към историята на античното селище при Асеновград. – Археология, 1962, No 1, обр. 6; **Д. Аладжов.** Разкопки на тракоримски могилен некропол, 97, обр. 18/6; **Хр. Буюклиев.** Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. – РП, XVI, 1986, с. 44, кат. № 312, табл. 24; **М. Домарадски.** Могилен некропол в м. „Атанасца" при с. Тъжа. – Първи международен симпозиум „Севтополис". Надгробните могили в Югоизточна Европа, В. Търново, 1994, обр. 21, 43; **М. Кънчев., Т. Кънчева-Русева.** Цит. съч., с. 20, кат № 96; и др.

[31] **Б. `Филов.** Римското съкровище от Николаево. – ИАД, IV, 1914, табл. III, 1 и 8.

[32] **Д. Джорджети.** Съкровище от златни накити и сребърни предмети от Рациария. – Археология, № 3, 1988, 32-33, обр. 10.

[33] **L. Ruseva – Slokoska.** Op. cit., p. 96, III.

[34] **Хр. Буюклиев.** Тракийският могилен некропол при Чаталка, 40, кат. № 158, 375.

[35] **A. M. Mansel.** Grabhugelforschung in Ostthrakien. – ИАИ, XIII, 1939, 1871 обр. 228.

[36] **L. Ruseva – Slokoska.** Roman jewellery. A collection of the National Archaeological museum. S., 1991, p. 51, cat. № 120 – 126.

[37] **L. Ruseva – Slokoska.** Op. cit., 51.

[38] **Г. Кабакчиева.** Керамика от вилата край Ивайловград, II-IV в. – РП, XV, 1986, 8, табл. 18, с. 251.

[39] **А. Цветков.** Новооткрити старини във Вра-

чанско. – ИАИ, VI, 1930-1931, с. 261, обр. 196; **Г. Тончева.** Римски некрополи от Толбухинско и Врачанско. – Археология, 1962, № 4, обр. 1 б; **Л. Гетов.** Трако-римски могилни погребения от Казанлъшко. – Археология, 1969, № 1, с. 37, обр. 3; **Е. Бацова-Костова.** Нови данни за римския некропол в Сливен. – Археология, 3, 1970, 30, обр. 17, а; **В. Игнатов.** Цит. съч..., с. 83, табл. IV, 6.

[40] **Г. Кабакчиева.** Керамиката от вилата..., с. 17, обр. 221.

[41] **Р. Морева, П. Ангелова.** Цит. съч., 29-37, обр. 2.

[42] **Г. Кабакчиева.** Керамиката от вилата.., 12-13, табл. 8/124; табл. 9/145.

[43] **Л. Гетов.** Трако-римски могилни погребения.., 44, обр. 15, а.

[44] **Хр. Буюклиев.** Тракийският могилен некропол при Чаталка.., табл. 35/506 – 508; табл. 38/558.

[45] **В. Игнатов.** Цит. съч., табл. V, 3.

[46] **Г. Кабакчиева.** Типология и хронология.., 4-5 и цит. там лит.

[47] **Б. Гайдукевич, Е. Леви, О. Прушевская.** Раскопки северной и западной части Мирмекия. – МИА, 4, 1941, с. 112, обр. 2.

[48] **G. Popilian.** Ceramica romana din Oltenia. Craiova, 1976, ð. 118; D. Bojoviæ. Rimska keramika Singidunuma. Beograd, 1977, 35, tab. LIV; A. Opait. Consideratii preliminare asupra ceramicii Romane timpurii de la Troesmis. – Peuce, VIII, 1980, p. 339.

[49] **H. Robinson.** Pottery of the Roman Period. – In: Athenian Agora. V. Princeton, 1959, 13, tab. 61; **J. W. Hayes.** Roman pottery from the South Stoa at Corinth. – Hesperia, VLII, 1973, p. 456, tab. 87.

[50] **В. Игнатов.** За някои аспекти на погребалния обред в Тракия през I-IV в. – Археология, 1996, № 2 – 3, 59-63; **В. Писарова.** Могилен гроб на воин от покрайнините на римска Сердика. – Археология, 1995, № 3, с. 25; **Д. Агре.** Тракийска могила от римската епоха в кв. Дружба, София. – Археология, 2000, № 1-2, 54-55.

[51] **В. Игнатов.** За някои аспекти на погребалния обред.., с. 60.

[52] **Г. Кабакчиева, С. Султова, П. Владкова.** Керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм II-IV в. С., 1988, табл. IV.

[53] **С. Машов.** Тракийски некропол от римската епоха при с. Драшан, Врачански окръг. – Археология, 1975, № 1, 46-47, обр. 7, в.

[54] **Л. Гетов.** Трако-римски могилни погребения..., 44, обр. 18; **Р. Морева., П. Ангелова.** Цит. съч.., с. 36, обр.14; **Хр. Буюклиев.** Трако-римски могилен некропол в района..., 51, обр. 2; 52, обр. 6 а, 8 а; **Д. Аладжов.** Разкопки на тракоримски могилен некропол.., с. 93, обр. 15, 7, 8; обр. 18, 5; **Б. Султов.** Новооткрит керамичен център при с. Хотница от римската и старобългарската епоха. – Археология, 4, 1969, с. 19, обр. 11 б; **Ат. Милчев.** Разкопки в чашата на язовир „Батак" . – ИАИ, XXXII, 1970, 158, обр. 14; **Т. Иванов., С. Стоянов.** Абритус, Разград, 1985, 52, обр. 66 а; **Кр. Велков.** Случайни находки от надгробни могили в музея – Нова Загора. – В: Сб. Проучвания на надгробни могили в Новозагорско, Русе, 1996, табл. I, 8,9; табл. III, 4; табл. IV, 2; и др.)Тази чашка се отнася към тип II по Г. Кабакчиева, (Г. Кабакчиева. Цит. съч.., 17, 18, обр. 15, табл. 17, 238, и цит. там. лит.) тип IV по К. Калчев. (Kr. Kalcev. Zur herstellung der Antiken keramik in Augusta Trajana. - Rei cretariaæ romanaæ fautorum, Acta XXIX/XXXI, 1991, 246, abb. 9.

[55] **Г. Кабакчиева.** Типология и хронология на глинените..., 5 – 6, обр. 8, а.

[56] **Д. Агре.** Тракийска могила от римската епоха.., 54-55, обр. 8 и 9.

[57] **Г. Китов, П. Павлов, П. Теодосиев.** Траките в Ловешки окръг. С., 1980, 7-8, обр. 1.

[58] **А. М. Хазанов.** Цит. съч..., 11.

[59] **B. Gerov.** Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde (101-284). – ANRW, II, 6, 1977, 116 – 117; **М. Тачева.** Северната граница на провинция Тракия до Северите. 1. От Алмус до Никополис ад Иструм. – В: Поселищен живот в древна Тракия. III, Международен симпозиум „Кабиле". Ямбол, 1994, с. 119.

Tombe d'un guerrier thrace de l'époque romaine dans la vallée de la Vit

Danielle AGRÉ, Deyan DITCHEV

(Résumé)

En 1999, on a effectué dans le terroir du village de Brestnica (dép. de Lovetch), des fouilles de sauvetage d'un tell situé à la périphérie d'une localité de l'époque romaine. Sous l'amas de terre du tell, on a découvert un tertre de pierre, érigée autour d'une tombe creusée dans le terrain. Le tertre de pierre a la forme d'un cône tronqué. Il est formé de sept rang de pierres tirées de la rivière, superposés, formant une construction du type „arête de poisson". Au centre du cercle formé par le rang de pierres inférieur, on a découvert une fosse rectangulaire qui représente une tombe creusée dans le terrain, orientée exactement est-ouest. Le rituel funéraire est une crémation sur place. On a enseveli un guerrier avec son équipement de combat et des objets personnels. Dans la fosse funéraire et sa périphérie orientale, on a mis au jour des récipients d'argile (entiers et brisés). Dans la fosse on avait posé une petite coupe de bois contenant sept monnaies de bronze. Le monument funéraire se rapporte au type tombe-bûcher, connu sous le nom de „bustum".

L'épée qu'on a découverte dans la tombe appartient au type „sarmate". La gaine était vraisemblablement de bois. Elle était ornée de quatre appliques faites de bronze et de fer et avait une poignée de fer par laquelle passaient les courroies. Dans la tombe on a mis au jour une applique de bronze ajourée se présentant comme l'extrêmité d'une bandoulière: baldeus, et un couteau de fer. Les objets personnels du défunt représentent un encrier de bronze et un objet de fer de forme trapézoïdale, utilisé probablement pour effacer et polir des tablettes de cire. Des ornements du corps se sont conservés des fragments d'une chaînette d'argent et une lunule. Les fouilles de la tombe ont révélé aussi des clous de fer des chaussures du défunt.

D'après la forme et le mode de fabrication, les 15 récipients d'argile mis au jour dans le tertre ont de nombreux parallèles parmi les objets trouvés dans des localités et des nécropoles en Thrace, en Dacie, etc., de la période Ier-IIIe siècle. Il y a parmi les récipients des formes nouvelles, caractéristiques exclusivement de l'époque romaine, et d'autres dont les prototypes sont parmi les formes thraces d'une période plus ancienne.

Les observations et l'analyse des objets trouvés permettent de formuler quelques conclusions et hypothèses concernant la personnalité du défunt et sont statut social, ainsi que de différencier une tradition architecturale caractéristique de cette région. Les parallèles indiqués dans la recherche, de la construction du type „arête de poisson", montrent que ce dernier était alors „à la mode" parmi la population de la région du Vit Moyen, dans la période Ve siècle av. J.-Ch. – milieu du IIe siècle après J.-Ch. Le milieu du IIe siècle est le temps auquel se rapporte l'ensevelissement effectué dans le tell considéré. La datation repose sur les objets trouvés et les parallèles indiqués, où l'épée sarmate joue un déterminant. La période de diffusion de ce type d'arme est Ier-IIe siècles, probablement vers les années 20 du IIe siècle. Pendant les combats entre les Sarmates et les troupes romaines, l'épée était tombée entre les mains du guerrier thrace. Celui-ci était probablement dans l'armée auxiliaire de la province de la Mésie inférieure où il occupait le poste administratif de notarius. Après avoir quitté l'armée, il s'était retiré dans sa localité natale où après sa mort il a été enterré avec les honneurs caractéristiques de l'aristocratie thrace.

Раннохристиянски реликварий от село Хърлец, Врачанско

Николай Марков

Обект на настоящата публикация е раннохристиянски реликварий, намерен в землището на с. Хърлец, Врачанско[1], и съхраняван понастоящем в частна сбирка.[2]

Реликварият е оформен като паралелепипедна сребърна кутийка, която се затваря с капаче, наподобяващо с формата си капак на саркофаг, с добре изразени акротерии и било (обр. 1 а, б, в, г). Сравнително леките деформации на кутийката не пречат за установяване на размерите ѝ. Дължината ѝ е 7,4 см, ширината – 4,2 см, а височината (без капачето) – също 4,2 см. Височината на капачето е около 1,4 – 1,5 см, а ширината и дължината му са с няколко десети от милиметъра по-големи от съответните размери на кутийката.

Реликварият е изработен от три листа сребро с различна дебелина – един за стените (0,2-0,3 мм), един по-дебел за капака (0,5-0,8 мм) и друг също по-дебел за дъното (0,4-0,5 мм). Оформянето на стените е постигнато чрез прегъването на продълговат лист сребро, като съединяването на краищата му, осъществено при единия ръб на кутийката, е доста грубо и поради това лесно доловимо. Ясно се вижда, че е приложена връзка „зъб срещу зъб". Листът за дъното на кутийката е бил разкроен и изрязан по външния контур на ръбовете на вече оформените стени, към които впоследствие е бил запоен. Горните ръбове са били подравнени чрез орязване с ножица, без допълнително заглаждане с пила. По тях има и напречни разкъсвания и нацепвания на метала, резултат вероятно от невнимателното изправяне на стени-

Обр. 1 а. Реликварият от Хърлец
Fig. 1 a. Le reliquaire de Härletz

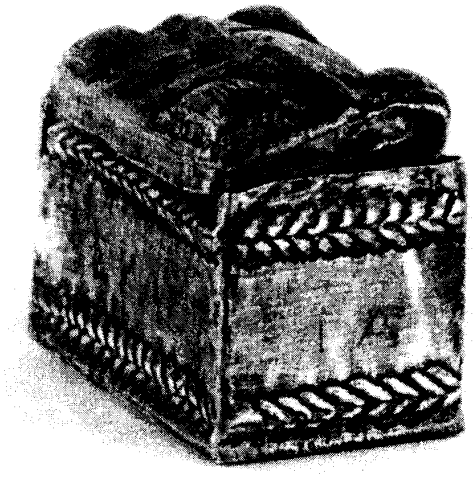

Обр. 1 б. Fig. 1 b.

те от откривателите на реликвария.

Декорацията на реликвария е твърде скромна. По дължината на стените, близо до дъното и до горния му ръб, преди оформянето на стените, са изработени в техника „репусе" два пояса (с ширина около 0,7 см всеки), наподобяващи лаврови венци. Полето между тях е заето от гравиран със зигзаговидно движение на щихела надпис на гръцки: ΑΣΚΛΗΠ/ΕΙΑ/ΣΩΣΕ/ΜΕ („Асклипия, спаси ме!"). По ъглите на капачето, също в техника „репусе" са оформени капковидни акротерии. Същата техника е приложена и при изработката на билото му. Чрез изковаване е постигнато и извиването на периферията му надолу до оформяне на ръбове, прилягащи плътно към стените на кутийката. По цялата повърхност на капачето се забелязват плитки успоредени вълнисти канелюри, вероятно следи от заглаждането на метала. Такива, но доста по-плитки следи се забелязват и по четирите стени на реликвария.

Отдавна е утвърдена представата, че реликвариите с форма на саркофази се отнасят към IV-VI век. От това време до наши дни са достигнали десетки образци, както метални, така и каменни и керамични.[3]

Тези реликварии обикновено били придобивани от богоревнивите поклонници чрез закупуване от посетените от тях мартириуми, с които през IV век се изпълнили особено малоазийските и близкоизточните предели на Римската империя. Те можели да съдържат събран прах от гроба на погребания в мартириума светец, изсушени плодове или клонки откърше-

ни от близкорастящо дърво, камъчета от мястото на гроба и др.[4] Смятало се, че тези предмети, които били в непосредствена близост или дори в пряк досег с действителните свети мощи, придобивали също чудодейна сила. Те предпазвали от злополуки и болести и разпростирали благоразположението на светията над притежателя им. Вярвало се също, че свръхестествената сила, която им била приписвана, се прехвърляла и върху техните опаковки – калъфки или кутийки. Тъй като именно те могли да бъдат видени и докоснати, от V в. насетне станало обичайно да ги украсяват с религиозни сцени и образи на светци.[5]

Тази констатация, няколкото познати ни много бедно декорирани подобни образци, датирани в началото на IV век[6], както и обстоятелствата около намирането на разглеждания екземпляр – на около 2 м под нивото на съвременния терен, върху който имало единични монети от VI век[7], ни дават основание да отнесем разглеждания от нас реликварий към IV век. Резултатът от анализа на надписа, който представяме по-долу, също не противоречи на тази датировка. Най-накрая, макар и с известни уговорки, можем да уточним и времето на закопаването на реликвария в земята (каквато най-вероятно е била съдбата му) – не по-късно от 377-378 год. – годината на голямото готско опустошаване на земите на юг от Дунав[8], при което град Августе бил опустошен.[9]

Какво е било съдържанието на този реликварий? Едва ли това някога ще може да бъде установено. Според преразказаните ни думи на откривателите му той бил пълен с по-тъмна, като че ли овъглена рохкава пръст.

Едно е сигурно. Каквото и да е било съхранено в него, то е било с голяма вероятност свързано със св. Асклипия, чието име, струва ни се, е изписано върху стените му.[10] За съжаление, за живота и дейността на тази светица се знае твърде малко. Неизвестни са както мястото, та-

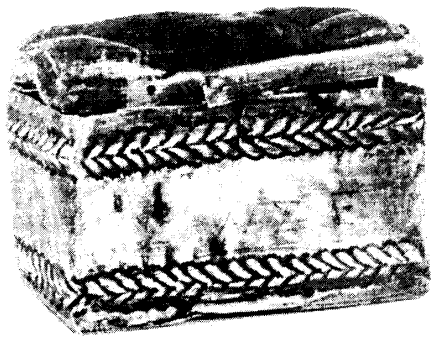

Обр. 1 в. Fig. 1 c.

Обр. 1 г. Fig. 1 d.

ка и времето, в което е живяла. Знае се обаче, че тя е била лечителка-чудотворка, която не вземала пари за дейността си. Известно е също, че е починала в мир. Паметта ѝ и до днес е тачена от гръцката църква на 4 юли.[11]

Знаейки, че през Античността правото на жените да се обучават за лекари и да практикуват лекарската професия е било силно ограничено, като за тях са били запазени обичайно само някои дейности – акушерството, и то едва тогава, когато практикуващите го са били на възраст, не даваща възможност те самите да имат деца, масажите, както и някои санитарни дейности[12], струва ни се възможно св. Асклипия да е била посветила живота си именно на някоя от тях, с най-голяма вероятност на акушерството. Поради това можем да предположим, че първоначално тя е била почитана главно от жените.

Колкото до хипотезата, че името на светицата, което на пръв поглед е свидетелство за връзката ѝ с общността на асклепиадите[13], да е било нарицателно за професията ѝ[14], смятаме че тя не би могла да бъде защитена убедително, главно поради вече споменатото от нас ограничение налагано на жените за обучение за лекари.[15]

Споменатият вече надпис, обхващащ и четирите стени на кутията, прави впечатление с употребата на дифтонга „ει“ (с фонетична стойност -ι) в името на Асклипия. През първите векове от Христа изписването му било вече непоследователно.[16] Това според нас е сериозно указание за една сравнително ранна датировка на реликвария. Интересен е и относително рядко срещаният инвокатив „σωσε με“, познат ни само от няколко християнски надписи.[17] В конкретния случай е възможно той да е употребен във връзка и с прозвището на бог Асклепий като

„Σωτήρ" („спасител"). [18] Употребата в инвокатива на личното местоимение „εγώ" в accusativus в първо лице единствено число („με") е почти сигурно указание за това, че разглежданият реликварий е бил частно притежание и като такъв с много голяма вероятност той е бил поставен в гроб, заедно с покойния му собственик или по-вероятно собственичка [19], ако е вярно, разбира се, изказаното вече предположение за почитането на св. Асклипия предимно от жените.

В палеографско отношение, надписът като цяло, както и отделните буквени начертания имат твърде близки аналози от първите векове на нашата ера. Изписването на „σ" като „Σ" дори през III и IV век се среща все по-рядко, а през V век с това си начертание тя вече не е позната от нито един паметник. Ъгловатото начертание на „ω" като „W" е твърде често срещано през II и III век. [20] През IV век обаче то се употребявало сравнително рядко. Правят впечатление също и леко извитите надолу дъговидни средни хасти на буквата „α", както и леко „изгърбената" лява къса хаста в буквата „μ". [21]

В заключение, обобщените резултати от анализа на представения от нас реликварий могат да се сведат до следното: I. През втората половина на III – най-късно в началото на IV век вероятно из азиатските провинции на Римската империя се прославила като лечителка, възможно като акушерка, жена, позната под името Асклипия. Поради това, че противно на общоприетата по това време практика на заплащане на лекарския труд [22], тя предлагала услугите си безвъзмездно (а вероятно е била и християнка [23]), след смъртта си била почитана като светица, а по-късно (но неясно кога) е била и канонизирана. II. Вероятно на гроба ѝ, според широко разпространената практика през първите десетилетия на IV век, бил изграден мартириум, който получавал част от приходите си от продажбата на реликви, свързани със светицата. Поради това някъде, не твърде далеко от него, по това време действали и златарски ателиета, които обслужвали нуждите на този, а явно и на много други подобни поклоннически свети места, с необходимата най-често нискокачествена златарска продукция. [24] III. Преди 377-378 год, когато готите опустошили гр. Августе, вероятно живеещата там притежателка на реликвата била погребана с нея с вярата във вечното си спасение.

[1] Данни за миналото на това селище виж у **Сп. Машов.** – Късноантичният кастел и ранновизантийският град Августа при с. Хърлец, община Козлодуй. Известия на музеите в Северозападна България. 16. С., 1991, 21-43.

[2] Изказвам благодарност на д-р Ст. Тонев за отзивчивостта му и за предоставената ми възможност да публикувам този интересен предмет от неговата сбирка.

[3] Виж няколко образци, както и описания на други неилюстрирани екземпляри, напр. у **F. Cabrol.** – Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. T. II, 2-ème partie. Paris 1910. col. 2345-48; у **Д. Овчаров и М. Ваклинова.** – Ранновизантийски паметници от България IV-VII век. С., 1978, 57-60; у **A. Grabar** – Martyrium. II. Paris. 1946, Pl. LXIV (1-3) et Pl. LXV (1-4); публикации на отделни реликварии има пръснати и по други издания, но тук не смятам за необходимо изброяването им.

[4] Виж повече подробности у **A. Grabar** – Martyrium. II. Paris. 1946, p. 343; В много редки случаи в подобни кутийки са били съхранявани и реални свети мощи.

[5] **A. Grabar** – Martyrium. II., p. 343-345.

[6] Виж например двата чудесни реликвария, открити миналата година при археологическите разкопки на църквата Св. София в София. Тук е мястото най-сърдечно да благодаря на колегата си К. Шалганов, ръководител на разкопките, който ми даде възможността да се запозная с тях. Самият той подготвя скорошната им публикация.

[7] За съжаление тази информация е получена чрез втора ръка, но както последвалият анализ на разглеждания предмет ще подскаже, тя би могла да бъде приета за достоверна.

[8] Повече подробности за него виж напр. у **F. Lot.** Les invasions germaniques. Paris. 1935; у **J. B. Bury.** – The Invasion of Europe by the barbarians. London. 1928.

[9] **Сп. Машов.** Цит. съч., 41-42.

[10] Естествено отъждествяването на Асклипия, чието име четем на реликвария със св. Асклипия, е относително несигурно. Затова на мислите, развити в последвалото изложение, трябва да се гледа като на повече или по-малко убедително представена хипотеза.
Изписването на определението „ἡ ἁγία" пред името на светицата (за светеца – „ὁ ἅγιος") не било задължително чак до 843 г. (Виж по-подробно у **A. Cutler et J.-M. Spieser.** – Byzance médiévale. Paris. 1996, p. 39). Така че отсъствието му от нашия надпис не трябва да изненадва.

[11] Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία. Τ. 3. Αθηναι σ. 380; Μεγαλὴ Ελληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία. Τ. 5. Αθηναι. 1928, σ. 831. Сведенията за св. Асклипия са издирени и предоставени ми за работа от колежката ми Ива Досева, на която тук най-сърдечно благодаря.

[12] Виж повече подробности за жените лекарки у **Ch. Daremberg – E. Saglio.** – Dictionnaire des antiquitées grecques et romaines. T. III. 2-ème partie. Paris. p. p. 1682-1683.

[13] Ibid, p. 1670 s.

[14] В това отношение има много любопитен па-

саж от Апология на християнството на Тертулиан: „... Какво необичайно има в това едно учение да прехвърли името на учителя върху последователите му? Нима философите не се наричаха платоници, епикурейци подобно на учителите си? А също така не се ли именуваха стоици и академици заради местата на своите срещи и сбирки? По същия начин и лекарите взеха прозвището Еразистрат (гръцки лекар, умрял през 257 г. пр. Хр. Според преданието той бил първият лекар, извършил дисекция на човешко тяло, бел. наша), граматиците – от Аристарх, готвачите – от Апиций." (Тертулиан – Апология на християнството. III. 6).

[15] Разбира се, макар и твърде рядко, се правели и изключения от тези правила. За някои от тях виж у **Ch. Daremberg – E. Saglio.** – Dictionnaire des antiquitées grecques et romaines. T. III. 2-ème partie. Paris. p. p. 1682-1683.

[16] Пред вокала α дифтонгът ει се запазил като затворено ē чак до първите векове сл. Хр. Обикновено в атическия гръцки то било представяно графично като ε, а в койнето като η. (По-подробно за прехода на ει в затворено е и оттам в ι виж у **В. Бешевлиев.** – Историческа граматика на гръцкия език. I. – Фонетика и морфология. С., 1939, с. 125-126, както и в литературата, посочена там).

[17] Виж напр. у **V. Besevliev.** – Spätgriechishe und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin 1964, S. 94, № 136, както и в другите съчинения, посочени там.

[18] Все пак не трябва да се забравя, че Иисус Христос се възприема също като спасител (Ιησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτήρ).

[19] За поставянето на реликварий в гроба до покойника като практика през ранното Средновековие виж у **F. Cabrol.** – Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. T. II, 2-ème partie. Paris 1910. col. 2347.

[20] За ъгловатите форми на гръцките букви по това време виж по-подробно у **L. Wilhelm.** – Griechische Epigraphik. München. 1914, S. 270-274.

[21] През II и III век съществувала тенденция към огъване, а често и към отделяне на отделни буквени елементи (**L. Wilhelm.** – Griechische Epigraphik. München. 1914, S. 270)

[22] Повече подробности у **Ch. Daremberg – E. Saglio.** – Dictionnaire des antiquitées grecques et romaines. T. III. 2-ème partie. Paris. p. p. 1693-1696; за заплащането на акушерките p. 1695

[23] За мястото, което лечителите и чудотворците заемали в съзнанието на членовете на християнските общности, виж I. Кор. 12: 28-30; а за безвъзмездността на работата им виж у Мат. 10: 8-9 („болни изцерявайте, прокажени очиствайте, мъртви възкресявайте, бесове изгонвайте. Даром получихте, даром давайте. Недейте има ни злато, ни сребро, нито мед в поясите си")

[24] Разглежданият тук екземпляр, както впрочем и споменатите по-горе новооткрити реликварии от Св. София, като че ли потвърждават правилността на това старо предположение на Грабар. (Виж у **А. Грабар.** – Един реликварий от Тракия. Избрани съчинения. Т. 2, С., 1983, с. 333)

Reliquaire du haut moyen âge du village de Hărletz, dans la région de Vraca

Nikolai MARKOV

(Résumé)

Cette communication fait part d'un reliquaire du haut moyen âge, trouvé dans le terroir du village de Hărletz (rég. de Vraca). L'objet se trouve dans une collection privée.

Ce reliquaire, comme d'autres objets analogues, ressemble par sa forme un sar-cophage. Ses dimensions sont: longueur 7,4 cm, largeur 4,2 cm et hauteur environ 5,3 cm (avec le couvercle). Il est exécuté de trois feuilles d'argent d'épaisseur différente: une pour les parois (la plus mince), une, plus épaisse, pour le couvercle, et une autre, plus épaisse aussi, pour le fond.

La décoration du reliquaire est relativement modeste. Les parois, près du fond, de même que près du bord, sont ornés de deux bandes exécutées par repoussage, sembables à des couronnes de laurier. Le champ entre ces figures est occupé par une inscription gravée en zigzag: ΑΣΚΛΗΠ/ΕΙΑ/ΣΩΣΕ/ΜΕ („Asclipia, sauve-moi!").

Aux angles du couvercles sont formés par repoussage des acrotères en forme de gouttes; la même technique est employée pour la décoration du sommet. Toute la surface du couvercle est recouverte de cannelures peu profondes – résultat d'un lissage avec un instrument à bout arrondi.

Les objets analogues datés avec précision que nous connaissons, les circonstances accompagnant la découverte du nouvel exemplaire (d'après les personnes qui l'ont trouvé, à une profondeur d'environ 2 mètres sous le niveau actuel du terrain sur lequel on n'a découvert que des monnaies du VIe siècle), sa construction, les particularités paléographiques et phonétiques de l'inscription, permettent de rapporter la création du reliquaire considéré au début du IVe siècle.

A en juger d'après l'inscription, dans le reliquaire étaient conservés très probablement des reliques liées à sainte Asclipia que l'on fêtait le 4 juillet. Malheureusement, aucune hagiographie de cette sainte n'est parvenue jusqu'à nos jours.

Le reliquaire a été vraisemblablement fabriqué par un atelier d'Asie mineure d'où il a été transporté jusqu'au site près du village de Hărletz (l'Augusta antique), détruit à la suite du soulèvement des Goths en 377-378.

Нови наблюдения върху прабългарското шаманство

Димитър Овчаров

Не може да има вече съмнение, че езическата религия на прабългарите представлява сложно преплитане на редица първични култове, подчинени на идеята за наличието на едно върховно божество – Тангра. Опит да очертая системата на религиозно – митологичния комплекс на тази система направих в статия, обнародвана през 1980 година. [1] Една година покъсно спрях вниманието си на една друга специфична страна на езическия култ – шаманството – като идеологична система и практика. [2] Някои находки, станали известни през последните години, ми дават основание отново да се върна към тази тема, да разширя своите наблюдения и произтичащите от тях изводи.

Преди всичко интерес представлява сребърна пластинка, намерена при с. Върбовка, Великотърновски окръг. Тя беше обнародвана от Константин Тотев, който ѝ посвети две публикации, в които направи описание и тълкуване на находката. [3] Въпреки подчертаната резервираност и предпазливост в неговите заключения, той достигна до правилното предположение, че този предмет има връзка с прабългарската култура и по художествен път изразява определени културни-магически представи. Направеният анализ от Тотев обаче далеч не е достатъчен, за да обясни характера на изображенията и смисъла, който е вложен в тях.

Най-напред трябва да се отбележи, че изображенията са нанесени от двете страни на сребърната пластинка, без да може да се разбере коя от тях е била лицевата. Следователно те могат да се смятат за равностойни и да се допусне, че изразяват два свързани помежду си епизода от някакво близко по характер ритуално действие (обр. 1). На въпроса кой от тези епизоди би могъл да се смята за начален, ще се опитам да отговоря, след като изразя своето мнение по отношение на тяхното съдържание.

Още от пръв поглед става ясно, че действието, отразено на едната страна на пластинката, се извършва в някаква постройка. Нейните очертания са маркирани от вертикални, хоризонтални и напречни резки, които несъмнено изразяват дървени греди. Следователно изображението представлява своеобразен вертикален разрез на сградата – прийом, използван често в примитивното изкуство. Вижда се също така, че постройката има дървена конструкция, изградена е от греди, а отгоре е покрита със стреховиден покрив. Да се твърди, че тя има непременно кръгъл план, както мисли К. Тотев, и по такъв начин да се определя като „юртообразна сграда", е прибързано, макар и възможно решение. Във всеки случай аналогията с модела на шаманската юрта от Девня е неправомерна, тъй като тя няма подобна конструкция. [4] По-вероятен и по-приемлив паралел предлагат оскъдните останки от друга прабългарска сграда, открита през 1981 година недалеч от Тронната палата в Плиска. [5] Реконструкцията, която правят нейните изследователи, ни я представя като дървена постройка, изградена от набити в земята дървени колове, поддържащи във височина скелет от греди, обшит с дъски – градеж, наречен от тях „стволов". Определена като представителна гражданска постройка от ранния период на първата столица, тя може с равностойна убеденост да се тълкува и като културна.

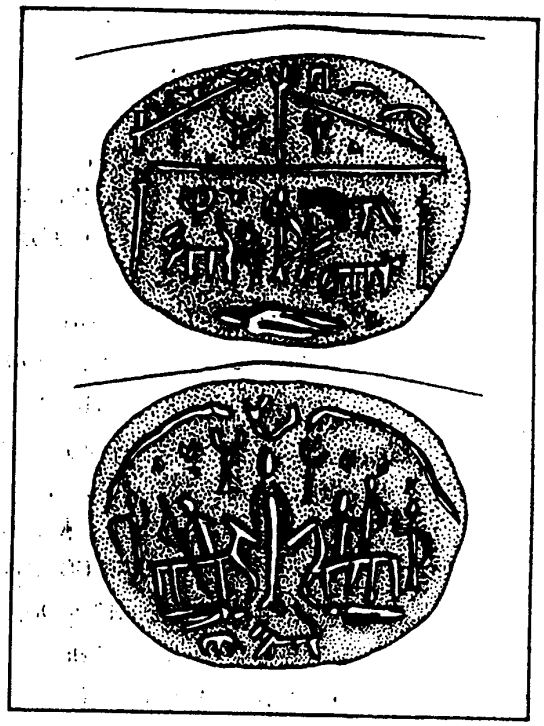

Обр. 1. Сребърна пластинка от с. Върбовка: лице и опако.
Fig. 1. Plaque d'argent du village de Vărbovka: face et revers.

Предположението, че изобразената на пластинката сграда не е юрта (или юртообразна), т.

е. конструкция от типа на леката шатра, се подкрепя и от ясно очертаното и добре изразено таванско помещение под стреховидния покрив.

Безспорно най-голям интерес представлява сцената, изобразена с пестеливи и лаконични изразни средства и чрез техниката на врязване с острие върху метала. Различните фигури (човешки, животински) и знаци са разположени напълно симетрично спрямо изправена в центъра на композицията човешка фигура. Нейната ритуална поза с вдигната нагоре дясна ръка и спусната надолу лява ръка е известна от други изображения в старобългарското изкуство. Тази фигура е фланкирана от растителни клонки (или малки дръвчета), което трябва без съмнение да се свърже с представите за космическото (световното) дърво. Тази идея се допълва и от животинските фигури, разположени от двете страни на човека, тъй като те са неразделна част от схващанията на езичниците за организацията на световното пространство.

В случая обаче може да се допусне, че тези животни са били жертвени. Ако това е така, значи цялата сцена трябва да се тълкува като езическо жертвоприношение и да се сравни с композицията от т. нар. Шуменска плочка, с тази разлика, че там животните са обърнати към човека, респ. шамана. [6] Подобно предположение намира подкрепа във втората човешка фигура, изобразена лежаща пред краката на изправената. Веднага във вниманието ни се налага пълното сходство с рисунката-графит, нанесена върху култовата скала в светилището при с. Горталово, Плевенско. [7] В нашето изследване на тази сцена допуснахме, че е представен прабългарски шаман и предложихме няколко решения, възприемайки това, че е изобразено посвещаването на нов шаман, който свещенодейства (камлае) над мъртвец и това е съпроводено със задължителните в случая жертвоприношения. Култово-магическият характер на цялата сцена се подчертава от надрасканите няколко рунни знака (или тамги), които, както правилно отбелязва К. Тотев, са с несъмнен прабългарски произход.

За разлика от първата сцена, тази, изобразена на обратната страна на пластинката, отразява култово действие, което се извършва на открито. Нейната композиция е подчинена също така на законите на строгата симетрия, а с първата я обединява и поставянето на изправена човешка фигура в нейния център. В този случай обаче и двете ръце на тази фигура са отпуснати надолу, което може би трябва да подскаже, че е показан финален етап в културата церемония. Затова пък двете фланкиращи я по-малки фигурки имат действени пози, напълно аналогични на тази, която е изобразена на обратната страна на пластинката.

Нещо на пръв поглед необичайно са двете изображения на конници, разположени от двете страни на централната човешка фигура. С дългите си копия те са поразили две лежащи под конете човешки фигури. Ако се обърнем обаче към внушителния релеф от Мадара, тази композиция няма да ни се струва така изолирана и необичайна. Подобно на конниците от този

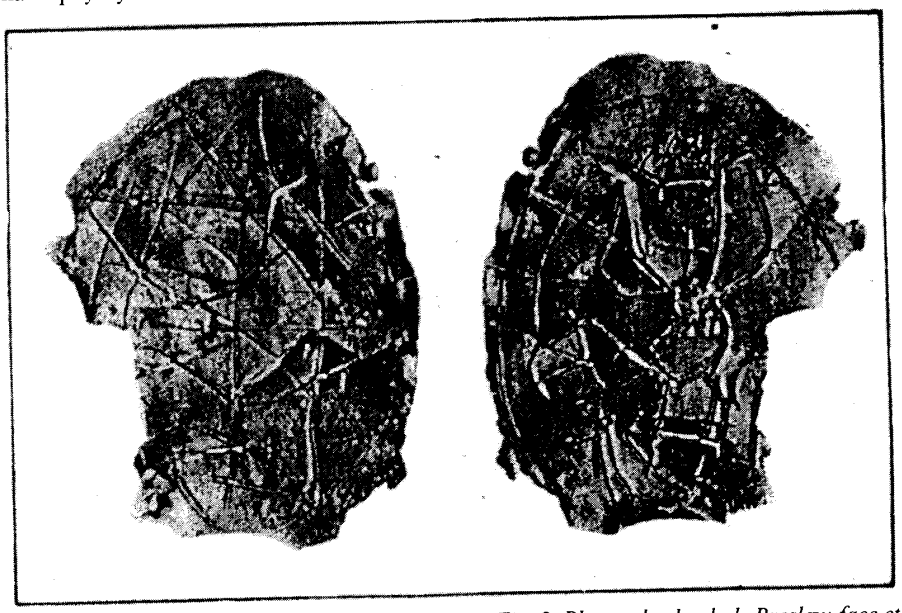

Обр. 2. Оловна пластинка от Преслав: лице и опако. Fig. 2. Plaque de plomb de Preslav: face et revers.

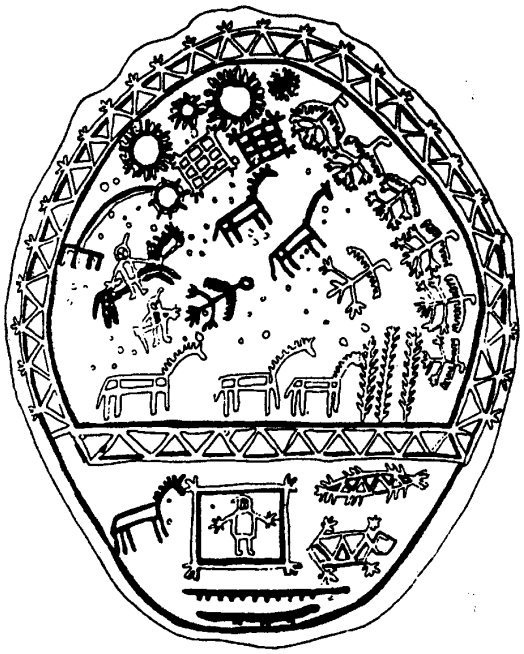

Обр. 3. Изображения върху шаманско дайре от Централна Азия. Fig. 3. Dessins sur un tambourin de chaman d'Asie centrale.

релеф, и тези от пластинката са изпълнени със символично съдържание, което в общи линии може да се определи като триумфална сцена. Изобразените кучета до конниците от пластинката, подобно на това от Мадара, дават увереност в изразяването на такова предположение.

Още няколко елемента в общата композиция от тази страна на сребърната пластинка са твърде характерни. Това са прабългарските знаци, врязани от двете страни на централната човешка фигура, както и двете фланкиращи я змии, напълно аналогични на тези от шаманската сцена върху Шуменската плочка и, най-сетне, дъговидното очертание над главата на човека. Трябва да се съгласим с мнението на К. Тотев, че по такъв начин са изобразени еленови рога. Тогава нищо не ни пречи това централно изображение да бъде изтълкувано като шаманско, което има типичната корона от животински рога на главата. Неговите ритуални действия очевидно са били съпроводени и подпомагани от два други шамана, които трябва да видим в по-малките раздвижени човешки фигурки от двете му страни.

Описанието и тълкуването на отделните елементи във втората композиция ни водят към убеждението, че е представен сложен култово-религиозен ритуал. В него взимат участие един велик (голям) шаман, за което говори характерната рогата корона, и двама обикновени (малки) шамани, нямащи право да носят такива корони. Този ритуал очевидно е свързан с осветяването и подпомагането на някакво важно начинание и най-вероятно – военни действия. Чрез двамата конници и победените символично техни противници е изразено пожелание за бъдещ победен край на предприеманата акция. По такъв начин може да се установи и потвърди наличието на образно-художествено потвърждения на езически церемонии, заклинания и гадания, които българите извършват преди сражения и са познати подробно от описанията на византийските автори. [9] Вижда се също така, че това става с участието на няколко шамани, под ръководството на велик шаман. Такова колективно камлане, познато сред източните народи, само по себе си е указание за много важното значение, което е отдаване на извършения ритуал.

Ако сравним съдържанието на двете сцени от сребърната пластинка от Върбовка, можем да изкажем предположението, че действието се е развивало най-напред вътре в културата сграда, а после е пренесено извън нея. Наличието на безусловно шамански черти, атрибути и реалии от шаманската практика, поставя въпроса за предназначението на тази пластинка. Сложният и до голяма степен разказвателен начин на художествено изразяване трудно би подкрепил мнението, че тя представлява обикновен амулет. По-вероятно е двете сцени да имат по-широко магико-заклинателно съдържание, предизвикано от конкретни събития, които са станали или е предстояло да станат. Без съмнение обаче остава ясно изразеният културен характер на този предмет, отразяващ една от характерните страни на прабългарската езическа религия.

Не е без значение и въпросът защо пластинката има окръглена елиптична форма. Отговорът на този въпрос е улеснен от намирането на още една аналогична по форма находка – оловна пластинка от Преслав (обр. 2). Подробният анализ, който направи Стоян Витлянов на сцените, изобразени от двете й страни, я свързва определено с шаманската практика. [10] Много ясно се вижда, че на едната страна на тази пластинка е врязано изображение на камлаещ шаман, който е с ритуална маска и трирога корона на главата. Той държи в ръцете си своето ритуално дайре, а няколко резки при счупената долна част на този предмет показват, че под шамана е изобразена животинска фигура. Въпреки че е трудно да се определи съвсем точно какво е това животно, може да се предположи, че е изобразен кон, върху който шаманът се е придвижвал по пътя си към царст-

вото на духовете.

На обратната страна на тази пластинка са нанесени редици от врязани линии, които образуват мрежа от квадрати, пресечени с диагонални резки. Това е орнамент, който е познат и от редица други ранносредновековни паметници.

Необичайната елиптична форма на пластинките от Върбовка и Преслав е твърде близка до очертанията на шаманските дайрета, известни от редица находки в Централноазиатската област. Характерното за тях е, че лицевата им страна е била винаги неизменно и богато украсявана с рисунки, отразяващи различни страни на шаманската практика и ритуали. Рисувани са били образи на шамански духове, космически знаци, соларни символи, световното дърво, жертвени животни и др. (обр. 3). Нерядко на обратната страна на тези дайрета е представяно изображението на самия шаман или на неговия дух-покровител. [11]

Настоятелно се налага впечатлението, че металните пластинки от българските земи възпроизвеждат образа на основния шамански инструмент за камлане и с това още веднъж се подчертава тяхното магико-ритуално предназначение. В тази насока предположението, че те имат безспорен символичен и апотропеичен характер, е напълно допустимо и правомерно. Подчертавайки дълбоката символика в рисунките върху шаманските дайрета, В. Н. Басилов се съгласява с образното сравнение, което им дава Л. П. Потапов, според което те представляват своеобразен шамански „иконостас". [12]

Едва ли е необходимо още веднъж да подчертая, че пластинката от Върбовка, заедно с тази от Преслав, допълват и разширяват значително нашите представи за идеологията на шаманистите в езическа България.

[1] **Д. Овчаров.** Към въпроса за реконструкцията на религиозно-митологичния комплекс на прабългарите. – Проблеми на културата, 1980, № 1, 72-77.

[2] **Д. Овчаров.** К вопросу о шаманстве в средневековой Болгарии VIII – X веков. – Bulgarian historical review, 1981, № 3, 73-83.

[3] **К. Тотев.** Прабългарски сребърен амулет от Великотърновско. – Петнадесети пролетен колоквиум „Проф. д-р Пеньо Русев". Резюмета. Ч. I. Исторически науки. В. Търново, 1989, 5-6; Ранносредновековен сребърен амулет от с. Върбовка, Великотърновски окръг. – Проблеми на прабългарската история и култура, 1989, 411- 416.

[4] **Р. Рашев.** Модел на юрта от Девня. – Археология, 1976, № 1, 39-46.

[5] **Р. Рашев, В. Дочева.** Юртообразна постройка от Плиска. – Проблеми на прабългарската история и култура, 1989, 291-313.

[6] **Д. Овчаров.** По въпроса за Шуменската плочка. – Музеи и паметници на културата, 1978, № 2, 22-25.

[7] **Д. Овчаров.** Прабългарското светилище при с. Горталово, Плевенско. – Годишник на департамент „Археология", т. II-III, 1996.

[8] **Д. Овчаров.** К вопросу о шаманстве... , 74-75.

[9] **Г. Кацаров.** Клетвата у езическите българи. – СпБАН, 3, 1912, 113-120; Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите. Текст и превод от Дим. Дечев. 1940.

[10] **С. Витлянов.** Новооткрита плочка с шаманско изображение от Велики Преслав. – Проблеми на прабългарската история и култура. 2. 1991, 232-238.

[11] **L. Mándoki.** Two Asiatic Sidereal Names. – Popular Beliefs and Folklore tradition in Siberia, 1968, p. 493, fig. 4; **L. P. Potapov.** Shamans'Drums of Altaic Ethnic groups. – Idem, p. 212- 213, fig. 4-5.

[12] **В. Н. Басилов.** Избраники духов. М., 1984, с. 77 сл.

Nouvelles observations sur le chamanisme protobulgare

Dimitar OVTCHAROV

(Résumé)

S'appuyant sur une analyse détaillée et attentive des figures sur la plaque d'argent du village de Vărbovka, de la région de Veliko Tărnovo, l'auteur arrive à la conclusion qu'elles représentent des scènes liées à la pratique du chamanisme. Il s'agit de scènes cultuelles: sur l'une des faces, c'est l'accompagnement de défunt dans l'au-delà, sur l'autre on a peint une scène triomphale où l'on fête une victoire.

La forme ovale de la plaque trouve une analogie dans une autre plaque, mais de plomb, trouvée à Preslav. La scène représente un chaman portant une couronne à cornes, et un cheval. On peut supposer avec une grande certitude que de cette façon est imitée la forme des tambourins orientaux qui sont toujours ornés de figures et de symboles ayant un rapport avec la séance qui s'accomplissait à ce moment-là. Ceci est illustré par un dessin de tambourin de l'Asie centrale.

Les nouvelles trouvailles confirment la conviction exprimée déjà par l'auteur concernant la vaste diffusion de l'idéologie et de la pratique du chamanisme dans la culture de la population bulgare à l'époque païenne du Premier royaume.

„Дървото на живота“ върху бронзов съд от Велики Преслав

Стоян Витлянов

Старобългарският изобразителен репертоар се отличава с голямо разнообразие на сюжети и композиции. В жанрово отношение те съответстват на широко разпространените в древността и достигнали до епохата на Средновековието митове и легенди, които са необикновено популярни в древното изкуство на редица племена и народи в целия свят. В семантично отношение много от тях, макар и рядко срещани, отразяват някои основополагащи и универсални идеи на човешкия миторитуален мироглед. С такава митологическа натовареност се явява композицията, изобразяваща „световното дърво“ (= космическо дърво, шаманско дърво, дърво на живота, дърво на познанието, обърнато дърво и т. н.). Това е един от основните и широко разпространени растителни митологични символи на организираното космическо пространство, който напоследък все по-често започва да присъства сред новопостъпилите произведения на старобългарското изкуство.

Неотдавна при археологическото проучване на сградите, разположени покрай вътрешното лице на южната крепостна стена на Вътрешния град на Велики Преслав, беше открит още един паметник на старобългарската торевтика с изображение на символа на света. В площадното пространство пред северното лице на сградите се попадна на твърде интересна и рядко срещана находка – фрагмент от бронзов съд (пол. инв. № 20598/94), със следи от посребряване. Върху лицевата част в две различни техники (дълбок и плитък релеф) са представени две сцени, изобразяващи митологичния сюжет „дървото на живота“ (обр. 1).

Обр. 1. Бронзов съд от Велики Преслав.
Fig. 1. Récipient de bronze de Véliki Preslav.

В една от сцените са представени два пауна с разкошно оперение и трилистници на главите, застанали един срещу друг от двете страни на голям евхаристичен съд. Около и между тях е разположен стилизиран растителен повлек, наподобяващ лоза – растителен израз на безсмъртието. Цялата сцена е рамкирана от релефен бордюр с врязана украса, представляваща комбинация от двата мотива „зигзаг“ и „птиче око“. Извън релефната рамка, обграждаща тази сцена, в пространството под нея, чрез отнемане на метала са гравирани два орлиноглави грифона, застанали един срещу друг, които поддържат главата на релефно изобразена Медуза – една от трите жени горгони в древната митология. Сцената е рамкирана с прави успоредни линии, пространството, между които е запълнено с мотива „птиче око“. Със същия орнамент е запълнено и свободното пространството около грифоните. Като се има предвид твърде разпостранените в древното изобразително изкуство бинарни композиции, твърде е възможно подобна сцена да е била разположена симет-

рично и от другата, недостигнала до нас част от съда.[1]

По форма съдът представлява кана с невисоко тяло с правилни пропорции, вероятно без дръжки, с късо тясно гърло, с добре подчертан извит навън устен ръб и тумбеста приземиста долна част. В основата на гърлото е нанесена украса от четири концентрично врязани линии. Личи старателната и прецизна изработка, както на представената сцена, така и на целия съд. Това позволява той да бъде отнесен с основание към луксозната съдова продукция на преславските художествени атилиета, предназначен най-вероятно за царската трапеза.

Що се отнася до технологията на изработка, съдът е направен чрез копиране посредством отливане от предварително изготвена леярска форма. Допълнително повърхността на отделните детайли от релефа са били грижливо дооформени чрез гравиране, след което било извършено цялостно полиране на външната повърхност на съда. За разлика от нея, вътрешната страна на съда е доста груба. Добре личат следите от леярската форма, във вид на неизгладени концентрични кръгове метал, останали неподравнени след окончателно му изработване.

При внимателния оглед на находката прави впечатление опитът на нейния тогавашен притежател или на новия собственик на вече изхвърления от употреба съд, да бъде изрязан изобразеният върху него релеф. Това особено добре личи по гладко оформения при изрязването ръб, следващ очертанията на лявата страница на релефната рамка. Желанието за вторично използване на представената сцена е било вероятно продиктувано от нейния сакрален характер. С тази семантична натовареност тя би могла да се използва като апотропей или което е по-вероятно, като матрица за копиране на сюжета, чрез изковавне върху релефа на тънки метални листове от цветен метал.

В композиционно отношение представените две сцени в този комбиниран вариант се срещат за пръв път в българското изобразително изкуство. В самостоятелен вариант най-често се среща сцената с пауните, чиито корени ни отвеждат в един твърде отдалечен във времето и същевременно много широк културно-исторически ареал, чиито традиции от античността, чрез посредничеството на Византия, са намерили почва и разпространение и в европейското средновековно изкуство.

Пауните като соларни символи, пазители на световния символ, са почти задължителен елемент в сцените, изобразяващи „Дървото на живота и слънцето". Обикновено те символизират безсмъртието, дълголетието и любовта[2] (обр. 2). Тяхното изобразяване е решено най-често в духа на раннохристиянската символика, според която пауните като символи на вечния живот пият вино, символ на вечната младост, или ядат плодове от чашата на безсмъртието. Този мотив е често срещан по фреските в катакомбите, по каменните фризове на базиликални катедрални храмове и саркофази, или в църковните подови и стенни мозайки, олтарни преградни плочи и други църковни скулптурни елементи, както и върху различни други произведения на изобразителното изкуство.[3] Пауни, разположени встрани на фиали и кръстове, намираме в подобни декоративни композиции, изобразени в Преславския сборник на Симеон[4], върху една сребърна позлатена плочка, представляваща част от накитните предмети на прочутото Преславско златно съкровище[5], върху бронзова матрица от Велики Преслав[6], върху фрагментирана мраморна плоча от Плиска[7], върху една от широко известните старозагорски каменни плочи[8], в богато скулптираната преспанска Голяма църква „Св. Ахил"[9], както и в арката над прозореца и архитрава над вратата на църквата „Св. София" в Охрид[10] и други.

Най-често пауните са представени от двете страни на съд (предимно) чаша, с широк отвор и широк стабилен крак, приемаща при евхаристията Божи дарове във вид на плодове или вино, които според християнския религиозен ритуал обикновено се дарявали на други. В този смисъл много често ритуалната чаша се явява символ на спасението, на вечния живот, или символизира образа на светеца, който раздава на всички „пивото на божественото учение".[11] Ето защо със своята свещена символика чашата участва в много ритуали и обреди и особено в инициациите, където се явява основен сакрален атрибут на трансформиращата духовна сила. В различните религии тя носи още символиката на женската форма, на живота, на празнотата, на суетата, на страданието на Христос и на други религиозно-магически значения.

Другият елемент от представената върху бронзовия съд сцена е грифонът. Възприет от античната източна и гръцка митология, той навлиза трайно в раннохристиянското изкуство. В старобългарското изкуство обикновено грифонът изпълнява апотропейна функция и като пазител на божеството и неговия олтар отговаря на определени мирогледни представи. Често пъти неговият образ има соларно-огнена семантика, свързана най-вече със соларните божества. Като техен атрибут той често фигурира в представите за космическото дърво, където се пренася душата на мъртвия.[12]

Подобни функции изпълнявала и изобразената върху съда Медуза. В митологичните представи нейният лик бил смъртоносен, тъй като според древните вярвания тя владеела езика на всички живи същества. В средновековната летопис е широко разпространена легендата, че притежателят на нейната глава получава необикновена сила. Идеята, вложена в този древен митологичен образ, е апотропеична и затова той се изобразявал върху бойни щитове, над крепостни входове, върху ритуални съдове и др. В качеството на апотропей нейната иконография е характерна и за широко разпространените „змиевидни" византийски и древноруски амулети. [13]

Дървото на живота като вариант на световното или космическо дърво е една от универсалните идеи в митологията на древните цивилизации. Тя води своето начало още от епохата на палеолита и остава водеща тема в изкуството на много народи чак до наши дни. Днес е общоприето мнението прародината на този вече напълно развит митологичен мотив да се търси в древното изкуство на Месопотамия и другите страни от Близкия Изток. Появил се за пръв път през най-ранната епоха от човешкото развитие, той продължава да живее в различни варианти и през следващите хилядолетия.

Обикновено основният иконографски тип на този митологичен образ представя световното дърво с клони до небесата и с корени в земята или морето. В митовете и легендите дървото се намира в центъра на земята. По този начин то се свързва в едно цяло с небето, земята и ада, олицетворявайки космоса и равновесието на цялата вселена. В този смисъл дървото се възприема като равнозначно на космическия стълб или на всемирната колона, която крепи и поддържа света. Тази имплицитна идея има определено източен характер и е широко разпространена сред алтайците, татарите-авакан, остяките и редица други източни народи.

В съответствие с митологичния строеж на космоса дървото на живота има твърде интересна зоомаркировка. Обикновено то се дели на три вертикални космически зони, представляващи обобщен образ на света с характерните за всяка зона животински обитатели. На върха, който символизира горния небесен свят, се намират свръхестествените обитатели – богът, светците, ангелите и птиците. В корените, които съответстват на долния, подземен свят, са разположени различни твари, най-често демони на мрака и водата, чиито зооморфни митологични въплъщения са змиите, змейовете, жабите, костенурките и други животни. По средата на дървото или по неговия ствол стоят различни видове тревопасни или хищни животни, символизиращи средния, земния или нашия свят. При всички митологични системи последните играят ролята на медиатори, обединяващи всичките три свята – подземен, земен и небесен.

Персонажите, съответстващи на централната част на световното дърво, иконографски са представени симетрично от двете му страни. Композициите, показващи един централен и два симетрични мотива, са твърде популярни в древното изобразително изкуство. Такава тройна вертикална постройка на дървото на живота, каквато се явява и сцената от преславския съд, съществува в изобразителното изкуство на много народи.

В най-завършен и характерен вид мотивът на свещеното дърво се изгражда на принципа на т. нар. бинарни композиции. В техните многобройни изображения от централно-южноазиатски, индоевропейски и християнски произход централната фигура на дървото винаги е в комбинация с животни – фантастични и реални (лъвове, птици, змии, антропоморфни божества и др.). Композиран по този начин, сюжетът носи хералдически характер. В това си значение той е широко разпространен в акадската, старовавилонската и средносирийската глиптика. През първото хилядолетие пр. н. е. този свещен мотив като символ на плодородието бил заимстван и от изкуството на Иран. Същия мотив можем да видим и върху някои от великолепните сребърни блюда от сасанидската епоха и особено в произведенията на средновековното източно текстилно изкуство.

В българските паметници този древен мотив в своя най-примитивен вид, най-често представен като силно стилизирано, схематично изобразено дърво, кръст или някаква друга геометризирана натуралистична фигура, е добре засвидетелстван в редица рисунки-графити. [14] През епохата на християнството този символ е фиала, пълна с вино, евхаристичен съд с плодове, стълб, стела или някакъв друг предмет, притежаващ определена сакралност. Това твърде разнообразно представяне е съвсем естествено, като се има предвид, че за религиозния опит на архаичния човек природата и символът са съществували съвместно. [15]

Разпространението на мотива в българските земи без съмнение трябва да се изведе от византийския културен кръг, където го срещаме не само върху метал, но и върху керамика и текстил. Не е изключено по нашите земи да е бил донесен от азиатската прародина на българите, на които бил добре познат, или пък от аварите по време на някой от тех-

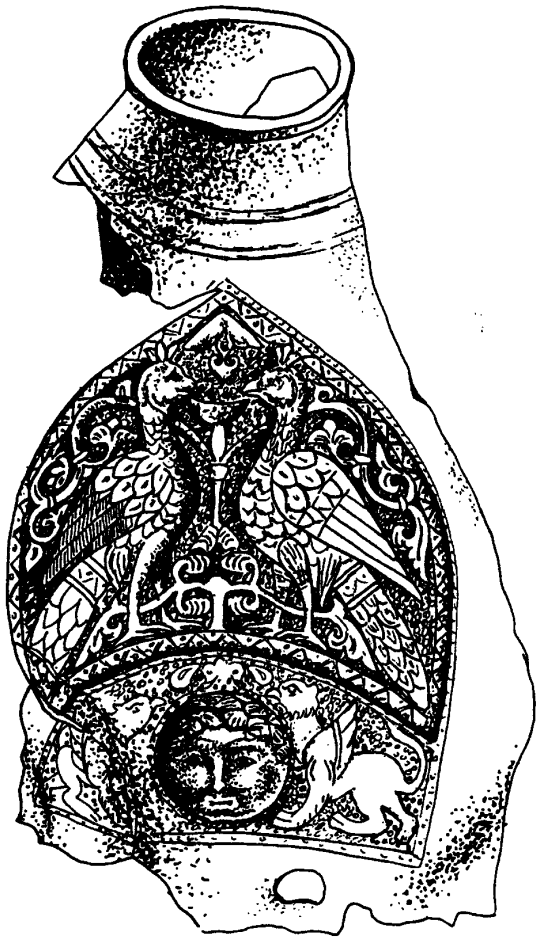

Обр. 2. Графична възстановка на представените сцени върху бронзовия съд.
Fig. 2. Reconstitution graphique des scènes figurant sur le récipient de bronze.

ните многобройни набези към Цариград в началото на VII век. Така по различни пътища свещеният мотив на световното дърво трайно и задълго се настанява и в българската култура. От България през Карпатския басейн композицията достига до Западна Европа.

Разбира се, в рамките на настоящото изследване нямаме възможността да проследим изцяло произхода на тази вече установена в древните митологични представи религиозна стойност на дървото. Ще отбележим само, че за архаичния религиозен опит то представлявало израз на определена мощ, която се дължала не само на дървото, а най-вече на неговите космологически импликации.[16]

По-нататъшното развитие на този универсален образ е свързано с налагането на християнството, когато първообразът на световното дърво започва постепенно да губи своята първоначална семантична натовареност и да се осмисля съгласно каноните на новата религия. Така то се превръща в християнски символ от източен произход, останал задълго да битува както в каноничното изкуство, така и в народното творчество.[17]

Такова християнско символно значение има достигналата до нас сцена върху бронзовия съд от Велики Преслав. Най-общо композицията повтаря в два различни варианта вече описания по-горе старохристиянски шаблон от източен произход с птици, разположени встрани на съд, фонтан, дърво или друг сакрален предмет.

Къде е произведен този великолепен съд засега е трудно да кажем. В много отношения, като техника на изработка, орнаментални мотиви и други елементи, той намира подчертана близост с други старобългарски художествени изделия от метал, което позволява да изкажем предположение, че е дело на местно преславско художествено ателие. Съществува и още една голяма вероятност. Бронзовият съд да е изработка на цариградските императорски ателиета, поднесен като подарък на тогавашния български владетел или на някоя знатна особа от царското семейство. Що се отнася до принадлежността и датата на тази изящно изработена находка, то определено трябва да кажем, че тя се е числяла към луксозната съдова посуда, принадлежаща на приближените на владетелския дворец или на самото царско семейство от времето на IX-X век.

[1] Кратки бележки за изобразените сцени върху този съд виж у **Ст. Витлянов.** Дървото на живота в паметници от Първото българско царство. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Шумен 1997, 3, 337-354.

[2] За тези и други символи на пауна срв. **Дж. К. Купър.** Илюстрована енциклопедия на традиционните символи. С. 1993, с. 156 и сл.

[3] Justinien et la civilisation Byzantine au VI-e siècle char les par diehl. Paris, 1901, fig. 29, 184 и др.; **Д. В. Айналов.** Мозайки IV-X веков. Спб., 1895, с. 135 и сл.; **А. Л. Якобсон.** Раннесредневековый Херсонес. – В: МИА СССР, № 63, М.-Л., 1959, 240-244; **Л. Г. Хрушкова.** Рельефная плита с изображениям птиц из Цибильды. – СА, 1977, 1, 75-83 и цит. лит.

[4] **Л. Мавродинова.** Украсата на Светославовия сборник от 1073 г. – В: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.), т. 1, С. 1991 г; Изборник Святослава 1073 года (факсимильное издание). М. 1983; История на българското

изобразително изкуство. С. 1976, с. 114, обр. 131, с. 115, обр. 133.

[5] **Т. Тотев.** Преславското съкровище. – ИНМВ, т. 2, 22/37, 1986, с. 104; Преславското съкровище. Шумен, 1993, с. 79 и сл., обр. 49.

[6] **Ст. Витлянов.** Бронзови модели матрици за колании украси от Преслав. – В: Сб. Преслав. С. 1993, 5, 165-178.

[7] **Р. Василев.** Източната крепостна стена в Плиска (Разкопки през 1972-1974 г.). – В: Плиска-Преслав. С. 1979, 1, с. 101, обр. 3.

[8] **Н. Мавродинов.** Старобългарското изкуство. С. 1959, с. 217, обр. 251.

[9] **N. Moutsopolos.** I vasilikitu agiu Ahilliu; E P Sh Thess. Thessaloniki t. 2, 1965, с. 201, 211.

[10] **К. Петров.** Декоративна пластика во Македонија во XI и XII век. – Зборник филозоф. Факултет во Универзитетот, Скопије, кн. 14, 1962, 125-185.

[11] **Д. Петканова.** Средновековна литературна символика. С. 1994, с. 104 и сл.

[12] **Ю. А. Раппопрт.** Космический сюжет на хорезмийских сосудах. – В: Средняя Азия в древности и средновековья. М. 1977, с. 62; **Н. П. Кондаков.** Очерки и заметки по история средневекового искусства и культуры. Прага, 1924, с. 123, с. 316 и сл.

[13] Мифологический словарь. М. 1990, с. 159.

[14] **Д. Овчаров.** Български средновековни рисунки графити. С. 1982; **М. Аспарухов.** Средновековни графити от Северозападна България. С. 1984, с. 245, обр. 305, 309.

[15] **М. Елиаде.** Трактат по история на религиите. С. 1995, с. 304.

[16] Пак там.

[17] За неговото разпространение в различните дялове на народната култура срв. **И. Георгиева.** Българска народна митология. С. 1983, 31-35 и пос. там лит.; **Е. Тодоров.** Древнотракийското наследство в българския фолклор. С. 1972, 39-42; **Д. Маринов.** Народна вяра и религиозни народни обичаи. Избрани произведения. С. 1981, 1, 83-113; **Д. К. Зеленин.** Тотемы – деревья в сказаниях и обрядых европейских народов. М. 1937.

„L'arbre de vie" sur un récipient de bronze de Véliki Preslav

Stojan VITLJANOV

(Résumé)

L'objet de la recherche dans le présent article est un monument de la toreutique bulgare, nouvellement découvert, portant la représentation de ce symbole universel. Le monument a été découvert lors des fouilles archéologiques de l'espace situé devant la face nord des bâtiments se trouvant dans la partie méridionale de la Ville intérieure de Veliki Preslav.

La trouvaille représente un fragment de récipient de bronze portant des traces d'argenture. Sur l'avers sont figurées deux scènes, exécutées par deux techniques différentes, représentant le sujet mythologique „l'arbre de vie". Dans l'une des scènes il y a deux paons, se tenant face à face des deux côtés d'un grand récipient eucharistique. L'autre scène représente deux griffons gravés, se tenant face à face, et qui soutiennes la tête de Méduse.

L'auteur analyse le sens des symboles chrétiens représentés dans les deux scènes. Par rapport à l'appartenance du récipient, il émet l'hypothèse que ce dernier faisait partie de la vaisselle de luxe des personnes proche du palais du souverain de la période IXe-Xe siècles.

Принципи на композиционната постановка на църквата „Св. Георги“ в Горни Козяк (Брегалница)

Стела Дончева

След подробното описание и заснемане на църквата „Св. Георги“ от Ст. Михайлов[1] през 40-те години и консерваторските работи на К. Балабанов[2] и К. Томовски[3] през 50-те години вниманието на изследователския интерес към нея е свързано единствено с това доколко допринася за локализацията на града Брегалница и Брегалнишката епископия. Въпреки че е единствената кръстокуполна църква без свободни опори[4], която е оцеляла макар и с преправки до наши дни от периода на Първото българско царство, тя не е била обект на проучвания, свързани с нейната архитектура или пък декорация.

В настоящата работа ще се опитам, доколкото е възможно, да попълня тази празнина, като насоча вниманието си към принципите на оразмеряване и проектиране на архитектурно-композиционната постановка на плана и производната от него обемно-пространствена постановка.

Планът на църквата (обр. 1) е триделен и се състои от едноставен притвор с три входа – от запад, юг и север (последните два впоследствие зазидани), наос и олтар, вместен в тристранна трапецовидна отвън и полукръгла отвътре апсида с предапсидно пространство. Наосът се очертава от подкуполния квадрат и кръстните рамена към него, а куполът се носи от осмостранен барабан, почиващ върху четирите масивни пиластри в междурамията на кръста, като връзката между тях се осъществява чрез пандантиви.

Освен трапецовидно външно оформена апсида, чиито удължени рамена включват и част от предапсидното пространство, специфична е и връзката между притвора и наоса, трибелон, образуван от две монолитни колони. Напречните кръстни рамена завършват с по един двоен прозорец, разделен от пиластър. Към южната страна на притвора е долепена

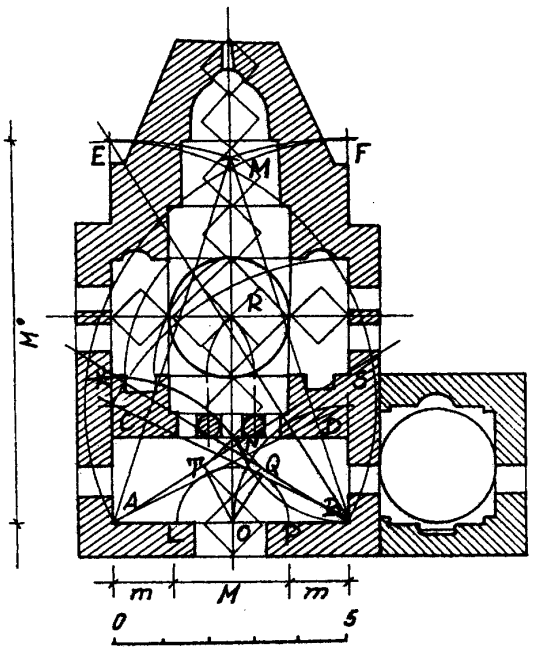

Обр. 1. План на основите (метричен анализ).
Fig. 1. Ground plan (metrical analysis).

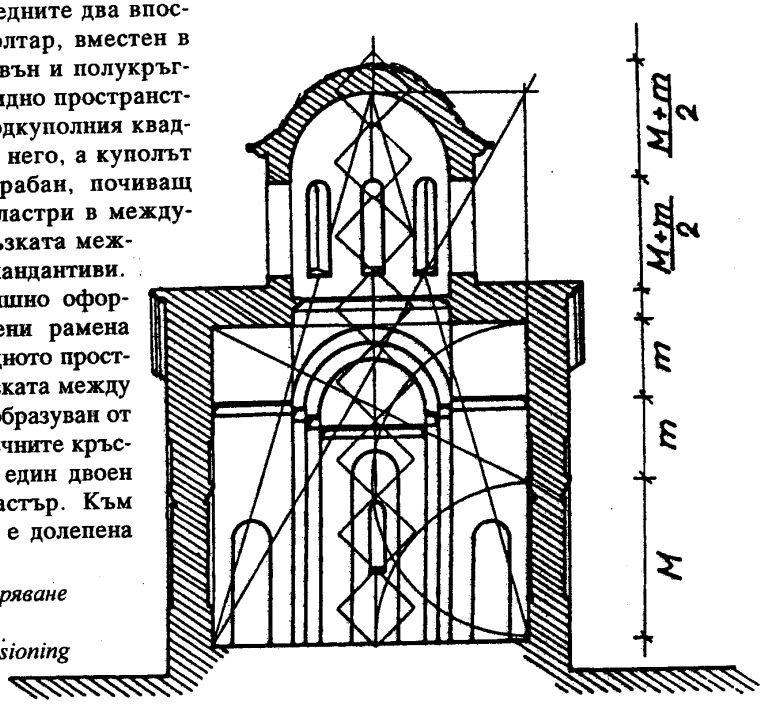

Обр. 2. Напречен разрез (оразмеряване и реконструкция).
Fig. 2. Transverse Section (dimensioning and reconstruction).

пристройка с квадратна форма, прибавена покъсно.

Градежът на църквата е от ломени камъни на бял хоросан. Тухли са употребени само в арките, барабана и вероятно в купола, който не е запазен.

Църквата принадлежи към типа кръстокуполни църкви без свободни опори с някои характерни особености, които я отличават от останалите представители на типа, разпространени по това време в Преслав.

Те се изразяват в наличието на предапсидно пространство, трибелон между притвора и наоса и липсата на членение по външните стени на църквата, които тук са гладки.

Относно въпроса за времето на изграждане на църквата „Св. Георги" има различни мнения. Повечето от изследователите (Ст. Михайлов, Н. Мавродинов [5], В. Иванова [6], Бл. Алексова [7], З. Белдедовски и Т. Нацев [8]) отнасят църквата към IX-Хв. и я свързват с града Брегалница и Брегалнишката епископия – продължение на старото епископско средище Баргала, а малка част отнасят изграждането ѝ в XI-XII в. по време на византийското владичество, когато според тях (Д. Коцо [9], В. Кораћ [10]) са били издигнати много църкви и манастири, но не с цел да се продължи дейността на Брегалнишката епископия, а да се принизи нейният ранг.

Тези и някои други въпроси, свързани с методите на практическо оразмеряване и трасиране на проектния план върху терена ще се опитам да изясня с метричния анализ на църквата. При него се основавам изключително на принципите в класическата геометрия, която е в ролята на архитектурна азбука, т. е. композиционната форма е подчинена на строго определени закономерности от статистиката и конструирането.

Това не е продиктувано само и единствено от чисто естетически съображения, а се явява практическа необходимост и се отнася към метода на средновековния архитект.

Геометричните построения се основават на плана [11] на съоръженията, като във височина се съблюдава кратността по отношение на зависимостите в плана. Съразмерностите на отделните части трябва да се основават на даден изходен размер, приет за оразмерителна единица, който изгражда цялата композиция. Затова при пропорционалния анализ на даден паметник се тръгва от определяне на модулния, изходен размер. При църквата „Св. Георги" в Горни Козяк за изходен размер е избрана страната на подкуполния квадрат, без да се пренебрегват и външните очертания, които са производни от нея.

След измервания върху плана установяваме, че постройката е геометрично оразмерена по златното сечение [12], което се доказва от съвпадението на страните на т. нар. „златен правоъгълник" – ABFE с вътрешните стени на църквата. Изходната страна е AB.

$$AC = \frac{1}{2}AB = CD \text{ и } BP = BS.$$

Построяваме

$$BE \perp AS \Rightarrow AB : AE = 0{,}618$$

Графичното построение на златното сечение се базира на ширината на централното пространство, изведена от заснетите размери и приета за M^1=1,000.

Отношението между ширината на подкуполното пространство и дълбочината на кръстните рамена е

M:m = златното сечение

За да се определят т. L и т. P, върху правата AB се построяват AD и BC, като

$$BD = AC = \frac{1}{2}AB,$$

след което се начертава окръжност EPQP с център т. O. Тази окръжност определя т. L и т. P, които разделят AB в отношение

m:M:m (обр. 1)

Ако приемем разстоянието AB=M^1=1,000, изчисляваме отношението

M:m=0,4472:0,2764=1,000:0,618=златното сечение.

Геометричното построение показва колко точно са разпределени основните конструктивни елементи в плана спрямо неговите зависимости.

Връзката между измерените графично от плана размери и изчислените по златното сечение стойности е показана на Таблица I.

Останалите размери се изчисляват по пропорционалния мащаб [13], който има следния вид:

M^o=1,000

M^1=5,00

M^2=0,618.M1=3,09 – дълбочина на притвора с източната и западната стена

M^3=0,382.M1=1,91 – дълбочина на напречните кръстни рамена заедно със стените

M^4=0,236.M1=1,18 – дълбочина на апсидата

M^5=0,146.M1=0,73 – средна дебелина на стените

Освен геометричните зависимости в плана се откриват и прости числови отношения, които образуват модулна система. (обр. 1)

Сравнителна картина между измерените

ТАБЛИЦА I

	Конструктивни елементи	Реални размери	Отношение	Изчислено	Разлики
1	Обща ширина	5,00	M^1	5,00	–
2	Ширина на централния кораб	2,50	M	2,23	0,37
3	Ширина на страничните кораби	1,20	m	1,38	0,18
4	Дължина	8,20	M^o	8,09	0,11

графично от плана стойности и изчислените по модулната система е следната:

ТАБЛИЦА II

	Конструктивни елементи	Реални размери	Отношение	Изчислено	Разлики
1	Ширина на централното пространство	2,60	2Mo	2,60	–
2	Дълбочина на кръстните рамена	1,20	1Mo	1,30	0,10
3	Дълбочина на притвора	1,80	1,5Mo	1,95	0,15
4	Дълбочина на апсидата с предапсидното пространство	3,00	2,5Mo	3,25	0,25

Незначителните разлики между реалните и изчислените размери и по двете системи – геометричната (ирационална) и аритметичната (числова) доказва тяхното практическо оразмеряване и трасиране на плана върху терена.

Сложните на пръв поглед ирационални зависимости и отношения се трасират с помощта на простите геометрични фигури (квадрат, правоъгълник) и техните зависимости, които на практика се очертават с пергел или въже с две колчета.

Реконструкцията на обемно-пространствената постановка на църквата е производна на анализираните пропорции в плана. След проектирането и оразмеряването на напречния разрез (обр. 2) се оказва, че основните конструктивни елементи, които определят морфологията на постройката (височините от пода до ключовия камък на купола, до зенита на кръстните рамена над колоните и др.) много точно съвпадат с измерените от Ст. Михайлов[14] стойности в самата църква.

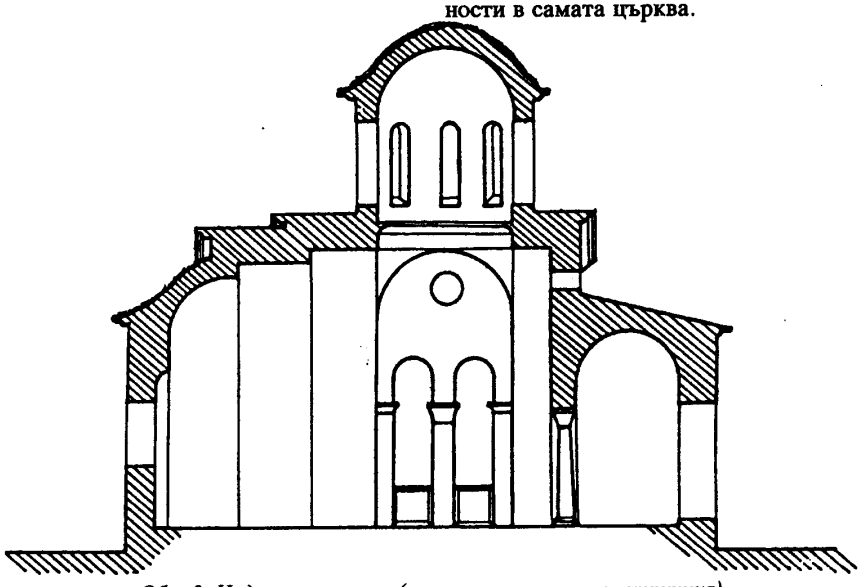

Обр. 3. Надлъжен разрез (оразмеряване и реконструкция).
Fig. 3. Longitudinal Section (dimensioning and reconstruction).

Това съвпадение доказва достоверността на приложената методика при изследването на пропорционалните системи на църквата „Св. Георги" при Горни Козяк.

Така напр. височината до зенита на кръстните рамена е M+2m или 4,5Mo, барабанът на купола е висок $\frac{M+m}{2}$ или 2Mo, а самият купол е $\frac{M+m}{2}$ или 1,5Mo и т. н. (обр. 2-3).

Разпределението на конструктивните и декоративните елементи по фасадните плоскости също е съобразено с анализираните зависимости. (обр. 4, 5, 6).

Оказа се, че освен отбелязаните отношения в плана и разреза се открива и частно проявление на модулната система – т. нар. стофутова мярка [15], като основните размери на църквата се доближават до тези на византийската църква (31,2 см). Например вътрешната ширина на наоса (5,00 м) е 16,0 виз. ст.; цялата ширина (6,40 м) е 20,5 виз. ст., а пълната дължина (11,10 м) е 35,5 виз. ст. и т. н.

Резултатите от направения пропорционален анализ показват пряката връзка между църквата „Св. Георги" при Горни Козяк и кръстокуполните църкви в столицата Преслав [16]. Сходните оразмерителни принципи при композирането на проектния план и пространственото изграждане доказват и близкото време на строителството им – IX-X в., когато архитектурният тип на кръстокуполния храм е пренесен от византийската столица в Преслав във вид на готова схема. Пряката приемственост на типа в България е осъществена след трайното установяване на византийската литургична практика в края на IX в., когато новият архитектурен тип на кръстокуполния храм е вече създаден [17] и утвърден във византийската столица. Оразмеряването по златното сечение и с византийската стъпка спазва канона на построение, утвърден от класическите представи-

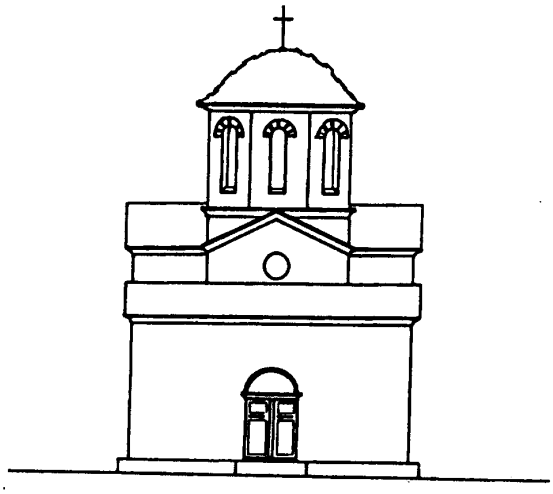

Обр. 4 Фасада – запад. Fig. 4. West Elevation (dimensioning and reconstruction).

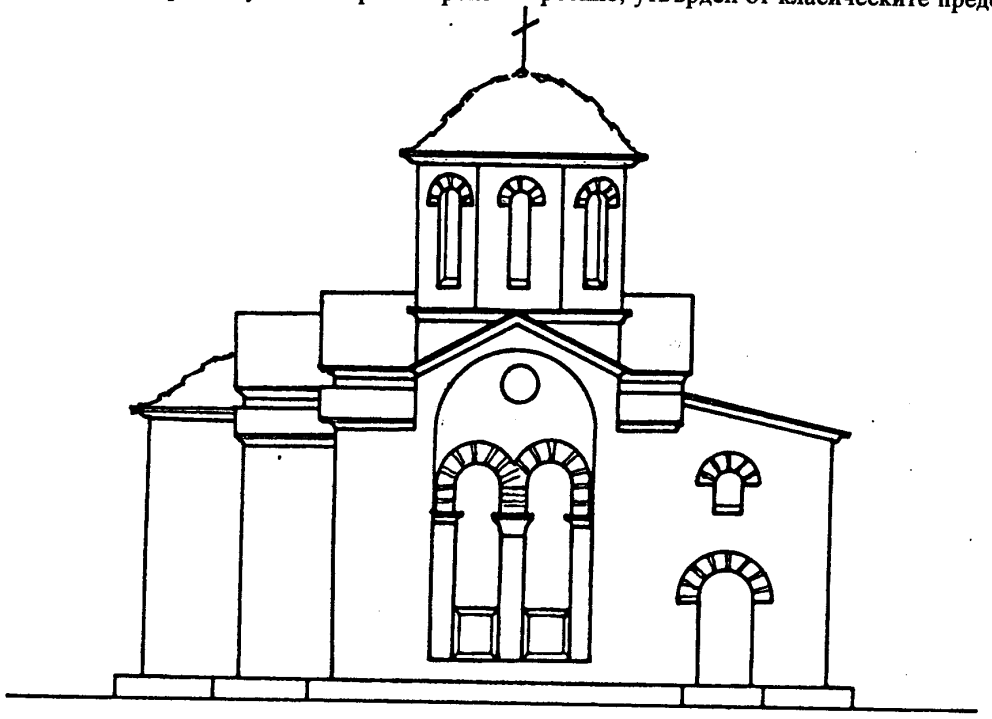

Обр. 5. Фасада – север.
Fig. 5. North Elevation (dimensioning and reconstruction).

тели на типа в Константинопол като Atik Mustafa Rasa Camii – IX в.; Fenari Isa – X в.; Bodrum Camii – X в., Eski Imaret Camii – XI в., Kilise Camii – XI в. и др. [18]

В България вече е приета определената и канонизирана организация на архитектурната композиция като нещо традиционно и естествено.

Принципите на организация на обемно-пространствената постановка са в зависимост от идейното съдържание и символната натовареност [19] на отделните съставни елементи. Кръстокуполната църква е особен род пространство, строго центрично, обединено около вертикалния стълб на света под чашата на купола [20]. Куполът очертава мистическото пространство, в което човек застава пред Бога и изпитва чувство на трепет, на единение с божеството. „На тях (причисващите се) е дадено да се назовават богове, доколкото самият Бог ги изпълва изцяло и не оставя в тях нищо, което да бъде лишено от неговото присъствие." [21]

Вътрешното кръстовидно пространство на храма е образ на историята на спасението и на мъчението на Христос, образ и на човешкото тяло. „Църквата е земно небе, в което живее и пребивава пренебесният Бог, служи да напомня разпятието, погребението и възкресението Христово." [22]

За да се пресъздаде този образ и се определи това Царство Божие, се прибягва до архитектурата, която символно материализира всяка негова част. Пространството на молитвената зала трябва да е затворено и ограничено от конструкцията. Отвътре обаче то се стреми да се освободи от ограничаващите го по необходимост строго геометрично организирани елементи. И този стремеж на преобладаване на пространството определя и образа на кръстокуполния храм „Св. Георги" при Горни Козяк.

Построението на формите е подчинено на въплъщението на образите и пропорциите се използват преди всичко за определяне границите на цялата обемна постановка. Главната цел на приложения оразмерителен метод е да се обединят в една пропорционална връзка всички елементи, така че всяка композираща това пространство структура да е единна и подчинена на ядрото (подкуполния квадрат) в центъра. Тази цел може да се счита потвърдена и успешно реализирана при композиционната постановка на църквата „Св. Георги" при Горни Козяк.

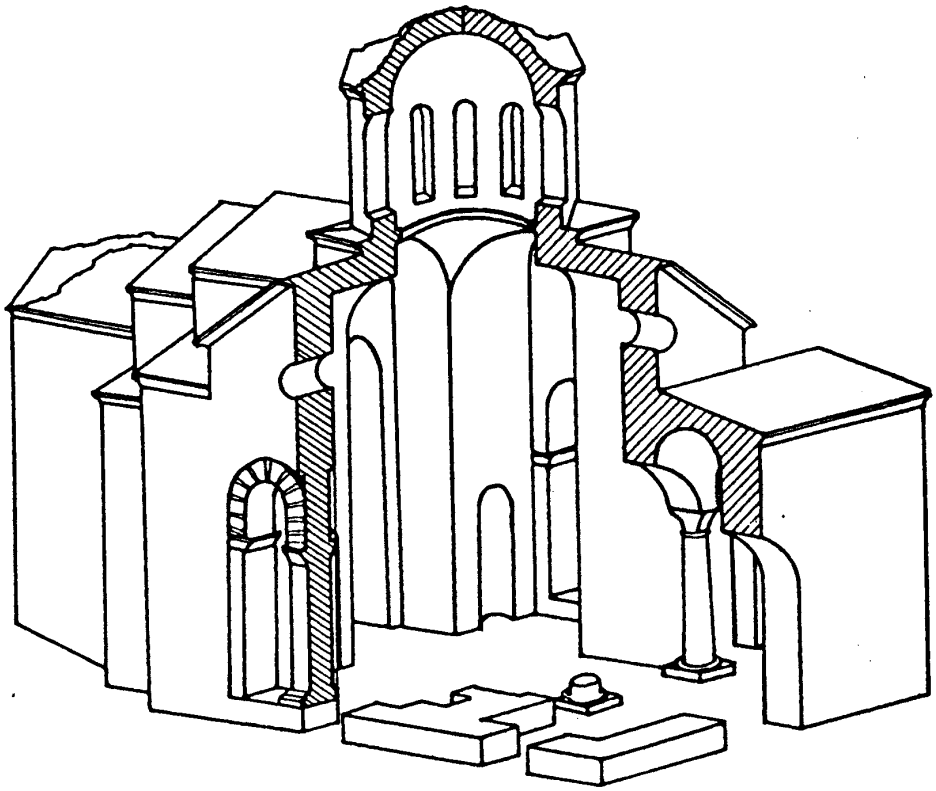

Обр. 6. Аксонометрия. Fig. 6. Axonometric Section.

[1] **Ст. Михайлов.** Козяк и Брегалнишката епископия. ИБАИ, XV, 1946, 5-14, обр. 1-12.

[2] **К. Балабанов.** Конзерваторски работи на црквата Св. Георги во местноста Горни Козјак – Штипско. – Зборник на Штипскиот Нар. Музеј, I, 1958-1959, 121-122.

[3] **К. Томовски.** Конзервација на црквата на Св. Георги во Горни Козјак. – Вес. Муз. Конзер. Нр Македонија, 3-4, Скопије, 1955, 82-84.

[4] **G. Millet.** L'école grecque dans l'architecture byzantine. Paris, 1916, 55-56.

[5] **Н. Мавродинов.** Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. С., 1959, 178-179, обр. 185-187

[6] **В. Иванова.** История на българското изобразително изкуство. 1, 1982, с. 83, обр. 45.

[7] **Б. Алексова, Баргала.** Брегалница во светлината на новите археолошки истраживанья. – Гласник на Институтом за национална историја, Г. XI, 1967, бр. 3, с. 41, табл. 1, XXXII, обр. 60. **B. Alexova, S. Mango. Bargala:** A Preliminari report, DOP, 25, 1971, 265-281.

[8] **З. Белдедовски, Т. Нацев.** Баргала, истрожуванье 1988 година со преглед на позначајните наоди од досегашените истружуванья на средновековната некропола. В: Зборник VII, Завод за заштита на спомениците на културата и народен музеј. – Штип, 1996.

[9] **Д. Коцо.** Прилог кон проучуваньето градот Брегалница. В: Акта Велјуса, 003Т Филозофски факултет при универзитетот „Кирил и Методиј". Скопје, 1984, 75-79.

[10] **В. Korać.** О приради обнове и праваца развитка архитектуре у раносредњем веку у источним областима Југославије, Зборнил радова Византилошког института VIII 2, Београд, 1964, 215; Korac, V. O prirodi obnove i pravckata razvitka arhitekture, Зб. радова Виз. Института VIII/2 (1964), 215.

[11] **C. J. Cove.** The Orientation of Churches. In: The Antiquaries Journal. 1950, 1-2, 47-51, **С. Дончева.** Към методите на оразмеряване на кръстокуполните църкви във Велики Преслав. – Археология, № 1-2, 1999, 85-91.

[12] Под „златно сечение" в архитектурата се разбира разделянето на отсечката на две неравни части, по-голямата от които е средно пропорционална между цялата отсечка и по-малката част, т. е. m:M=M:(m+M) или 0,618:1,000 =1,000:1,618.

[13] **Г. Грим.** Пропорциональность в архитектуре. М., 1935, 9-23.

[14] **К. Афанасьев.** От Пантеона Римо до Софий Киевской. – В: Средневековая Русь. М., 1976, 141-146.

[15] **К. Афанасьев.** От Пантеона Рима до Софий Киевской. – В: Культура и искуство Древней Руси. Л., 1967, 31-42, 100 футов. В: Средневековая Русь. М., 1976, 141-146.

[16] **С. Дончева.** Някои символни аспекти при определянето на архитектурния образ на кръстокуполните храмове. – В: Средновековните Балкани – политика, религия, култура. С., 1999, 101-108; Метричен анализ и пропорционални зависимости при кръстокуполните църкви с две свободни опори в Преслав (под печат).

[17] **C. Diehl.** Manuel de l'art byzantin. Paris. 1925, 1, p. 430

[18] **H. Schafer.** Byzantinische architektur. München, 1978; **J. Ebersolt, A. Thiers.** Les églises de Constantinople. Paris 1913; **A. Millingen,** van Byzantine churchesin Constantinople. London, 1913, BUA, T-3, M., 1966; **Н. Якобсон.** Некоторые закономерные особености средневековой архитектуры Балкан, Восточной Европы, Закавказья и Средней Азии. – ВВр. 33, 1972, 166-189; Закономерности в развитии средневековой архитектуры X-XVв. Л., 1987, **А. Комич.** Храм на чотырех колоннах и его значение истории византийской архитектуры. В: Византия, Южные славяне, Русь западной Европы. Сб. В чест В. Н. Лазарева. М., 1973, 64-77.

[19] **К. Константинов.** Смысл храма в богослужебной жизни. КМП, 1957, I, с. 47.

[20] Много точна представа получаваме за този процес на преображение, ключ към символиката на храма, от описанието на катедралата в Едеса. The Cathedral of Edessa (the Syriac hymn). In: **C. Mango,** The Artof the Byzantine Empire (312-1453). Sourses and Documents N. J., p. 57-60.

[21] Maximos The Confessor. Mystagogia, p. 213. In: **T. Mathews.** The Transformation Symbolism in Byzantine Arhitecture and the Meaning of the Pantocrator in the Dome, In: Church and People in Byzantine Studies. Manchester, 1986, Ed. by R. Morris. Birmingam, 1990, 191-214.

[22] Св. Герман Константинопольский. Сказание о церкви и рассмотрение тайнств. М., 1995, с. 43.

On the architectural design of the church „St. George" in Gorni Kozjak

Stela DONTCHEVA

(Summary)

Considering the history of Bulgaria eclesiastical architecture we can find a great variety of plan types and constructional patterns, but of particular interest amond the monuments of the Bulgarian architectural heriatage are churches of the type with inscribed crossand four chambers created between the arms of the cross.

As a result of the consideration and summarizing the feature of the samples of this architectural type in Bulgaria and in connection with their building we come to the conclusion that this specific composition is presents during the whole period of the Bulgarian Middle Ages.

The church „St. George" in Gorni Koziak is one of that. The attention of the author is drawn by the principles of design of ground plan and its three dimensional construction. The composition schema has subjected of strictly determinate regularies in the architectural design of Middle Ages.

The churches of this type were built according to the Byranine metric system (for instance, the Golden Section), which togethes with the similar: Atik Mustafa Pasa, Fenari Isa, Bodrum Camii makes us look for the origin of the architectural type in Byzantine.

The canonization composition of the cross-vaulted church, with four free-standing piers had been apprehended to the beginning of the IX-th century when the plan with an inscribed cross is already developed in Konstantinople.

Към фортификацията на главния вход на средновековната крепост върху хълма Царевец във Велико Търново

Евгени Дерменджиев

Първите научни сведения за средновековните фортификационни съоръжения при Главния (западен) вход на крепостта върху хълма Царевец (обр. 1), придружени с чертежи и снимки, публикува К. Шкорпил в началото на XX в.[1] Археологическите разкопки в този сектор на хълма започват през 1933 г. под ръководството на Т. Николов – уредник на Градския исторически музей във връзка с решението за архитектурна реставрация на портите и кулите.[2] Частични проучвания при третата порта на комплекса са извършени през 1963 г. от Н. Ангелов[3], а на Южната и Северната напречни крепостни стени от Я. Николова и А. Попов[4]. Последните разкопки на обекта бяха през 1983-1987 г., когато Зл. Генова проучи сектори от двете страни на пътя между Първа и Втора порта[5].

Цялостното разкриване на крепостните съоръжения на фортификационния комплекс при главния вход на крепостта е осъществено през 1969 г. от В. Вълов, но монографията с резултатите от тези разкопки излезе от печат едва четвърт век по-късно[6]. В петия том от поредицата Царевград Търнов, В. Вълов за пръв път предлага обща периодизация при изграждането на главния вход, като подробно представя елементите от ранновизантийската и средновековна българска фортификационна система – порти, кули, стени, култови и стопански сгради. Предложени са хронологическите рамки за създаването и развитието на отбранителната система в тази част на крепостта.

Независимо от изчерпателния характер на данните в монографията, все пак са останали няколко интересни елемента от средновековната фортификационна система, които не са намерили място в частта, посветена на съоръженията при главния вход, или са убягнали от вниманието на В. Вълов. Именно тяхното представяне и интерпретация се явява основна задача на настоящото изследване. Освен това е направен опит за допълване и детайлизиране на предложените от В. Вълов периодизация и строителни етапи в изграждането на главния вход. Няма да се описват откритите при разкопките крепостни съоръжения, а ще бъдат отбелязвани и коментирани само новите наблюдения и изводи, направени въз основа на публикуваните данни и архитектурни планове в монографията, както и на огледите на консервираните, реставрирани и експонирани през 1935 и 1971 г. порти и кули от главния вход на средновековната крепост върху хълма Царевец.

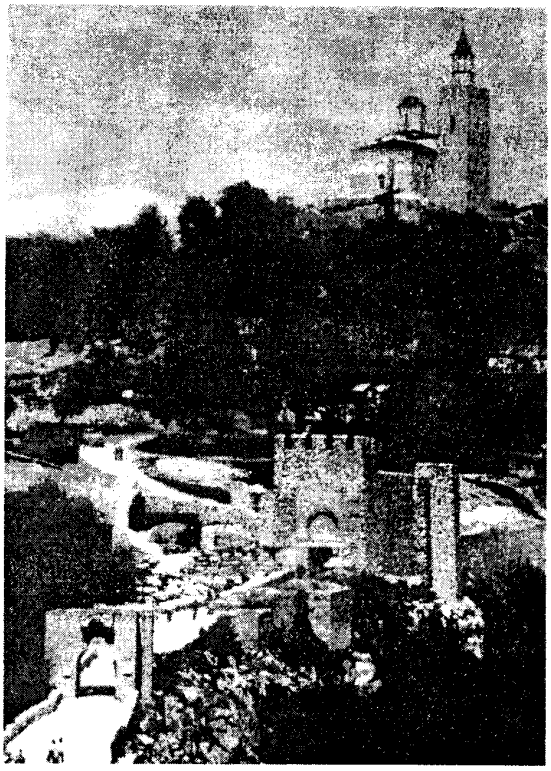

Обр. 1. Главният вход на средновековната крепост върху хълма Царевец във Велико Търново – поглед от запад. Fig. 1. The main entrance of the Middle-Ages fortress on the Tzarevetz hill in Veliko Tarnovo – glimpse from the West.

В своя завършен вид в края на XIV в. главният вход на столичната крепост е представлявал дълъг близо 150 м., ограден с крепостни стени тесен коридор, който на определени места е бил затварян с последователно разположени порти и укрепен с бойни кули (обр. 1, 10). През двувековното си съществуване и използване в епохата на Второто българско царство той е бил постоянно доразвиван и усъвършенстван като фортификационна концепция, при което е претърпял многократни преправ-

ки и преизграждания.

ПЪРВИ СТРОИТЕЛЕН ПЕРИОД

Според В. Вълов строителната техника е основният показател за разграничаването на три основни строителни периода на главния вход. В случая по-важно е да се проследи развитието на идеята за проектирането и изграждането на отбранителната система в този най-важен сектор на крепостта. Поради това първия период можем да отличим с преизползването на заварения ранновизантийски входен комплекс и най-вече с това, че новата българска фортификационна линия се развива на изток – навътре към крепостта. Тогава се усвояват терените непосредствено зад първата порта чрез строителството на нови крепостни съоръжения и сгради. [7] Установените разрушения, надстроявания и преизграждания ми дават основание да откроя три основни строителни етапа в първия период.

Първи етап (обр. 2, 9_1)

Средновековната първа порта е изградена върху основите на ранновизантийската, като запазва в общи линии нейните размери (12x14 м) и план-пропугнакулум с по една двукрила врата в двата края и надвратна кула (обр. 2_1). Основната разлика е наличието на малка странична потерна, с ширина около 1,20 м. (обр. 2_2) [8]. Тя е оформена чрез разминаването на западната фасадна стена на портата и крепостната стена, преграждаща северната част на скалния провлак. Потерната е извеждала от пропугнакулума в северна посока покрай крепостната стена, към останките на

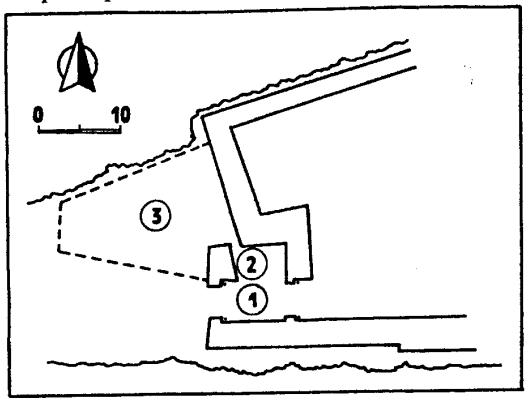

Обр. 2. Главният вход – Първи период, първи етап. 1. Първа порта, 2. Потерна, 3. Останки от ранновизантийска кула
2. The main entrance – The First period, second faze. 1. First gate, 2. Small gate, 3. Remnants from an Early Byzantine fortress.

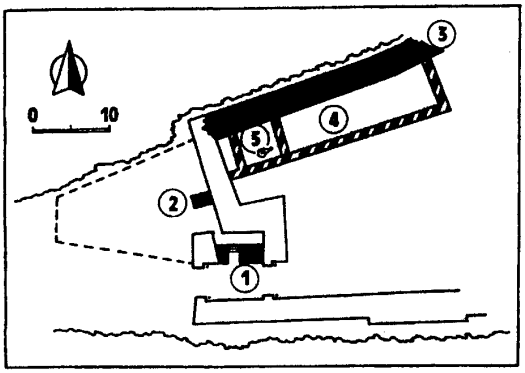

Обр. 3. Главният вход – Първи период, втори етап. 1. Преграден зид, 2. Контрафорс, 3. Новата северна крепостна стена, 4. Казарма, 5. Пещ
3. The main entrance – The First period, second faze. 1. Partition wall, 2. Counterforce, 3. The new north-wall of the fortress, 4. Barrack, 5. Furnace.

ранновизантийската полигонална кула.

Изглежда, че през първия етап стените на тази кула не са били надстроени и тя не е функционирала като средновековна бойна кула. (обр. 2_3). За това подсказва както ориентацията на потерната, така и липсата на пряк вход към кулата през крепостната стена. Всъщност зидовете на кулата са се издигали на височина от 3 до 4 м спрямо нивото на пътя, трасиран под южната ѝ стена (обр. 9_1), като образуваната тераса явно е била използвана само при отбраната на подхода към портата, за което свидетелства и изградената потерна, извеждаща към нея. Самата потерна е добре прикрита чрез ситуирането ѝ на страничната, а не на фасадната стена на портата, и е служила за внезапни флангови удари при отбраната на главния вход. Всъщност противникът, достигайки до терасата, не е можел директно да щурмува крепостната стена, в участъка северно от портата. В същото време той е нямал възможност да придвижи обсадна техника плътно до стената, като не е могъл и свободно да маневрира пред самата порта в тясното пространство между останките от южната стена на кулата и ръба на скалния венец.

Втори етап (обр. 3, 9_1)

Той обхваща основното преустройство на портата и цялостното преизграждане на северната крепостна стена в участъка на главния вход. Пропугнакулумът е преграден с каменен зид, широк почти 3 м, чието южно лице се явява нова вътрешна страница на прохода в портата. (обр. 3_1) [9]. Потерната не е запушена, като връзката между нея и прохода се осъществява

през вход в този преграден зид с ширина 0,90 м и няколко стъпала. Масивен контрафорс (2,25 х 1,15 м) е долепен на фуга към западната крепостна стена, на 3 м северно от потерната. (обр. 3_2). Голямата ширина на новия преграден зид ясно показва значително изменение не само на плана на портата, но и на нейното вътрешно разпределение във височина, а може би и на целия ѝ обем. От друга страна зидът е имал за задача да ограничи достъпа към пропугнакулума в случай че противникът успее да влезе през потерната. Най-вероятно и намиращият се наблизо контрафорс е бил изграден с допълнителна цел – още по-добре да прикрива и да съхранява подхода към потерната.[10]

При това преустройство сектор на северната крепостна стена от северозападния ъгъл с дължина около 30 м е изместен на юг с 1,60 м от първоначалното си трасе (обр. 3_3). Явно преизграждането на портата, северната крепостна стена, а твърде вероятно и западната (новият контрафорс) показват едно значително разрушаване на отбранителните съоръжения при главния вход, причинени най-вероятно при обсадата на крепостта.

Изглежда че веднага след възстановяване на портата към новоизградената северна крепостна стена е била долепена на фуга верижна сграда с ширина 5,80 м и запазена дължина 15 м, градена от ломен камък на глинена спойка (обр. 3_4).[11] Местоположението на сградата непосредствено до портата подсказва, че тук определено става въпрос за казармена постройка, предназначена за войниците от охраната на главния вход. Наличието на пещ за метал в сградата може съвсем лесно да се обясни с нуждата от поправка и изработване на оръжие – т. е. помещението явно е служело за ковачница (обр. 3_5). Всъщност построяването на казарма е било важна необходимост за отбраната на главния вход поради увеличаване числеността на гарнизона и нарастване значението на крепостта. През първия етап за целта най-вероятно са използвани помещенията в надвратната кула поради по-малкия брой на войниците.

Трети етап (обр. 4, $9_{2,4}$)

През този етап върху стените на ранновизантийската кула, фланкираща портата от север, е издигната нова средновековна кула, по всяка вероятност повтаряща първоначалния ѝ план. (обр. 4_1)[12]. В случая възстановяването на тази неизползвана до този момент кула е наложено от необходимостта от допълнителна посигурна защита на главния вход от север, по протежение на пътното трасе. Потерната се превръща във вътрешен вход към приземието на кулата, която във височина се свързва с някои от етажите на Първата порта. Строителството на кулата едва през този етап се подкрепя и от предприетите преди това мерки за допълнително подсигуряване на потерната и укрепване на западната крепостна стена, които не биха имали смисъл, ако там вече е съществувало крепостно съоръжение.

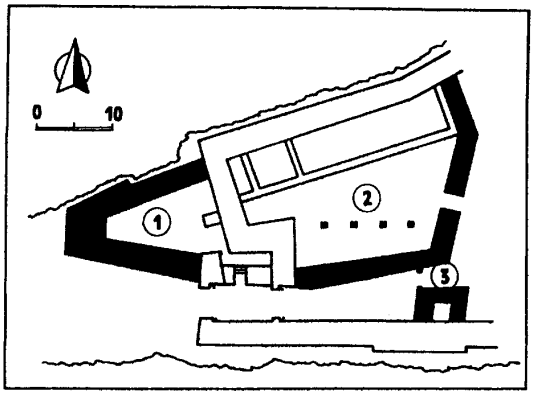

Обр. 4. Главният вход – Първи период, трети етап. 1. Кула, 2. Вътрешно укрепление, 3. Втора порта.
4. The main entrance – The first period, third faze. 1. Tower, 2. Internal fortification, 3. Second gate.

Изградената масивна каменна стена с ширина над 1,90 м североизточно от портата, затваряща площ от 450 м² (обр. 4_2), известна като сграда „А", и вътрешната бойна кула срещу югоизточния ѝ ъгъл се явяват съществен елемент в развитието на отбранителната система на комплекса.[13] Според К. Шкорпил става въпрос за крепостна постройка за пазене на портата[14], а В. Вълов твърди, че сградата не е предназначена за войниците от гарнизона, а е „седалище на важно военно-административно учреждение".

Обявяването на това укрепено пространство за сграда очевидно е неточно. Ширината на зида (1,90 м) и голямата му запазена височина – над 5 м, здравия градеж, споен с хоросан, както и пряката ме връзка с портата и фланкиращата кула, недвусмислено показват, че всъщност т. нар. сграда „А" е малко вътрешно укрепление, имащо конкретни функции за отбраната на главния вход (обр. 4_2)[15]. Доказателство за това е изградената бойна кула към южната крепостна стена, която заедно с югоизточния ъгъл на укреплението образува втората порта на входния комплекс (обр. 4_3). По този начин се оформя дълъг около 15 м и тесен 3-5 м коридор, с извисяващи се отстрани високи крепостни стени, изпълняващ ролята на пропугнакулум, двата края на който са зат-

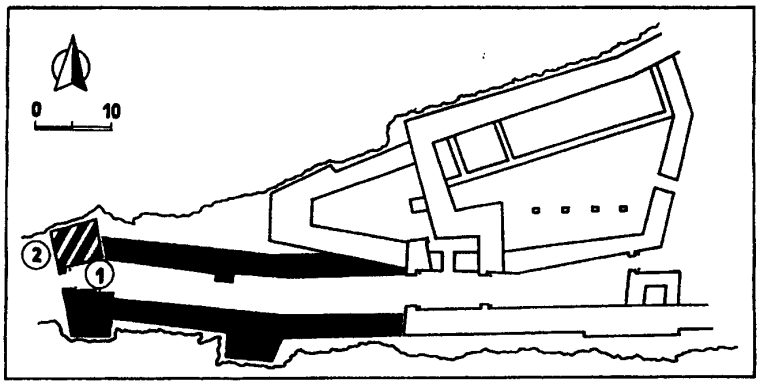

Обр. 5. Главният вход – Втори период, първи етап.
1. Трета порта, 2. Добавеният северен устой на Трета порта.
5. The main entrance – The second period, second faze.
1. Third gate, 2. The additional north pillar of the third door.

ворени от първата и втора порта.

Именно с изграждането на това укрепление и оформената с него втора порта се реализира за пръв път замисълът за дълбоко ешелонирана, многостепенна отбрана от всички посоки, не само на първата порта, а по протежение на целия подход към вътрешността на крепостта (обр. 4).[16] Тази идея се доразвива и осъществява поетапно през втория период до пълното усвояване на удобния за такава отбрана скалист провлак, по който е трасиран пътят към главния вход.

Идентифицирането на сграда „А" като вътрешно укрепление показва, че не може да става дума за плътно вътрешно застрояване, както предполага В. Вълов. Най-вероятно построената отпреди казармена сграда (обр. 3_4) съвсем естествено е била включена в чертите на укреплението като негово северно жилищно крило (обр. 4_2). Изглежда, че в северния си край източната стена на укреплението плътно е следвала стената на казармата, тъй като и двете в този участък са разрушени, включително и основите им, което от своя страна подсказва за тяхното едновременно съществуване.[17] По всичко личи, че друга сграда или открит навес (южно крило) е имало долепено към южната стена на укреплението. На 4,5 – 6 м от стената са открити основи, вероятно от каменни или дървени стълбове от конструкцията. Между тези две крила остава открит двор с вход от изток с ширина 1,90 м. Откъм запад укреплението се е свързвало посредством вътрешни стълбища и входове с Първа порта и фланкиращата кула, а от юг – с Втора порта, образувайки единен отбранителен комплекс – Главния вход на крепостта (обр. 4).

ВТОРИ СТРОИТЕЛЕН ПЕРИОД

Вторият строителен период се характеризира с трите етапа на съвсем ново крепостно строителство на запад от издигнатия върху останките на ранновизантийската отбранителна линия средновековен фортификационен комплекс на главния вход и един етап на основно преизграждане на съществуващите отбранителни съоръжения – Първа и Втора порта и вътрешното укрепление. Тук е приложена и напълно развита новата концепция за цялостно укрепване на дългия почти 150 м. подход към цитаделата на столичния Търновград.

Първи етап (обр. 5, $9_{2,4,5,6}$)

Първият етап от удължаването на крепостната система на главния вход на запад по линията на скалния хребет включва изграждането на две успоредни крепостни стени (в средата на южната се издига бойна кула) с дължина 33 м, долепени на фуга към западната фасада на Първа порта и към южната стена на фланкиращата я кула (обр. 5). С южната крепостна стена е свързан конструктивно правоъгълен устой (5,15 х 5,40 м), докато северната стена е завършвала от запад с лицева зидария. Между тях остава входът на Третата порта с ширина 3,20 м (обр. 5_1, 9_5). Според В. Вълов в първоначалния план на тази порта се е вписвал и северният устой, обаче наличието на фуга между него и северната крепостна стена като че ли изключва тази възможност. Съзнателното оставяне на конструктивна фуга на това място е малко вероятно, тъй като тук основите са фундирани върху скала, а дължината на самия устой не е голяма. Освен това тук прави впечатление и издаването на зъбчатите пиластри на южния устой в прохода на портата, като същевременно няма такива от север. Изглежда, че те са били пристроени впоследствие, когато е оформено новото входно пространство след добавката на северния устой. В случая се оказва, че първоначално Трета порта е трябвало да има само една фланкираща кула от юг, която да охранява входа от запад и север, подобно на кулата при Първа порта (обр. 9_5). В процеса на строителството е било решено подсилването на Трета порта чрез изграждането на вто-

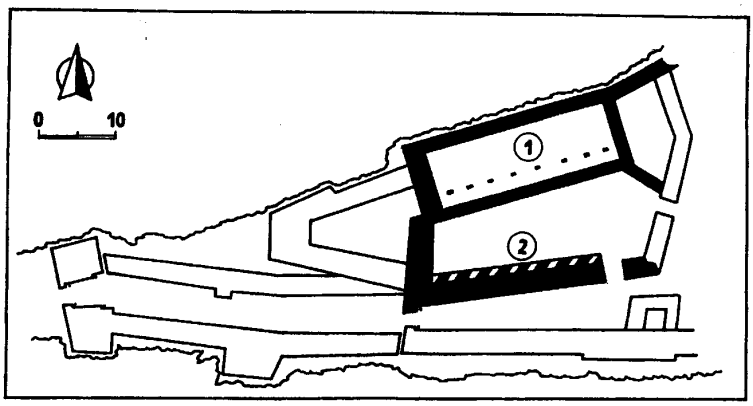

Обр. 6. Главният вход – Втори период, втори етап. 1. Новото северно крило на вътрешното укрепление, 2. Допълнителен зид
6. The main entrance – The second period, second faze. 1. The new north wing of the internal fortification. 2. Additional wall.

ри устой от север (обр. 5_2). По този начин портата се разполагала напряко на ширината на хребета като масивна постройка и общ обем във височина, чийто проход е бил преграден от две последователни двукрили врати (обр. 9_6).

Втори етап (обр. 6, $9_{3,6}$)

През този етап е извършено основно преустройство на входния комплекс.[18] Южната, западната и северната стени на укреплението са изцяло преизградени, при което е направен втори вход от юг, точно пред Втора порта. Изглежда вратата на тази порта е била демонтирана, тъй като при възстановяването на югоизточния ъгъл на укреплението не е оставен пиластър, зад който би трябвало да се намира или залоства вратата. Кулата, която преди е охранявала портата, е продължила да функционира като вътрешна бойна кула (обр. 6).

Северната част на Първа порта е била изцяло разрушена – надвратната кула, пропугнакулумът, потерната, вътрешният преграден зид с допълнителния вход и втората вътрешна врата. След преграждането югозападният ъгъл на укреплението вече оформя северната страница на преустроената порта, като същевременно ширината на единствената нрата е стеснена на 1,90 м (обр. $6,9_3$). Новата Първа порта не е имала надвратна кула, а само бойна пътека, широка заедно със зъберите 1,70 м над двукрилата врата.

Във вътрешността на укреплението е построена нова масивна двуделна сграда на мястото на по-ранното северно крило (обр. 6_1).[19] Един ред каменни основи за носещи стълбове в близост до южната стена показват вътрешното разпределение на постройката. Южната половина на укреплението остава като открит двор. Допълнително изграден на фуга към вътрешното лице на неговата южна крепостна стена масивен каменен зид показва по-късно строителство, чието предназначение не е много ясно (обр. 6_2). Не е изключено да се касае за стена на новоизградено южно крило или за уширение на крепостната стена.

Трети етап (обр. 7, $9_{3,6,7,8}$)

Осъществен е предпоследният етап от развитието на крепостната система на главния вход чрез цялостното укрепване на скалния хребет посредством Четвърта порта, изнесена на 57 м западно до Трета (обр. 7_1). Двете порти са свързани с успоредни крепостни стени, затварящи помежду си пътното платно и подсилени с по една кула от север и юг.[20] Пред Четвърта порта, при т. нар. Сечена скала, е бил изкуствено изсечен прорез, над който се е спускал подвижен мост.[21] Този мост е бил закачен с дебели вериги за П-образна рамка от дъбови греди, закрепена на фасадната стена на портата – над нивото на помещението над прохода. Самата рамка се е вдигала чрез голяма макара, разпо-

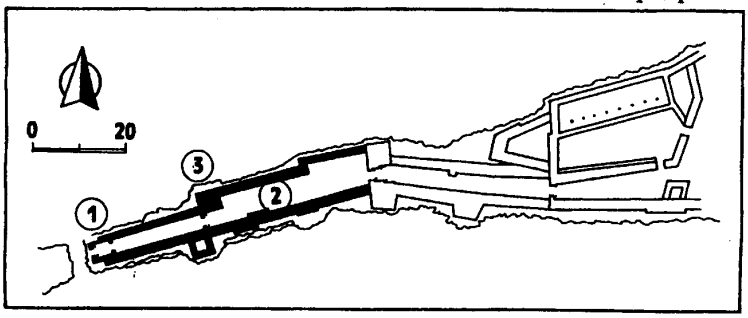

Обр. 7. Главният вход – Втори период, трети етап. 1. Четвърта порта, 2. Крепостна стълба, 3. Пета порта
7. The main entrance – The second period, third faze. 1. Forth gate, 2. Fortress staircase, 3. Fifth gate

ложена в помещението. При спуснато положение мостът се е опирал на две каменни арки с дължина около 3 м и неголяма ширина, които са стъпвали на двата противоположни края на разсечената скала. Самата порта е имала две врати: външна – двукрила и вътрешна – катаракта.

Почти в средата на южната крепостна стена, между двете порти, е открита основата на крепостна стълба (обр. 7_2), извеждаща от пътното платно до бойната пътека.[22] От стълбата със запазена дължина 5,60 м и ширина 0,70 м е оцеляло само едно стъпало с височина 0,25 м.

На 26,50 м от Четвъртата порта, пред външното лице на южната крепостна стена се издава четвъртита кула (5,35 х 4,30 м). Точно срещу тази кула, на отсрещната северна крепостна стена, се очертава друга кула-бастион. Не е изключено между двете кули да е имало Порта – пета по ред на изграждане (обр. 7_3, 9_8). Наистина тук се получава известно разминаване, тъй като западната стена на северната кула равни с източната стена на южната кула, но това определено е продиктувано от особеностите на скалния провлак. Засега това е само предположение, тъй като в този участък археологическите разкопки не са завършени. Все пак разполагането на кулите една срещу друга, подобно на Трета порта, и ситуирането на крепостната стълба близо до южната кула показват, че е напълно възможно да е съществувала още една порта.

Четвърти етап (обр. 8, $9_{3,6,7,8}$)

Завършващият етап в отбраната на главния вход на крепостта е изграждането на напречни крепостни стени, които се спускат по северния и южния склон на скалния хребет до р. Янтра. Тяхната връзка със стените между Трета и Четвърта порта е прикрита от кулите на предполагаемата Пета порта, отстоящи на около 10 м западно. Дължината на северната стена е 68 м, като в средата и в края ѝ – при реката се издига по една кула (обр. 8_1).[23] Южната напречна стена е с дължина 100 м и има само една кула (обр. 8_2).[24] Във все още неразкритите участъци от стената – около 90 м, може да се очаква една кула при реката и порта, водеща към кварталите в южното и югоизточно подножие на крепостта.

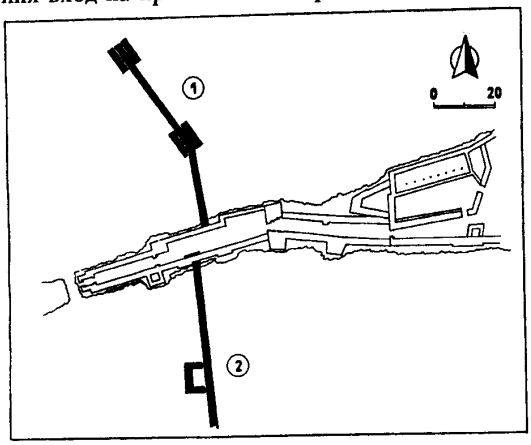

Обр. 8. Главният вход – Втори период, четвърти етап. 1. Северна напречна крепостна стена, 2. Южна напречна крепостна стена.

8. The main entrance – The second period, forth faze. 1. North transverse fortress wall, 2. South transverse fortress wall.

При огледа на мястото, където южната напречна стена би трябвало да се свърже със стената, вървяща по ръба на провлака, се оказа, че в запазените няколко реда камъни от зидарията на външното лице няма следи от конструктивна връзка – следователно те са били допрени на фуга.[25] При северната напречна стена не могат да се направят такива наблюдения, защото фугите са замазани с циментов разтвор и не е възможно да се установи докъде продължава оригиналната зидария. Любопитно е, че също на фуга е допряна и кулата към южната напречна стена. Също на фуга, но по доста необичаен начин са изградени и двете кули към северната напречна стена. В средата и в края на крепостната стена, към вътрешното и външно лице, са допрени по един зид с дължина 7,50 м, които във височина са оформяли плътни кули – бастиони. Тук наличието на фуги може да се обясни със силно наклонения терен и различната дълбочина на фундиране в културен пласт или върху скала, както и с голямата собствена тежест на отделните едновременно изградени крепостни съоръжения.

Поради тези причини не може да се каже с абсолютна сигурност дали с изграждането на четвъртата порта са спуснати напречните крепостни стени към р. Янтра или те са построени по-късно, като подсилващи отбраната на Главния вход елементи. Все пак отделянето на този етап е необходимо, тай като в случая новото фортификационно строителство е не толкова свързано с отбраната на Главния вход, а е насочено най-вече към охраната на проходите, водещи към кварталите и манастирите в западното, източно и южно подножие на хълма и на обширната тераса на югоизток.[26] Защитата на тези проходи е имала за цел да подсигури вероятните направления за пряка атака на източната, западната и южната крепостни стени, издигащи се на самия хълм, и да намали възможността за пълна обсада и изолиране на двете крепости на средновековната столица.

Без съмнение обаче с изграждането на тези напречни крепостни стени приключва оформянето на цялостната укрепителна система на главния вход на цитаделата на столичния Търновград, която засега остава единствена по своя замисъл в средновековната българска фортификация (обр. 1, 8, 10).

Въпросът с датировката на отделните строителни периоди и етапи на главния вход на крепостта върху хълма Царевец е сложен не само поради липсата на конкретни и писмени извори. Резултатите от археологическите проучвания също така не могат да представят достатъчно сигурни данни за такава подробна хронология на изграждане и функциониране на отделните крепостни съоръжения.

Според резултатите от разкопките В. Вълов датира първия период от средата до края на XII в. По-детайлно са разграничени някои от неговите етапи на базата на открития нумизматичен материал – преустройствата на първата порта и северната крепостна стена и възстановяването на ранновизантийската кула са отнесени към втората половина на XII в., а сградата с пещта е датирана в периода – края на XII – втората четвърт на XIII век [27]. Вторият период, в който са включени Трета и Четвърта порта, преустройството на Първа порта и изграждането на напречните стени към р. Янтра е вместен изцяло във времето на цар Иван Асен II (1218 – 1241 г.). [28] Третият период, обхващащ само голямото преустройство на т. нар. сграда „А", не е датиран. По-различно предположение за изграждането на напречните крепостни стени изказа М. Робов, въз основа на едно известие на Димитрий Кидон, а именно за 60-те – 70-те години на XIV в., както и Зл. Генова след разкопките на главния вход през 1984 г. [29]

Представената от мен в настоящото изследване нова периодизация и нейното разграничаване на отделни строителни етапи, както и опитът за реконструкция на плановете и фасадите на портите са напълно съобразени с резултатите от археологическите разкопки и съществуващи-

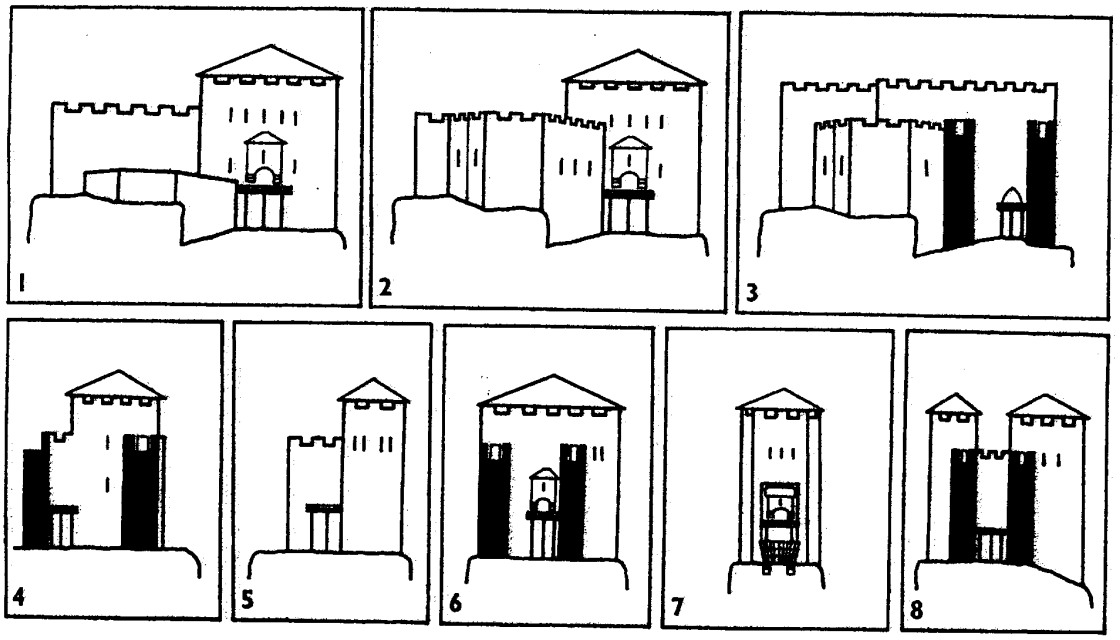

Обр. 9. Портите на Главния вход – идейна реконструкция на западни фасади (Е. Дерменджиев). 1. Първа порта – Първи период, първи и втори етап, 2. Първа порта – Първи период, трети етап; Втори период, първи етап, 3. Първа порта – Втори период, втори, трети и четвърти етап, 4. Втора порта – Първи период, трети етап; Втори период, първи етап, 5. Трета порта – Втори период, първи етап, 6. Трета порта – Втори период, първи, втори, трети и четвърти етап, 7. Четвърта порта – Втори период, трети и четвърти етап, 8. Пета порта – Втори период, трети и четвърти етап.
Fig. 9. The gates of the main entrance – preliminary design of the west facades (E. Dermendjiev). 1. First gate – The first period, first and second faze, 2. First gate – The first period, third faze – The second period, first faze.
3. First gate – The second period, second, third and forth faze, 4. Second gate – The first period, third faze, The second period, first faze, 5. Third gate – The second period, first faze, 6. Third gate – The second period, first, second, third and forth faze, 7. Forth gate – The second period, third and forth faze, 8. Fifth gate – The second period, third and forth faze.

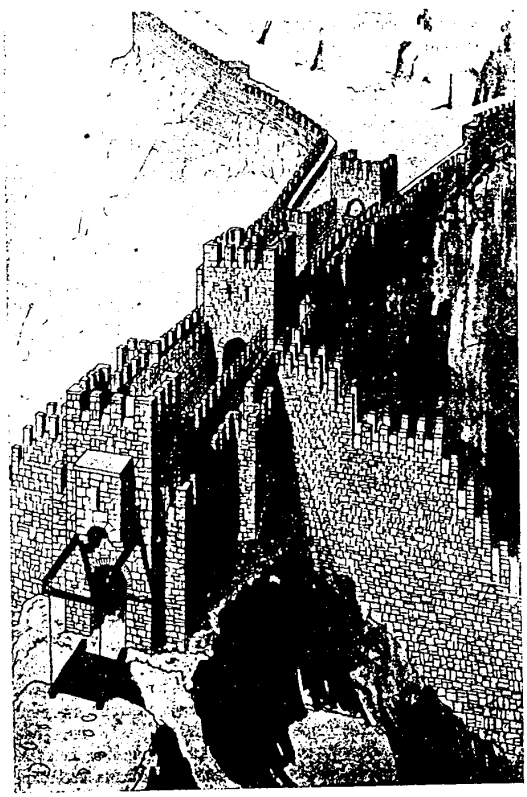

Обр. 10. Реконструкция на Главния вход на средновековната крепост върху хълма Царевец (А. Рашенов). 10. Reconstruction of the main entrance of the Middle-Ages fortress on the Tzarevetz hill (A. Rashenov).

те оригинални градежи. Несъответствията с предложената досега от В. Вълов периодизация се дължат само на различните принципи при определяне на характеристиките на отделните периоди, което от своя страна доведе до преразпределяне и на строителните етапи. Съобразявайки се с наличния датиращ материал, трябва да изтъкна, че намерените монети, предвид тяхното продължително използване, със сигурност дават само долната граница на изграждане или преустрояване на някои от крепостните съоръжения от първия период – втората половина на XII в. – началото на XIII в. Останалите етапи, както от първия, така и от втория период, не могат да се датират точно.

Според данните от писмените извори, свързани с историята на града (Н. Хониат, Д. Кидон) [30] изглежда е по-вероятно да се допусне, че етапите на изграждане, подсилване, укрепване и преустройване на съоръженията по главния вход на цитаделата в Търновград са свързани не толкова с времето на най-голямото могъщество и сила на царството, а с периодите на упадък и отслабване, когато е съществувала конкретна заплаха от обсада и превземане на столицата. Приемливо е да се допусне, че всеки отделен етап от изграждането на Главния вход е резултат от определено събитие или дори отбелязвана в изворите обсада на града, но засега без точно писмено известие такива предположения остават в сферата на неподкрепените с факти догадки.

В своя завършен вид главният вход на крепостта върху хълма Царевец представлява мощна и непревземаема, развиваща се в дълбочина, многостепенна отбранителна линия, подсилвана и разширявана в зависимост от основните функции, които тя е трябвало да изпълнява. Замислената и реализирана в продължение на над две столетия концепция за изграждане на единна ефикасно действаща фортификационна система, която да осигурява защитата не само на основния подход към главната входна артерия на цитаделата на столичния Търновград, но и на самите крепостни стени на хълма, както и на разположените в подножието му жилищни квартали и манастири, се явява блестящ завършек и за съжаление лебедовата песен на средновековното българско фортификационно изкуство (обр. 1, 10).

[1] **К. Шкорпил.** План на старата българска столица В.Търново. – ИБАД, I, 1910, 128-132.

[2] **Т. Николов.** Разкопки на Царевец през 1933 г. – Общински вестник, бр. 18-21, год. X, 1933; **А. Рашенов.** Възстановяване на Търновската крепост Царевец в гр. В. Търново. – ГНМ, 6, 1932/1934, 389-398.

[3] **Н. Ангелов.** Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. В.Търново. Разкопки и проучвания през 1963 г. – ИОИМ В.Търново, III, 1966, 11-19.

[4] **Я. Николова, Н. Ангелов.** Южна напречна крепостна стена на Царевец. – ИОИМ В. Търново, II, 1964, 35-43; **А. Попов.** Разкопки на манастирския комплекс Великата лавра в Търновград. – АОР за 1978, С., 1979, 148-149.

[5] **З. Генова.** Разкопки при главния вход на Царевец. – АОР за 1987, Благоевград 1988, с. 151; АОР за 1984, Сливен, 1985, 209-210.

[6] **В. Вълов.** Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец. (1966-1969 г.) – Царевград Търнов, 5, С., 1992, 136-152.

[7] Днешната номерация на портите отговаря на подреждането им по линията на влизане към крепостта, а не според реда на тяхното изграждане. В действителност сегашната Първа порта се явява Четвърта, сегашната Втора е

Трета, а сегашната Трета – Първа. Втората порта не е реставрирана и затова не е включена в съвременната номерация.

[8] Според В. Вълов потерната е вход към преизградената ранновизантийска кула, от който се е запазила само южната страница. Входът и прилежащата стена са отнесени към някакво преустройство на портата, заедно с преградния зид на пропугнакулума. (139-140). Всъщност В. Вълов се е заблудил, че това е по-късен вход, тъй като от плана е видно (обр. 2), че още с изграждането на портата на това място е бил предвиден вход, а не масивна стена. За това подсказва и съвсем лекото застъпване на двата зида, колкото да се оформи пиластър за затваряне на вратата.

[9] В. Вълов отнася този зид към първо преустройство на портата (с. 139-140). Синхронизирайки го с част от средновековната зидария при северната страна на ранновизантийската кула, той допуска, че по всяка вероятност едва тогава тази кула е била възстановена и използвана.

[10] Тези мерки за допълнителна охрана и защита на потерната показват, че все още върху ранновизантийската кула няма надстроена средновековна кула, тъй като в този случай потерната би останала вътрешен вход към нея, без да се налагат такива значителни преустройства.

[11] В. Вълов определя сградата като „работилница за преработка на метал и изработване на стъкларска продукция", позовавайки се на паянтовия градеж и наличието на пещ (с. 145-146).

[12] Средновековна зидария има запазена върху северната стена на кулата.

[13] В. Вълов отнася тези съоръжения към Втори строителен период въз основа на установената разлика в използваните строителни материали (с. 136).

[14] **К. Шкорпил.** Цит. съч., с. 132.

[15] Укрепление със същите функции е било изградено и към портата при югоизточния ъгъл на крепостта. – **Е. Дерменджиев.** За един неизвестен елемент от крепостната система на столичния Търновград. – В : Сборник в чест на проф. Й. Андреев (под печат). За укрепление при Главната порта на крепостта Просек в Македония сведения дава Н. Хониат. – ГИБИ, III, С., 1983, 56-58.

[16] Противникът, попаднал в това тясно и дълго пространство, без възможности да маневрира и да използва обсадна техника, и обстрелван отвсякъде, не е имал никакъв шанс да продължи атаката към следващата порта.

[17] Според В. Вълов тази сграда е била изградена към края на XII в. и унищожена през втората четвърт на XIII в. (с. 144, 146), преди построяването на т. нар. сграда „А" (вътрешното укрепление). Датировката е направена въз основа на монети на императорите Мануил I Комнин (1143-1180) и Алексий III Ангел (1195-1203 г.). Последната е открита в канала на пещта за метал. Всъщност разрушаването на тази пещ, която е вкопана на 0,40 м под пода, не може да бъде доказателство, че цялата сграда е престанала да съществува. Освен това монета от този тип, използван почти през целия XIII в., също не може да бъде сигурен показател за това кога е спряла да функционира пещта.

[18] **В. Вълов.** Цит. съч., 147-150.

[19] В. Вълов отнася това преустройство към Трети строителен период (с. 152).

[20] Крепостните стени са конструктивно свързани с Четвърта порта и са на фуга към Трета порта.

[21] **В. Берон.** Археологически и исторически изследвания. Търново, 1887, 84-85; **А. Рашенов.** Цит. съч., 394-397, фиг. 245-247.

[22] **З. Генова.** АОР за 1987, с. 151.

[23] **А. Попов.** Цит. съч., 148-149; **Н. Ангелов, А. Попов.** Царевград Търнов – пътеводител. С., 1985, с. 15.

[24] **Я. Николова, Н. Ангелов.** Цит. съч. 35-38.

[25] Според З. Генова връзката между двете стени е конструктивна, като ширината на запазената част от напречната стена е 4,50 м (АОР за 1984, с. 210). В случая обаче става въпрос за контрафорс, който не е в една ос с южната напречна стена. Тази стена, която освен това има и по-малка ширина – само 2,80 м, се е долепвала към източната стена на контрафорса.

[26] **Н. Ангелов.** Средновековният град Търново според изворите от XII-XIV в. и досегашните археологически разкопки. – ИОИМ В. Търново, II, 1964, 8-15; История на Велико Търново, 1, С., 1986, 275-276.

[27] **В. Вълов.** Цит. съч., с. 152.

[28] Пак там, с. 132, 140, 146.

[29] **М. Робов.** Допълнителна укрепителна система на средновековния Търновград. – Археология, 1987, № 4, с. 43; З. Генова. – АОР за 1984, с. 210.

[30] **М. Робов.** Цит. съч., с. 43; ГИБИ, III, С., 1983, с. 41.

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA w Poznaniu

In addition to the fortification of the main entrance to the medieval forteress on the Tzarevetz hill, Veliko Tarnovo

Evgeni DERMENDJIEV

(Summary)

The article suggests a new periodization of the construction of the Main entrance of the Bulgarian medieval capital Tarnovgrad citadel during 12-14 century. The separate construction phases within the two basic periods have been distinguished as related to the reorganization and reconstruction of the fortress facilities in the most important sector of the fortress. The existence of internal fortification for guarding of the First and Second Gate of the main entrance has been found. Data for the existence of an unknown gate – fifth in a row – has also been presented. Preliminary draft reconstruction's of the western facades of all gates have been made in conformity with the separate construction periods.

The construction of the fortification system on the basic approach to the capital citadel with its five consecutive gates and transverse fortress walls completes the implementation of the conception for overall defense of the entrance itself and the residential areas located at the foot of the fortress as well.

The above conception appears to be unique in its design in the Bulgarian fortification.

Средновековните надписи и рисунки-графити в Търновската църква „Св. Св.Петър и Павел“

Николай Овчаров

Този интересен епиграфски комплекс бе регистриран от мен още преди близо двадесет години. Поради различни причини досега от него бе публикуван само изключително важния от историческа гледна точка Висарионов надпис.[1] Макар да не носят такава информация, останалите графити също представляват любопитни текстове и изображения. Те са врязани по колоните на наоса, върху каменни плочи в притвора и по мазилката на южната фасада, покрита през XVI-XVII в. с нови стенописи. Старите надписи и някои много показателни рисунки-графити се откриват само на места, където тези фрески са опадали. Ще припомня, че върху живописта от XVI-XVII в. бяха регистрирани забележителни рисунки-графити с изображения на циркови игри.[2] Те обаче нямат хронологическа и сюжетна връзка с обнародваните в настоящата статия текстове и изображения. С изключение на датирания чрез исторически данни Висарионов надпис, хронологическото определяне за последните е затруднено от липсата на отбелязани години. Все пак от палеографските особености е ясно, че като цяло те са били изпълнени по време на най-интензивното функциониране на църквата „Св. Св. Петър и Павел“ – XIII-XV в.

1. Тъй като Висарионовият надпис е публикуван, тук ще се спра съвсем накратко върху него. Той е врязан с много тънко острие върху повърхността на югоизточната мраморна колона, поддържаща купола на храма. Изпълнен е в четири реда и заема обща площ с размери 0,22/0,12 м. Буквите са изписани от грамотен човек, а височината им варира от 0,007 до 0,033 м. Няколко букви са изнесени надредно и част от думите са съкратени. Лигатури липсват. Необяснимо защо думата „патриарх“ е повторена два пъти, като първия път е изпълнена съкратено:

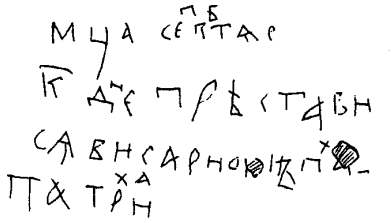

М/ѢСЄ/ЦА СЄПТѦВР/А/
Ѯ ДЄN ПРѢСТѦВН
СѦ ВНСАРIѺNЪ ПА/ТРН/А/Р/Х/Ъ/
ПАТРН/А/Р/Х/Ъ/

Очевидно става дума за поменателен надпис, в който се съобщава за смъртта на патриарх Висарион на 20 септември през необозначена година. Чрез анализа на многобройни исторически сведения се стигна до извода, че това е 1246 г. Според вече възприетата в науката хипотеза Висарион е бил български патриарх, изповядващ идеите на униатството. Той става архиерей след 18 януари 1246 г., когато умира православно настроеният Йоаким I. На престола тогава е малолетният Коломан I, син на цар Иван Асен II (1218-1241) и унгарката Анна-Мария. Наличните данни недвусмислено сочат, че сред регентите на невръстния владетел са доминирали хора с униатски настроения.

На тях обаче е пречел православният патриарх Йоаким I, признат от Византия на прочутия събор в Лампсак през 1235 г. Смъртта му катализира процесите в Търново. Рим прави решителен опит за откъсване на България от сферата на православието. Провизантийската партия реагира веднага и през есента на 1246 г. в българската столица е извършен преврат. Цар Коломан I умира вероятно от отравяне, а на престола идва другият малолетен син на Иван Асен II – Михаил II Асен. Неговата майка, византийката Ирина, оглавява регентството и безжалостно се разправя с привържениците на Коломан I и униатството.

Точно тук се проявява голямото значение на надписа от църквата „Св. Св. Петър и Павел“. Работата е там, че за този български патриарх до момента съществуваха само две откъслечни сведения – един негов печат и беглото споменаване в Боянския поменик от XVII в.[3] Идеята, че е бил униат, бе изказана още от Т. Герасимов, но той търсеше времето му доста по-рано, в 1231-1232 г. Според новите виждания свързаният с униатите Висарион е бил патриарх между 18 януари и 20 септември 1246 г. Главата на българската църква е починал само няколко дни след отравянето на малолетния

Коломан I и едва ли трябва да се съмняваме в насилствения характер на тази смърт. Неудобният патриарх вероятно е участвал в регентството над бъдещия цар и е бил премахнат по обвинение за отстъпничество от православието, което автоматично е изхвърлило името му от Бориловия синодик и други списъци на българските архиереи.

На негово място идва верният на православието Василий II, влязъл веднага в регентството на Михаил II Асен. По това време някой привърженик на униатите надраскал върху колоната на църквата „Св. св. Петър и Павел" поменателния надпис. От бързина или от уплаха той не изписва пълната титулатура за един български патриарх, включваща фразата ВСѢМЪ БЛЪГАРѠМЪ или поне БЛЪГАРѠМЪ.[4]

2. Този надпис-графит се намира на същата колона и е разположен малко над предшестващия. Той е отново в четири реда, а надписното поле има размери 0,12/0,85 м. Буквите са близки по графика с тези от текста на Висарион и варират от 0,003 до 0,015 м. Централно в полето е надраскан кръст, който частично съвпада с буквата Т и кореспондира с поменателния характер на надписа. Въпреки силното обезличаване на последните редове може да се констатира, че липсват лигатури. В първата дума е използвано стандартно съкращение и една буква е изнесена надредно:

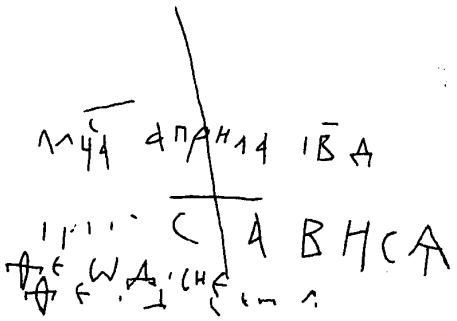

М/Ѣ/С/Є/ЦА АПРНЛА ІЄ Д [ЄN]
ПР[Ѣ]СТАВН СѦ
ѲЄѠД[О] СНЄ
ѲЄ[Ѡ]Д[О]СН[Є]

От текста става ясно, че на 12 април в неизвестна днес година е починал някой си Теодосий. В случая за предаване на цифровата стойност е използвана по-рядката йонийска система. При нея числата от 11 до 19 се оформят с изнесена отпред цифра на десетиците. Тази система се среща във важни средновековни текстове – Битолския надпис от 1015/1016 г., Търновския надпис от църквата „Св. Четиридесет мъченици" (1230 г.) и др.[5]

Писачът е повторил два пъти името на Теодосий, вероятно поради твърдостта на мрамора, която не му е позволила добро изпълнение. Все пак почеркът насочва към високограмотен човек. Той е предал името точно съобразно с гръцкия прототип с окончание на -ιος. Крайният вариант се е получил под влияние на звателния падеж и също е пряка заемка от гръцкия език.[6]

Днес е невъзможно да се каже кой е бил този Теодосий. Начертанията на буквите и местоположението на текста в близост до Висарионовия надпис насочва към възможна връзка. Наличните данни обаче са малко за нейното доказване.

3. От друга страна на същата колона има още един малък текст. Той е с размери 0,05/0,032 м и е в един ред. Отделните букви са високи между 0,01 и 0,035 м. Става дума за стандартен подпис, в който не са употребени съкращения, лигатури и надредни знаци:

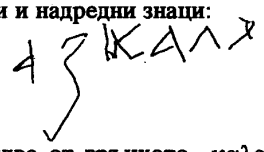

АZЬ КАЛО

Това име явно идва от гръцкото „καλος" („добър", „хубав"). Според Й. Заимов то е било употребено за пръв път през XV в.[7], но корените му очевидно трябва да се търсят много по-рано.

4. Този надпис се намира на североизточната мраморна колона в църквата. Състои се от един ред с размери 0,15/0,045 м. Всъщност това са пет букви с приблизително еднаква височина, над които са обозначени хоризонтални титли:

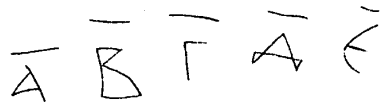

АВГДЄ

На пръв поглед се касае за началото на гръцки абецедар. Хоризонталните надредни титли обаче ясно сочат, че с тези букви са дадени цифрови стойности. Неизвестният писач е изпълнил числата от едно до пет.

5. В северната част на църковния притвор е вграден плосък мраморен камък, върху който са издраскани няколко графита. Повечето от тях са нечетими. Единият от текстовете обаче се долавя много добре. Той е в три реда, а надписното поле е с размери 0,055/0,045 м. Буквите са с височина от 0,005 до 0,01 м. В последния ред е съкратена една дума и това е щателно отбелязано с титла. Твърде е възможно във втори ред да има лигатура в окончание-

то на даденото име – А + С:

ПРНЋДЄ КЄРNН
КОЛА (или NНКОЛАС) ВЪ ХРАМЪ
СВѦ/ТН/

Надписът документира идването в църквата на някой си Никола или Николас, ако се приеме, че става дума за една финална лигатура в името. Като цяло текстът предлага два интересни момента. Първият е свързан с почтителното обозначение пред името – КЄР, за което няма никакво съмнение, че идва от гръцката форма на думата „господин".

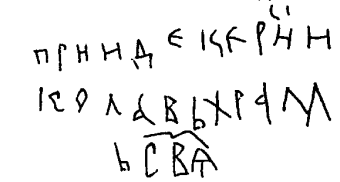

Досега тази дума бе известна само в женски род. В документи от XIII-XIV в. няколко дами бяха отбелязани с КЄРА или умалителното КЄРАЦА. Преди всичко това са майката на цар Иван Александър Кераца Петрица, както и неговите дъщери Кера Тамара и Кераца Мария. По същия начин са титулувани и съпругата на цар Иван Шишман, Мария, и дъщеря му, която е наречена само Кераца. А най-ранното споменаване на думата е от края на XIII в. и е по отношение на Мария, сестра на цар Иван Асен III. Във втората половина на XIV в. вече често се използва и българският еквивалент – „госпожа": дъщерите на цар Иван Александър, Десислава и Василиса, както и тъщата на цар Шишман, Десислава[9].

Изследователите са единодушни, че „кера" идва от гръцкото „κυρά", а Кераца – от неговата деминуитивна форма „κυράτξα". Смята се, че това е станало още на гръцка почва чрез фонетичното преминаване на U в Е. По-важна е обаче направената от Ив. Божилов констатация, че се касае за „обръщение към жени, принадлежащи само към царското семейство"[10].

Ето че надписът-графит от църквата „Св. Св. Петър и Павел" за пръв път дава мъжкия род на това титулуване. Много е примамливо веднага да приема заключението на Ив.Божилов и да го приложа по повод споменатото в текста лице. Още повече че напоследък ясно се доказа връзката между функцията на българската еквивалентна титла „господин" и упражняваната държавна власт. Без да изчерпвам всички примери от епохата, ще отбележа титлата, която получава Иван Шишман след отнемането на царското му достойнство в 1393 г. Концептите за писма в ръкопис № 298 от Библиотеката на Румънската академия на науките показаха, че тя е „господин Търновски". Заедно с известния исторически случай за велбъждкия „господин" Константин Драгаш, това са несъмнени свидетелства за характера на титлата. Тя определено е свързана с упражняването на висока, но не върховна власт.

Очевидно отбелязаното в надписа лице е било с утвърдено положение в обществото. И тук идва вторият важен момент – за неговото точно име. На пръв поглед то е ясно – Никола. Действително буквата А със С-овидно извита вертикална чертица се среща в средновековните ръкописи, и то главно след XV в. И все пак възможността за лигатура А + С не трябва да се изключва.

Тогава би се получило необичайното име Николас. Много често при транслитерацията на гръцките и еврейски имена в старобългарския език се оформят повече от един варианти. Така например завършващите на -ιος имена се предават по два различни начина: – НН или Ъ (ГРНГОРНН, но също – ГРНГОРЪ). Имената на -ας се включват в а-склонение и понякога също имат два варианта – АГРНПА и АГРНПЪ от Ἀγρίππας.[11]

Особено характерен е примерът с името Ἀντώνιος, Ἀντώνιας. Под влияние на говоримата реч при транслитерацията в славянските езици се създават два варианта – АNТОNНН и АNТОNЪ. Още в края в X-XI в. обаче се наблюдава една междинна форма – АNТОNА или АNДОNА. Тази форма е имала е имала своя гръцки първообраз във вид на Ἀντώνας.[12]

Съвсем не е изключено подобни трансформации да са ставали с гръцкото име Νικολαος. Именно по тази причина то се появява в български език под две форми – Николай и Никола. В такъв случай ще излезе, че смятаната за чисто славянска форма Никола се е развила още в гръцкия език.

6. Всички останали текстове и рисунки се намират по мазилката на южната фасада. Тъй като тя е силно изронена още в Средновековието, надписите и изображенията са много фрагментирани и трудно четими. Най-добре се долавя началото на молитвата „Отче наш". Този текст е в два реда, но вторият е съвсем неясен. Надписното поле е с размери 0,06/0,035 м. Буквите са изпълнени сравнително добре и са с височина 0,005–0,018 м. Използвано е стандартното съкращение на думата „Господи":

Г/ОСПО/ДН ЄЖЄ ЄСН
.....

7. Съвсем наблизо до този текст се открива друга кратка бележка. Тя също е издраскана в два реда, а надписното поле е с размери 0,05/

0,03 м. Буквите са доста разкривени с височина 0,005-0,03 м. В късия текст авторът информира, че бил написал нещо:

АѪЪ ПНСАХ
СЄ

8. Този къс надпис също е в два реда и има подобни размери – 0,04/0,015 м. Буквите са високи от 0,003 до 0,01 м. Бележката отразява някакво действие на писача, което личи от единствената четима дума в началото – личното местоимение АѪ. Може би след него е често употребяваният глагол ПНСАХЪ, но това е само предположение. На втория ред се вижда словосъчетание, подобно на думата РЄѪКН.

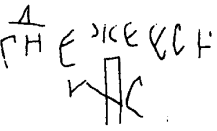

9. Само личното местоимение АѪЪ е запазено от един друг надпис. Буквите са доста едри с височина до 0,065 м. За съжаление падналото парче мазилка не позволява да се схване съдържанието.

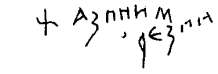

10. Последният частично понятен текст включва двойно изписаната буква К и Ѡ. Знаците също са доста високи, до 0,035 м. Не е ясно какво е искал да изпълни писачът, но не е изключено да е експериментирал заглавни букви. И това се потвърждава от трите оцелели рисунки-графити върху южната фасада.

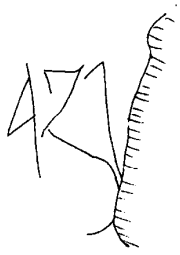

11. Тук обединявам трите изображения – две плетеници и една много фина рисунка на човешка глава във фас и до шията. Първите са силно разрушени и имат приблизителни размери 0,12/0,1 м и 0,035/0,08 м. Човешкият образ е с размери 0,01/0,02 м. Плетениците и лицето очевидно са детайли от по-големи композиции, експериментирани от неизвестния рисувач.

Вече няколко пъти в свои публикации давам за пример тези рисунки-графити. Най-напред ги споменах при изследването на изображенията от охридската църква „Св.София“.[13] По-късно ги отбелязах в студията си за рисунките от храмовете на Новгород Велики.[14] Заедно с ранните примери от манастирите при Равна и Черноглавци от IX-X в., всички тези изображения свидетелстват за наличието на скриптории в съответните църкви.

Самите рисунки-графити представляват упражнение на монасите от скриптория преди изнасянето на даден орнамент или детайл в ръкописната книга. Действително в сравнение с другите колекции изображенията от „Св. Св. Петър и Павел“ са доста малко и силно фрагментирани. За сметка на това плетениците са много показателни. Към това трябва да се прибавят оцелелите надписи, изпълнени от високограмотни хора. От археологическа гледна точка се знае, че от юг на храма до XVI в. са съществували някакви анекси, превърнати по-късно в галерия с параклис от изток. Мястото е твърде удобно за скриптоpий в един от най-представителните търновски храмове, около който със сигурност се е развивал манастир. Евентуални бъдещи археологически разкопки биха дали ценна информация за този важен и загадъчен християнски храм в столицата на Второто българско царство.

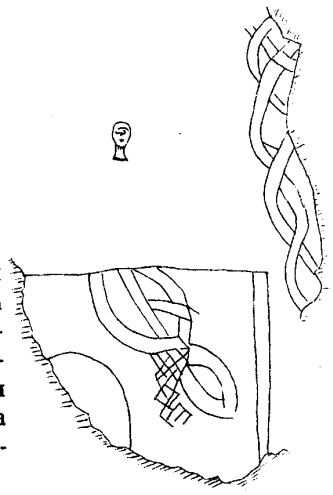

[1] **Н. Овчаров, К. Хаджиев.** Новооткритият Висарионов надпис от Велико Търново и събитията в България през 40 те години на XIII в . – Векове, 1991, 1-2, 24-27.

[2] **Н. Овчаров, Д. Овчаров.** Уникални изображения на циркови игри във Велико Търново (XVI-XVII). – Векове, 1985, 38-49; **Д. Овчаров.** Към историята на цирковите игри в българските земи през XVI-XVII в. – В : Празници и зрелища в съвременната европейска култура. С., 1998, 22-30.

[3] **Т. Герасимов.** Оловен печат на търновския патриарх Висарион. – ИОМВТ, II, 1964, 45-47; **Ст. Станчев, М. Станчева.** Боянският поменник. С., 1968.

[4] **Н. Овчаров, К. Хаджиев.** Цит. съч., с. 27.

[5] **Ст. Смядовски.** Българска кирилска епиграфика. С., 1992, 181-182.

[6] Граматика на старобългарския език (под ре-

дакцията на Ив. Дуриданов). С., 1991, с. 168.
[7] **Й. Заимов.** Български именник. С., 1994, с. 116.
[8] **Ив. Божилов.** Фамилията на Асеневци. Просопография и генеалогия. С., 1985, с. 217, бел. 10.
[9] Пак там, с. 214.
[10] **Н. Овчаров, Д. Стоименов.** Нови виждания за цар Иван Шишман и края на Търновското царство по данни от средновековните ръкописи. – Старобългаристика, 1999, № 4, 66-76.
[11] Граматика . . . , с. 168.
[12] **Н. Овчаров, Хр. Андреев.** Християнският култов комплекс при селата Троица и Осмар (Шуменско) според епиграфските сведения от XIII-XIV в. – Археология, 1998, № 3-4, с. 37.
[13] **Н. Овчаров.** Проучвания върху Средновековието и по-новата история на Вардарска Македония. С., 1994, с. 13.
[14] **Н. Овчаров.** Рисунки-граффити из Новгорода (XII-XV в.) – Slavia Antiqua, XXVII, Poznan, 1996, p. 190.

Inscriptions-graffiti de l'église „Saint-Pierre-et-Saint-Paul" à Véliko Tărnovo

Nikolaj OVTCHAROV

(Résumé)

Cet article est consacré à une intéressante collection d'inscriptions-graffiti de l'église de Tărnovo „Saint-Pierre-et-Saint-Paul". Les particularités historiques et l'architecture du monument permettent de dater les graffiti dans la période XIIIe-XVe siècles. Parmi ces inscriptions, il convient d'attirer l'attention sur une inscription commémorative concernant un patriarche bulgare peu connu – Bessarion, qui n'est pas daté chronologiquement avec exactitude, mais d'après l'hypothèse proposée, il faut le dater de l'automne de l'an 1246. Il s'agit d'un patriarche partisan de l'union, proche du premier héritier du grand tsar Ivan Assen II, Koloman. Comme on sait, Koloman était probablement empoisonné lors du coup d'Etat du parti orthodoxe à Tărnovo. Bessarion partage son sort et son nom est rayé de la liste des patriarches orthodoxes. Cette circonstance fait l'inscription particulièrement précieuse.

Les autres textes n'ont pas la même importance, mais méritent aussi l'attention. Ce sont des exercices d'instruction élémentaire, renseignements sur des personnes ayant visité l'église (il y a par ex. une inscription au sujet d'un certain Kir Nicolas), des noms. Leur correspondent quelques dessins-graffiti, représentant des exercices de moines travaillant dans le scriptorium de l'église.

Хигиенни съдове от XVI в. – началото на XIX в. от Варна

Валентин Плетньов

Християнските квартали на град Варна са заемали сравнително обширна територия, която обхваща почти цялата централна, източна и северна част на античния Одесос (днес Гръцката махала). По време на разкопките в горните пластове на Римските терми, понякога силно размесени, са намерени многобройни, сравнително добре запазени и фрагментирани средновековни керамични съдове. В същото време са открити и няколко десетки късни боклучно-отходни ями с разнообразна керамика, фаянс от Изник (XVII – началото на XVIII в.), италианска майолика (XVII в.), китайски порцелан (XVII в.), фаянс от Кютахия (XVIII в.), керамика от Чанаккале (краят на XVIII – началото на XIX в.), стъкло, лули за чибуци и пр. Подобни ями са известни и от разкопките на малките терми (т. нар. Римска баня), както и при строителни работи по околните улици[1]. Единични керамични съдове са намирани и в мюсюлманска част на града, разположена на десния бряг на Варненското езеро.

Тук ще разгледам само една група керамични съдове свързани с личната хигиена. Разделени са на три вида според формата: ибрици, нощни гърнета и легени.

Вид А. Ибрици (№ 1 – 33)

Това са керамични или метални съдове, които напълно повтарят формата на някои кани и стомни, но с допълнително прилепен към плещите чучур. Разпространени са във всички европейски владения на Османската империя. Наименованието им, от персийската дума ibriq – водолей, е свързано с тяхното специфично предназначение – ритуално измиване на мюсюлманите преди молитва. Изтънените чучур и тясното устие позволяват много точно насочване и дозиране на струята. Откритите във Варна ибрици са добър пример за използване на тези съдове от разнородно население, защото са намерени предимно в християнския квартал на града (само № 9, 14, 16, 20 и 21 са от мюсюлманския квартал). Ибриците са разделени на 6 типа според някои особености във формата и пропорциите.

Тип I (№ 1 – 3)

Към типа се отнасят три ибрика, много близки по форма до някои кани. Разликата е в допълнително прилепения чучур върху плещите. Височината им варира между 20 и 30 см, а диаметърът от 11 до 18 см. Телата са широки, яйцевидни, издути над средата. Плещите са плавно заоблени към тясна шийка с форма на обърнат конус. На два ибрика (№ 2 и 3) ръбът на устието е профилиран и скосен навън. Дъната са леко извити, изгладени, с добре оформен ръб. Дръжките са масивни, елипсовидни или с надлъжни канелюри. Захванати са към горната част или средата на шийката и най-широката част.

Украсата е много опростена – глазура по ръба на устието, врязани линии или ангоба по плещите и шийката.

Сходството на формата с някои кани показва, че вероятно тук става дума за продължение на средновековната традиция в производството. Това всъщност е старата стомна или кана с чучур, позната от В. Търново и Червен[2]. Подобни съдове са известни от Цариград, византийските градове по Северното Черноморие и градовете на Златната орда през XIII – XV в.[3] Произходът на типа трябва да се търси в Средна Азия, където тези съдове се произвеждат много векове преди това. Със средноазиатската традиция се свързва и известният раннобългарски „чайник“ от IX в.[4] Разглежданите тук ибрици нямат широко разпространение. Те не са характерни и за грънчарското производство през Възраждането и в по-ново време. Могат да бъдат датирани в края на XVII – XVIII в. по местонамирането на № 3, открит в яма заедно с няколко холандски белоглинени лули, които се разпространяват у нас по това време.[5]

Тип II (№ 4 – 1)

Към типа се отнасят ибрици с големи разлики в размерите. Височината им варира от 16 до 27 см, а диаметърът от 12 до 18 см. Телата са яйцевидни или сфероидни. Шийките са сравнително тесни, ниски и заемат около 1/3 от цялата височина. В средата имат сферична или биконична издутина. Устиетата са фуниевидни с

широк, скосен или равен ръб. Чучурите са предимно прави, конични, прилепени към тесен отвор, пробит на плещите. Дъната са конкавни, най-често изгладени с много ниски столчета. Дръжките са плоски с елипсовидно сечение. Понякога имат надлъжен ръб или канелюра. Захванати са към издутината на шийката и най-широката част. Украсата е много опростена. На стените са врязани единични линии или снопчета. На повечето съдове горната половина и дръжката са покрити с ангоба или петна и линии от ангоба и глазура (зелена и предимно жълто-кафява).

Преобладават тънкостенните съдове, източени от сравнително чиста червено-кафява глина с пясък, но има и дебелостенни съдове от много груба глина.

Според формата на тялото се обособяват два варианта:

Вариант 1 (№ 4 – 11). Ибрици с яйцевидни тела, най-широки в средната част.

Вариант 2 (№ 12 – 15). Сфероидни ибрици.

Ибриците от типа са широко разпространени. Аналогични и от двата варианта са открити във Велико Търново, датирани от края на XVI до XVIII в. Според Зл. Генова по-ранни са тези с прав чучур, защото отразявали средновековната традиция в производството. [6] В същото време от представените тук е видно, че правите и извитите чучури се срещат на еднакви по форма съдове от една и съща яма. Ибрици със сфероидни, приплеснати тела, подобни на № 15, са произвеждани в работилницата на Царевец, датирани във втората половина на XVIII в. [7] Аналогичен на № 14 почти сферичен ибрик е открит в акваторията на Урдовиза. По технологични белези е отнесен в късното Средновековие [8]. Подобни са известни от Румъния (Букурещ, XVIII в.) и Молдова (Яш, XVI в.) [9]. Това е и основният тип ибрици, произвеждани в Унгария през XVI – XVII в. Там се срещат както яйцевидни, така и сфероидни ибрици с прави или извити чучури. [10] Аналогични са известни от Белград, такива са произвеждани и в грънчарницата в Крушевац (Сърбия) през XVII в. [11] Многобройни примери от двата подтипа могат да се посочат от Истанбул, където са открити при разкопките на Сарачхане. Най-ранните екземпляри са от втората половина на XV – XVI в., а най-късните – от средата на XVII в. [12] Почти всички варненски ибрици от тип II са намерени в две ями, разположени много близко една до друга, заедно с многобройни порцеланови, фаянсови и майоликови съдове от края на XVI до средата на XVIII в. Прави впечатление, че ибрици с подобно устие не се срещат през Възраждането. Тогава и в по-ново време се наблюдава увеличаване на размерите, а устието е с характерна биконична форма, подобна на съдовете от следващия тип.

Тип III (№ 16 – 28)

При този тип преобладават големите съдове с височина от 27 до 33 см и диаметър между 15 – 18 см. Телата са яйцевидни и предимно сферични. На плещите (около тесен отвор) е залепен дълъг чучур, извит в горната част. Шийките са много тесни с широк пръстен или издутина почти в средата. Устиетата са широки, биконични. Ръбът е изтънен и заоблен. Дъната са сравнително широки, конкавни. Повечето ибрици са с ниски столчета, но има и без столчета с много добре подчертан ръб. Дръжките са елипсовидни, понякога с надлъжен ръб или канелюри.

Украсата е много опростена. Обикновено на плещите и шийката са врязани концентрични линии. Само по тялото на № 25 има отвесни линии ангоба. На всички ибрици по устието и на върха на чучура направо върху глината е нанесена масленозелена или кафява глазура.

Повечето са дебелостенни, източени от кафява или светлокафява глина с примес от пясък.

Разделени са на два варианта според формата на тялото и височината на шийката.

Вариант 1 (№ 16 – 18). Ибрици с яйцевидно

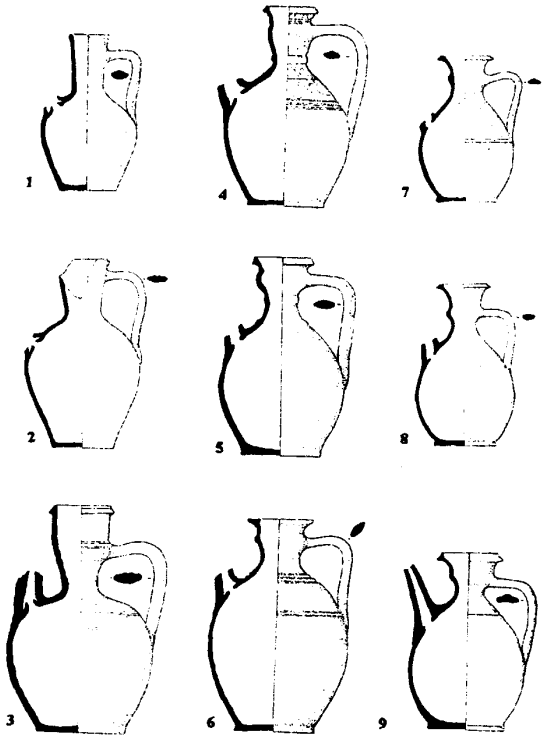

Табл. I. Ибрици: 1-3 – тип I; 4-9 – тип II.
Fig. I. Aiguières: 1-3 – type I; 4-9 – type II.

тяло и къса шийка в съотношение приблизително 1:3.

Вариант 2 (№ 19 – 28). Ибрици със сферично тяло и дълга шийка в съотношение приблизително 1:2.

Съдовете от типа са много близки до предходните, но са значително по-големи и с по-различно оформени устия и чучури. Устията са широки, биконични, със силно изнесен навън ръб. Чучурите имат характерната за средноазиатската традиция извивка, отразена добре във формата на металните ибрици. [13] Три аналогични керамични ибрика от (втората половина на XVI – XVII в.) са открити в Истанбул. [14] Други с подобни устиета са открити и в пещта в с. Марковча, от XVII – първата половина на XVIII в. [15] Вероятно към XVII в. трябва да се датира тънкостенният ибрик № 28, намерен в яма с фаянс от това време. Няколко аналогични са открити под покрива на църквата „Св. Петка Самарджийска" в София и са датирани в 1802 г. [16] Прави впечатление, че подобни ибрици не се откриват сред глинените съдове от Унгария. Това се дължи на сравнително късното производство на типа, след изтеглянето на турците от Средна Европа в края на XVII в. В същото време той получава силно разпространение у нас. Аналогични ибрици се произвеждат през целия XIX в. и дори в по-ново време. Тогава типът търпи развитие и между чучура и устието се оформя хоризонтално прикрепващо рамо. На тази основа се създават характерните трапезни съдове – крондири, ракийници, оцетници и бардуци. [17] Датировката на типа във втората половина на XVIII, дори първите десетилетия на XIX в. се потвърждава и от намирането на някои от големите дебелостенни ибрици в ями с фаянс от Кютахия и чинии от Чанаккале. Два от представените тук явно са били вградени в стените на турска джамия (била е разположена в ниската част на старата турска махала, днес близо до жп гара Варна), защото устиетата и чучурите им са запълнени с бял хоросан.

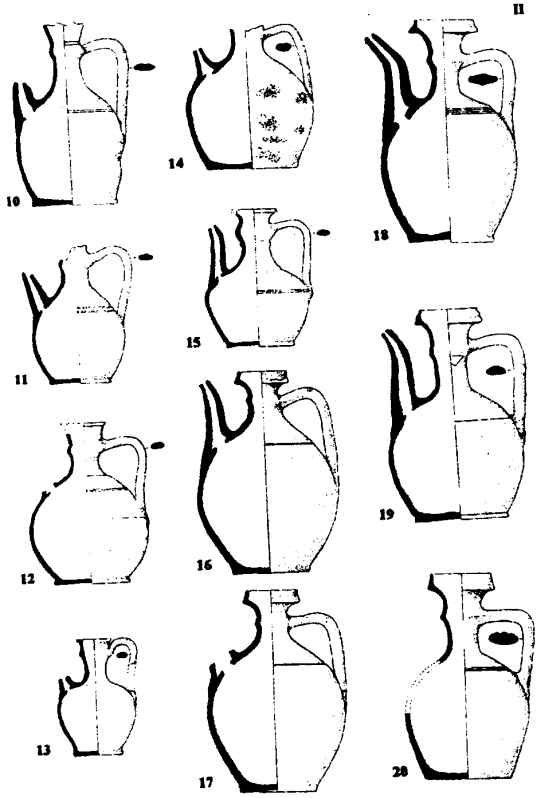

Табл. II. Ибрици: 10-15 – тип II; 16-20 – тип III.
Fig. II. Aiguières: 10-15 – type II; 16-20 – type III.

Тип IV (№ 29 – 31)

Трите ибрика от типа имат големи разлики в размерите. Височината им варира от 15 до 31 см, а диаметърът от 10 до 15 см. Телата са почти сферични с много характерно двустранно приплесване на най-широката част. Шийките са тесни, високи равни или леко издути в средата. Чучурите са високи и много леко извити на върха. Дъната са конкавни, добре изгладени с ниски столчета. Дръжките са с елипсовидно сечение и са захванати към плещите и малко под устието.

На шийките и плещите има по няколко врязани линии и тесни пръстени. № 29 и 30 са украсени с подглазурни линии и петна ангоба или зелена и манганова глазура.

Съдовете са сравнително тънкостенни и са източени от светлокафява глина с примес от ситен пясък.

Формата на ибриците от типа съчетава елементи от типове I и II. Различават се по приплеснатите тела, които в профил са тесни с два симетрични гладки кръга на стените. По аналогичен начин са оформени стените на някои метални ибрици от XVI – XVII в. Известни са предимно от Унгария [18], но подобни от XVIII в. има и в България. [19] Несъмнено разглежданите тук имитират тяхната форма. Вероятно по-ранни са № 29 и 30. Те са по-фино изработени, покрити са с бяла ангоба и имат подглазурна украса от петна ангоба, зелена и манганова глазура. Към XVII в. – първите десетилетия на XVIII в. се датират, благодарение на средата, в която са открити (№ 29 – в яма с фаянс от Изник). По-грубо източен, с много опростена украса от зелена глазура върху кремава ангоба е съд № 31. Произлиза от яма с фаянс от Кютахия и може да се датира във втората по-

ловина на XVIII в.

Тип V (№ 32)

Към типа се отнася един малък ибрик (височина 14, диаметър 8 см). Тялото е яйцевидно, издължено, най-широко в горната част. Шийката е много къса, цилиндрична. Устието е широко, биконично. Дъното е сравнително широко, конкавно, с добре оформен скосен ръб. Дръжката е къса, плоска, захванатa под ръба на устието и плещите. Чучурът също е къс и прав. Почти целият съд е покрит с бяла ангоба, а само ръбът на устието и краят на чучура – със зелена глазура. Източен е от чиста светлокафява глина с примес от ситен пясък.

В известна степен ибрикът се доближава до тези от тип III, но е много по-малък, с къса шийка, без характерната издутина или пръстен в средата. Аналогични ибрици са известни от Унгария и са датирани в XVI – XVII в.[20] Такъв съд от XVII в. е открит в Енисала (Румъния).[21] Подобни ибрици (без издутина на шийката) са намерени в керамичния център в Димотика.[22]

Тип VI (№ 33)

Типът също е представен само от един малък ибрик (запазена височина 12,6, диаметър 11,6 см). Тялото има добре изразена биконична форма. Основата на шийката е много тясна. Дъното е издуто, неравно със силно изнесен навън скосен ръб. Дръжката е плоска.

По цялото тяло са врязани единични и снопчета концентрични линии. Почти изцяло е покрит с кафеникава глазура.

Съдът е тънкостенен, източен от сивочерна глина с примеси на ситен пясък.

Засега ми е известен само един, почти аналогичен ибрик, открит при разкопките на Сарачхане в Истанбул. Източен е от сивочерна глина с излъскани стени. Датиран е в късния XVII в.[23]

Вид Б. Нощни гърнета (№ 34-40)

Към този вид се отнасят седем сравнително големи гърнета (височината варира от 13,6 до 24 см, а диаметърът – от 14,4 до 32,4 см) с характерна форма – обърнат пресечен конус. Устиетата са широко отворени с тесен или широк, леко извит бордюр. Дъната са конкавни, неизгладени. На стените са прилепени по две симетрични плоски дръжки. На някои гърнета отвън по стените са врязани единични концентрични линии. Отвътре и по бордюра гърнетата са покрити със зелена или кафява глазура.

Всички са източени от сравнително чиста светлобежова или розова глина. По стените няма следи от обгаряне или опушване. Разделени са на два типа според пропорциите.

Тип I (№ 34-38). **Широки гърнета с диаметър на устието по-голям от височината.**

Тип II (№ 39, 40). Тесни гърнета с височина по-голяма от диаметъра на устието.

Гърнетата от типа явно са едни от характерните късни съдове, защото засега не са известни подобни от предходните епохи. Най-ранните екземпляри от края на XV до началото на XVII в. са открити в Истанбул – селището Молога-II върху руините на Белгород Днестровски (Украйна) и Егер.[24] Те са почти цилиндрични. Такова гърне е открито в акваторията на Урдовиза.[25] По-късните варианти от Истанбул от XVIII – началото на XIX в., са напълно еднакви с варненските.[26] Аналогични нощни гърнета (pots de chambre) са известни от Букурещ и керамичния център в Димотика.[27] С най-късна датировка – 1872 г. е гърнето от Симеоновград.[28] Трябва да се отбележи, че аналогични гърнета (Nachttopfe) са известни от Австрия, като са датирани във втората половина на XVI в.[29] Датировката на представените гърнета във втората половина на XVIII – началото

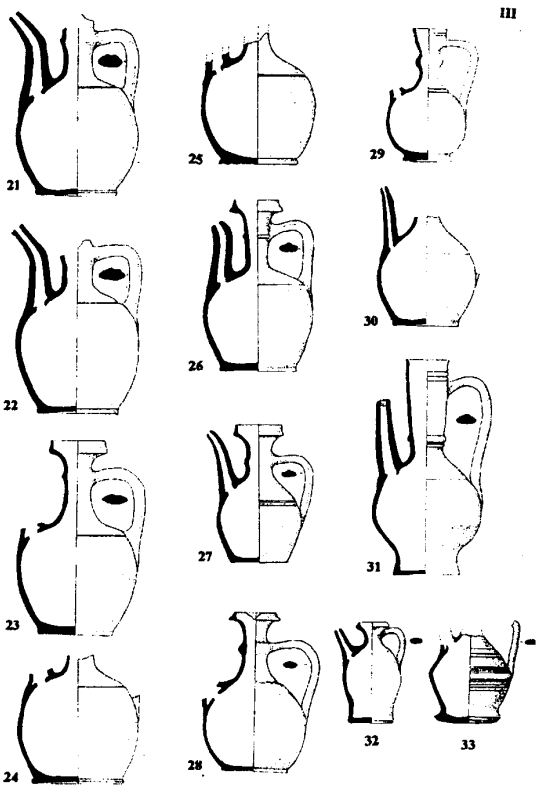

Табл. III. Ибрици: 21-28 – тип III, 29-31 – тип IV; 32 – тип V; 33 – тип VI. Fig. III. Aiguières: 21-28 – type III; 29-31 – type IV; 32 – type V; 33 – type VI.

на XIX в. се потвърждава и от намирането на някои от тях в ями с фаянс от Кютахия и чинии от Чанаккале. Изключение прави № 36, открито в яма с италианска майолика и фаянс от Изник.

Вид В. Легени (№ 41-44)

Видът е представен с четири фрагмента. От тях се вижда, че това са големи, дълбоки съдове с широк бордюр (между 5 и 7 см), с удебелени и скосени ръбове. Според дъгата на запазените части, диаметърът на легените е бил около 50 см. По бордюра е разположен пояс от щемпелувани геометрични орнаменти – ромбове, триъгълници и правоъгълни насечки. Само № 44 е покрит изцяло с ангоба и жълтозелена глазура.

Легените са дебелостенни (1, 6 – 1, 8 см), източени от светлобежова или розова глина с едри примеси от варовикови зърна и шамот.

Два големи фрагмента от легени с мрежа от ромбове по бордюра като на № 41 са открити в акваторията на Урдовиза. Отнесени са най-общо към късното средновековие. [30] Аналогични легени със същата украса, но с профил на бордюра като на № 42, са открити при разкопките на крепостта Лютик (обитавана между 1667 и 1742 г.), при устието на р. Дон и Сарачхане в Истанбул (XVIII в.). В Истанбул са открити и други подобни легени, но с потесни бордюри, без украса и са датирани в XIX в. [31] Прави впечатление, че всички известни легени са източени от сравнително груба бежово – розова глина. Близката украса и еднакви технологични белези показват, че вероятно са изработвани в един производствен център, който засега трудно може да се определи (вероятно Истанбул). Според приведените аналогии можем да датираме вида в XVII – XVIII в. (№ 44 е открит в яма с фаянс от Изник, а № 41 – заедно с чиния, датирана от XVIII в). Вероятно към началото на XIX в. трябва да се отнесат легените с тесни бордюри.

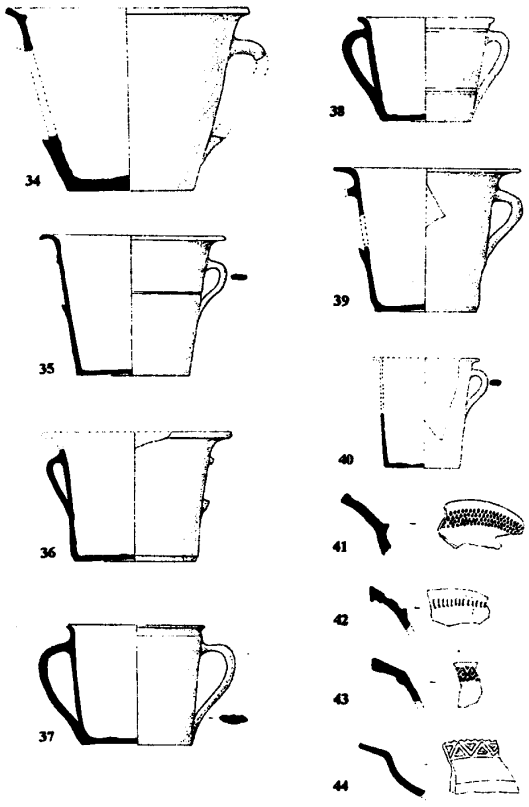

Табл. IV. Нощни гърнета 34-38 – тип I; 39, 40 – тип II; 41-44 – легени. Fig. IV. Vases de nuit: 34-38 – type I; 39, 40 – type II; 41-44 – cuvettes.

Разгледаните съдове отразяват един от последните етапи от развитието на българското керамично производство. В него са преплетени различни традиции – както местни, така и внесени отвън. През вековете българските грънчари създават изключително разнообразие на формите. Едни от тях отпадат от производство или се създават нови, съобразени с изискванията на многоликото общество и пазара. Към традиционните средновековни съдове се прибавят и нови, източни по своя произход, донесени от завоевателите. Те до известна степен са свидетелство за промяната в естетическите вкусове на обществото, породени от новите, нетипични за българския народ обществени условия. Представените тук керамични съдове, свързани с личната хигиена, са пример за бързото усвояване на новите за местното грънчарство форми. Те отразяват навлизането и на хигиенни навици сред градското население независимо от неговата етническа принадлежност.

[1] Непубликувани разкопки на Ал. Кузев, Г. Тончева и М. Лазаров.

[2] **С. Георгиева.** Керамиката от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава, 2. С., 1974, с. 24, 34, обр. 13_1, $17_{5, 21}$; Грънчарство. – В: Средновековният Червен, 1. Цитаделата на града. С., 1985, обр. 12.

[3] **J. Hayes.** Excavations at Saraçhane in Istanbul, 2. The Pottery. Princeton, New Jersi, 1992, fig. 77_{54}, 86_{51}; **А. Якобсон.** Средневековый Херсонес (XII – XIV в.). – МИА СССР, 17, 1950, рис. 67 11, 12, 69, 71; **А. Романчук.** Материалы к истории Херсонеса XIV – XV вв. – В: Византия и ее провинции. Свердловск, 1982, рис. 3_{12}, $4_{15, 17}$, 5_{19-21}; **А. Кравченко.** Средневековый Белгород на

Днестре (конец XIII – XIV вв). Киев, 1986, рис. 18 14, 15.

[4] **Г. Ахмедов.** Неполивная керамика Орен – кала XI – XIII вв. – В: МИА СССР, 62, 1958, с. 253, обр. 35; **Л. Дончева-Петкова.** Българската битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI – краят на X в). С., 1977, с. 77, обр. 20.

[5] **М. Станчева.** Колекцията от лули във Варненския музей. – ИНМВ, VIII (XXIII), 1972, с. 98, обр. 27.

[6] **З. Генова.** Късносредновековна битова керамика – XV – XVIII век (по археологически материали от В. Търново). Ръкопис на дисертация за присъждане на научна степен „Кандидат на историческите науки". С., 1993., 135 – 139, табл. $XXIV_{282\text{-}298}$.

[7] **Й. Алексиев.** Керамична пещ от XVIII в. на хълма Царевец. – МПК, 3, 1977, с. 12, обр. $8_{в}$.

[8] **М. Йосифова.** Нови паметници от Странджа (керамика от акваторията на Урдовиза XV – XIX в.). – ИНИМ, VII, 1988, с. 127, обр. 16.

[9] Bucureştii de odinioară. In lumina săpăturilor arheologice. Bucureşti, 1959, p. 194, pl. $LXV_{6,7}$; **A. Andronic, E. Neamţu, S. Chepéa.** Cercetări arheologice de teritoriul oraşului Jaşi in anul 1961-1967. – AM, IX, 1980, fig. 6_{2}.

[10] **G. Fehér ifj.** A pècsi Janus Panonius Múzeum hódoltságuori török emlékei. - JPMÉ, 1959, 1. kép. 3. t. XXVII 1 - 6, 10; **G. Kovács.** Török kerámia szolnokon. Solnok, 1984, t. 20. 1 - 3; **G. Sarosácz.** A mohácsi kerámia és történeti. - Dunántúli Dolgozatok, 6, 1972, 84, 17. kép.

[11] **Д. Минић.** Грнчарска радионица из средњовековног Крушеваца. – Старинар, XXVIII – XXIX, 1977 – 1978, сл. 43 – 5; **В. Бикић.** Средњовековна керамика Београда. Београд, 1994, сл. 3211.

[12] **J. Hayes.** Excavations..., 293 – 295, fig. 106, 127, 128.

[13] **G. Fehér jun.** Vases de cuivre turcs dans le Musée National Hongrois. – FA, XIV, 1962, pl. XXIV 7 – 9, XXV 5 – 7; **А. Якобсон.** Средневековый Херсонес ..., рис 80 7.

[14] **J. Hayes.** Excavations ..., p. 293, fig. 127 kl. 2, 1. 3, 2. 3.

[15] **А. Кузев.** Две селски грънчарски пещи от XVII – XVIII в. – ИНМВ, 19 (34), 1983, с. 134, табл. $XI_{4,5}$.

[16] **М. Станчева.** Домашни глинени съдове, датирани в 1802 г. – ИЕИМ, VI, 1963, 227-228, обр. 5.

[17] **Е. Петева.** Керамични форми и орнаменти в България. ИНЕМ, XII, 1936, с. 50, обр. 9; **П. Пунтев.** Грънчарството в Берковица в края на XIX и първата половина на XX в. – ИЕИМ, XVI, 1974, с. 302, табл. $VI_{в\ б.в.,\ с\ б.\ в.}$ $LVII_{а}$; **В. Мутафов.** Традиционна народна керамика (XIX-XX век) от фонда на Исторически музей – Велико Търново. – ИИМ – ВТ, VIII, 1993, обр. 25-30.

[18] **G. Fehér jun.** Vases de cuivre ..., pl. $XXVI_{2,3}$, XXVII_{3}; A pécsi ..., $XXXVII_{1,2}$; Esztergomi török vörös rézedények. – KMMK, 1, 1968, 32-34. kép.

[19] **Е. Петева.** Металически съдове. – ИНЕМ, XIт, 1936, обр. 32; **Г. Фехер мл.** Проблеми на занаятчийството през турското владичество в унгарската археология. – Археология, 4, 1963, обр. 3.

[20] **G. Fehér ifj.** Adatók eger török agyagművességéhez. – EMÉ, X, 1972, t. IX. 3; Kozák ,K. Az egri vár feltárása (1957 - 62). – EMÉ, I, 1963, 33. kép.

[21] **G. Mănucu-Adameştĭanu.** Aspecte ale ritului şi ritualului în lumina descoperirilor din necropola medievală de la Enisala. – Peuce, IX, 1984, p. 357, fig. 6.

[22] **C. Bakirtzis.** Didymoteichon: un centre de céramigue post-byzantine. – Balkan Studies, 21, 1, 1980, fig. 10 (вдясно).

[23] **J. Hayes.** Excavations ..., p. 295, fig. $128_{k12.1}$.

[24] Ibidem, p. 286, fig. $105_{d1\text{-}10}$; **А. Малюкевич.** Комплекс поливной керамики поселения Молога – II. – В: Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X – XVIII вв. По материалам поливной керамики. Тезисы докладов научной конференции. Ялта 25 – 29 мая 1998 г. Симферополь, 1998, с. 145, рис. 1_{27}; **I. Fodor, K. Kozák.** Leletegyüttesek románkori székesegyáz környékéről. – EMÉ, VIII-IX, 1970-71, 150, 18, 19. kép.

[25] **М. Йосифова.** Цит. съч., с. 129, обр. 19. Авторката съобщава за аналогични гърнета от София и В. Търново, но не посочва литература.

[26] **J. Hayes.** Excavations ..., p. 286, fig. $115_{d5.1,7.1.}$

[27] Bucureştii de odinioară..., p. 199, pl. $CXIII_{10}$; C. Bakirtzis. Op. cit., p. 148, fig. 17.

[28] **Г. Граматиков, Н. Димов.** Домашни глинени съдове от 1875 година от Симеоновград. – Векове, XII, 1, 1983, с. 55, обр. 9.

[29] **W. Kovacsovics.** Aus dem Wirtshaus zum Schinagl – Funde aus dem Toskanatrakt der Salzburger Residenz – Mit Beiträgen von Erich Pucher, Günther E. Thüry und Robert Wintersteiger. – Jahresschrift, 35/36, 1989/90. Salzburg, 1991, S. 226-227, № 176, 177.

[30] **М. Йосифова.** Цит. съч., с. 129, обр. 20-21.

[31] **И. Волков.** Керамический комплекс крепости Лютик (Сед – Ислам), 1667-1742. – В: Историко – культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X-XVIII вв. По материалам поливной керамики. Тезисы докладов научной конференции. Ялта 25 – 29 мая 1998 г. Симферополь, 1998, с. 63, рис. 2 1 – 8; **J. Hayes.** Excavations ..., p. 341, p. 341, 339, fig. 148 1, 146 98. 1, 2.

Récipients hygiéniques de Varna, du XVIe – début du XIXe siècle

Valentin PLETNIOV

(Résumé)

La production des céramistes bulgares au cours des siècles est exclusivement variée du point de vue des formes. On en abandonne certaines et en crée de nouvelles, conformes aux exigences des différentes couches de la société et du marché. Dans la période de la domination ottomane, aux formes traditionnelles médiévales sont venues s'ajouter des formes d'origines orientales, rapportées par le conquérant. Vers la fin des XVIe-XVIIe siècles apparaît un nouveau groupe de récipients en céramique liés à l'hygiène individuelle et à de divers lavement rituels. Ils se répartissent en trois types selon l'usage et la forme: aiguières, vases de nuit et cuvettes. Tous ces objets sont découverts lors des fouilles effectuées dans l'ancien quartier chrétien de Varna, principalement dans des fosses à ordures, accompagnés de faïence d'Asie mineure, de majolique italienne, de porcelaine, etc.

Les aiguières (le mot bulgare *ибрик* est d'origine persane: ibriq – verseau). Le fait que ces récipients soient trouvés dans le quartier chrétien de la ville montre qu'ils étaient utilisés par une population variée à des usages hygiéniques.

Les vases de nuit ont une forme conique caractéristique et sont munis de deux anses, sont fabriqués par les céramistes autochtones après la fin du XVIe siècle.

Les cuvettes évasées décorées à l'estampe entrent dans la vie des habitants de Varna au XVIIIe siècle. Toutes les cuvettes qui nous sont connues sont fabriquées de glaise homogène, ont une décoration analogique et sont de toute vraisemblance importées.

Les récipients considérés servaient aux besoins hygiéniques des habitants de Varna au XVIe – le début du XIXe siècle et n'ont pas de rapport avec la tradition médiévale bulgare. Beaucoup de ces formes continuent à se développer à une époque plus récente.

Критика и рецензии

За Плиска по повод една рецензия

Във връзка със 100-годишнината от първите разкопки в Плиска Археологическото дружество „Българска старина", което стопанисва одържавените земи на територията на резервата, финансира издаването на една книжка от 102 малкоформатни страници (Рашо Рашев, Янко Димитров. Плиска. 100 години археологически разкопки. Шумен 1999). Според замисъла тя трябваше за известно време да замени издаването на традиционните пътеводители, като направи равносметка на постигнатото през стотe години разкопки. Текстът трябваше да се напише така, че да дава информация както на туристите, така и на археолозите-медиевисти. Бе решено да се състои от две части – преглед на постигнатото по отделните групи паметници с по-важни библиографски справки и каталог на недвижимите паметници с пълна библиография за тяхното изследване.

Тази книжка е задържала вниманието на дългогодишния проучвател на Плиска Павел Георгиев в една рецензия, обнародвана в списание Археология, кн. 1-2/2000. За втората част на текста, автор на който е Я. Димитров, рецензентът се е отзовал напълно положително. По-долу ще коментирам само бележките за първата част, чийто автор съм.

Като споделям оценката на Георгиев за втората част, ще обърна внимание все пак на факта, че двете части са несъпоставими поради различния си характер – първата е оценъчна (или поне се опитва да бъде такава), втората – каталожна. Рецензентът е оценил положително каталога главно поради „стриктното позоваване на изследванията на отделните учени и съставеният списък на публикации... (които) й придават истински научен характер" (с. 74). В този списък са включени почти всички негови публикации за Плиска, докато в първата част е цитиран само два пъти. Като се позовава на отсъствието и на други автори, които задочно е присъединил към своето неодобрение, той е изразил откровено истинския мотив за своята рецензия: „Неудовлетворен от начина, по който е представена работата му в продължение на четвърт век, остава и авторът на настоящите редове" (с. 71).

Учудвам се, че Георгиев е пренебрегнал очевидния факт, че първата част не е история на проучванията в Плиска с традиционното изброяване кой, кога и къде е работил, нито пък краткият текст позволява и изисква цитиране по всеки възможен повод. Прегледи на проучванията са правени за различни годишнини след 1944 г., а за 100-годишнината такъв преглед направи Л. Дончева-Петкова.[1] Нейният текст също не е придружен от библиографски справки, а само от изброяване на персонални имена и азбучен списък на литературата. Подобен характер има и моят текст, наистина без имена. Той е опит за оценка на постигнатото по групи паметници, за конкретното проучване на които читателят ще намери съответните авторски публикации във втората част на същата книжка. В справочния апарат са цитирани само автори, които имат отношение към по-общи въпроси като откриването на Плиска, издирването на принципно нови паметници, цялостната оценка на Плиска и най-после такива автори, които са разглеждали отделни предмети или групи предмети и изображения, неприсъстващи с илюстрации в текста и невключени в каталога. По такъв именно повод е цитиран Георгиев, по подобен повод и аз съм посочил една своя работа. Не смятам, че текстът е безпогрешен, но мисля, че подходът е проведен последователно и ако беше обратното, бих намерил повод да цитирам собствените си работи. Впрочем рецензентът сам е забелязал това. За да ми покаже как е трябвало да се работи, Георгиев вмъква тук-там изрази като „Р. Рашев е един от утвърдените специалисти...", „постигнатото от Р. Рашев, П. Петрова, П. Георгиев, Т. Балабанов", „Р. Рашев има безспорни заслуги" и пр. Имам представа кой кой е в Плиска и какъв е приносът на многото колеги, работили там, но подходът ми в случая е друг. По тази причина не съм споменал и приноса на техническите лица и ако трябваше да упомена керамичката Ст. Георгиева, както Георгиев настоява в рецензията си[2], чиято заслуга за реставрирането на по-голямата част от керамичния сервиз от Крумовия дворец съм посочвал при всички подходящи случаи, това означаваше да се помести пълният списък на техници, фотографи и помощници. По повод на този сервиз, за който бележката ми № 22 на с. 49 наистина е излишна, Георгиев е намекнал за използване в моя текст на „наблюдения и материали на други изследвачи". Той очевидно има предвид преди всичко себе си, но не цитира примери,

като се оправдава с това, че и други автори били засегнати (с. 74). Той трябваше да посочи какви негови или други необнародвани резултати или материали съм използвал и в каква степен са нарушени чужди авторски права. Боя се, че няма какво да каже по този въпрос. Обратно, имам впечатление, че той се ползва от подобни резултати. Откъде са например тези „данни за частично възстановяване на Крумовия дворец след пожара от 811 г."? (с. 72)

Не е трудно да се забележи, че в някои отношения структурата на моя текст напомня структурата на ИРАИК (т. X.), и това е направено съзнателно, за да се види по-ясно какъв е напредъкът в изминалите 100 години. Георгиев проявява излишна мнителност, като допуска, че избраната структура и липсата на пълен списък от имена и публикации в моята част (които, както се каза, фигурират във втората част на книжката) били, за да се внуши, че въпросният очерк е „своеобразно продължение на делото на К. Шкорпил, Ф. Успенски и пионерите на археологическото дело в Плиска" или че „авторът иска да внуши на читателя именно непосредствената си връзка с делото на първооткривателите" (с. 72). Рецензентът напразно ме ревнува от Шкорпил. Познавайки ме от 35 години насам, той добре би трябвало да знае, че подобно нещо не звучи сериозно и не заслужава да се обсъжда. Иначе не крия възхищението си от Шкорпил и поради това съм си позволил да сравня неговото откритие – за пръв път, доколкото ми е известно – с големите открития на западноевропейската археология – именно откритие, а не случайно попадане на нов паметник или материали, съществуването на които обикновено не се подозира. Откриватели от втория вид сме и ние с колегата Георгиев.

В рецензията има и несъгласия, отнасящи се до различни страни от характеристиката на Плиска. Те са по-важни и на някои от тях трябва да се спра, следвайки неговото изложение, още повече, че напоследък нашите мнения по редица въпроси относно Плиска са различни. На бележките за фактологични непълноти няма да се спирам – те са продиктувани, както се каза, от предварително определения кратък обем на текста – 45 машинописни страници.

По въпроса за името Плиска съм се присъединил към мнението, че то е славянско по произход. Към тази стара теза добавих един неизвестен паралел – селищното име Плисков от Украйна, което е почти буквална аналогия на византийската форма. Тук добавям още един паралел, открит от З. Сливков (Шумен) – село Плисецкое на река Плиска в Киевска област, Украйна [3], като могат да се посочат и други производни селищни имена. Георгиев не приема славянския произход на името, като го смята за тюркско според наложеното у нас становище за тюркския произход и език на прабългарите. [4] Той настоява за смисловото единство на основите П-л-с-к/Б-л-с-г и смята, че в районите на славянското заселване името Плиска е заимствано от степната тюркоезична зона. За основателността на езиковите съпоставки ще чакаме мнението на професионалните езиковеди, но за предполагаемото пренасяне на тюркско селищно име далеч на север още сега може да се каже, че става дума за хипотеза. За мен, като читател на статии за Плиска, този опит е неубедителен. Трудно е да се разбере освен това как по-късната византийска форма Плискова може да отразява точно името от по-ранната домашна форма Пл(и)ска. Георгиев приема, че наставката *ова* означава древнотюркското „лагер, укрепено поле", но в древнотюркската лексика липсва, доколкото ми е известно, дума с подобно значение. Тя е по-късна и означава поле, необработена равнина, т. е. има значението на латинското кампус и гръцкото педион.

Оценявайки раздела за историята на проучванията, Георгиев отново намира за пропуск малкото цитирани имена. Той сам е забелязал, сочат се – както е обичайно в подобни случаи – предимно имена на покойници, но не и на епизодично пребивавалите в Плиска. От живите е упомената С. А. Плетньова заради шанса ѝ да попадне на едно неизвестно укрепително съоръжение, което рецензентът напоследък сам допроучва. Епизодът с отварянето на саркофазите до Голямата базилика е важен момент в историята на разкопките и не виждам защо трябва да се премълчава. Поздравлението на Т. Живков по този повод остава най-високото официално признание за археологическата колегия у нас и не крия, че това е подчертаване на „ролята на тогавашната власт". Рецензентът от личен опит знае какво бе отношението на онази власт към археологическите изследвания и към младите археологически кадри. Благодарение на скандала около отварянето на саркофазите и отстраняването на някои стари разкопвачи от Плиска, той, току-що назначен млад специалист, получи възможност да ръководи разкопките на манастира около Голямата базилика. От промяната в Плиска и от приетата нова програма за проучвания се възползва цяла група млади по онова време археолози, сред които и авторът на тези редове. Не разбирам какво неудобно има, че това станало при „тогавашната власт". Тя направи каквото можа, чакаме да видим какво ще направи сегаш-

ната. А кризата след 1989 г. не подмина археологията и в частност проучванията на Плиска. От няколко години бюджетното финансиране на разкопките е спряно. В годината на 100-годишния юбилей в укрепената територия работеше само немско-българската експедиция. Защо тогава да е спорно, че по отношение на финансирането на разкопките сме се върнали точно 100 години назад? Защото рецензентът е член на тази експедиция и защото неколцина негови студенти са преминали в Плиска практиката си за няколко дни? Това не променя констатацията.

Разглеждайки отделните групи паметници, Георгиев е изразил несъгласия с мои оценки, което е напълно нормално. Някои негови бележки са основателни, особено тези, за които той има собствени наблюдения, означени твърде общо като „нови данни" или „редица данни" (с. 72). Други са несъществени или реципрочно спорни и недоказуеми. Сред останалите ще се спра на следните.

Традиционното тълкуване на земленото укрепление само като фортификационнно съоръжение е оспорено в рецензията без аргументи, но от доклада на Георгиев на юбилейната конференция за Плиска през 1999 г. знаем, че той приема неговия западен ров за каскада от бентове, които изпускали при нужда вода за напояване. Голямата водна пропускливост на земленте слоеве в Плиска, засушливият климат и незначителния обем на тези предполагаеми бентове отпращат тези иначе интересни идеи в групата на недоказуемите хипотези. Също толкова спорно е обособяването на едно предполагаемо първоначално землено укрепление в северозападния ъгъл въз основа на рова Ачлъ хендек като негова южна граница, както са допускали и други автори. Този ров без вал бе определен още от Шкорпил като отводнителен (естествен или изкуствен?) и това е най-вероятното му предназначение. Мнението, че в този ъгъл на Плиска се намират нейните най-ранни паметници, не е подкрепено от никакви конкретни данни. Наблюденията на прокопаните там канали за напоителната система са фиксирали там твърде малко материали (керамика) от VIII-IX в. и повече материали от IX-X в. [5] Точно в средата на този ъгъл по мои наблюдения от обхождания [6] се очертава необитаемо петно поради това, че там минава улей за оттичане на дъждовни води. В началото на века местността не случайно се е наричала Гьолджик тарла. Предположението си за наличие на палисади върху вала рецензентът следва първо да потвърди със собствени разкопки и едва тогава да оценява липсата им като пропуск на моите наблюдения.

Като следствие от тезата за най-ранния център в северозападния ъгъл на земленото укрепление, рецензентът не приема традиционното схващане, че в истинския център има ранни паметници. Той вече оспори относителната датировка на кръглата дървена постройка [7] и тъй като предстои да се обнародват и моите възражения [8], тук няма да се спирам подробно на този въпрос. Той приема, че тя, заедно с други останки от дървени постройки, е резултат от временно дървено строителство и че е „съвременна на Тронната палата и останалите монументални строежи" (с. 72). Това твърдение се основава на случайни съвпадения на посоките на двете оси на дървената постройката с ориентацията на някои каменни сгради наоколо. Липсват други основания за синхронност – стратиграфски данни или археологически материали. Обстоятелството, че двата паметника не се пресичат един друг, още не означава, че те могат да бъдат едновременни. На тази база може произволно да се групират различни сгради.

Впрочем има многозначителен факт, който рецензентът игнорира – краят на траншеята за предполагаемо малко стълбище откъм север е покрит от каменна пътека – разклонение на излизаща от южната порта на тухлената ограда стена пътека, водеща към Тронната палата. Той твърди още, че Крумовият дворец не е най-ранната каменна постройка в центъра, както обикновено се приема, като обръща внимание на строежите с тухлени стени на каменна основа. Такива са стените на цитаделата и на сграда В (по Георгиев), доколкото ми е известно. Но отдавна се знае, че и двата градежа прорязват опожарените останки на тайния ходник, свързан с Крумовия дворец. Че Тронната палата има не само топографска, но и функционална приемственост с по-старата сграда под нея е нещо, което също отдавна е установено. Не разбирам какво е тук новото. Това се вижда от пръв поглед от плана на двете постройки, отбелязано е още от откривателя на долната сграда К. Миятев и доколкото ми е известно, не е оспорено от никого, (ако не смятаме необоснованото твърдение на Ст. Михайлов, че долната сграда е антична). Аз на свой ред съм се присъединил към това мнение в една статия от 1979 г. по повод новите сондажи в Тронната палата (с погрешното, както се оказа по-късно, твърдение, че избените помещения са свързани не с нея, а с Крумовия дворец). [9] По-интересно би било да научим какви са основанията на Георгиев да смята, че има данни за частично възстановяване на Крумовия дворец след пожара от

811 г. За съжаление той не ги съобщава. Строителната история на жилищния (Малкия) дворец е проследена не само по данни на Георгиев [10], но и въз основа на по-стари данни, а и на мои наблюдения. В съгласие с характера и обема на текста, както вече бе посочено, съответната библиография не е приведена.

Резервите, които лаконично съм изразил за атрибуцията на кръстовидната сграда под Голямата базилика, са поради впечатлението за известно пренапрягане в обяснението за нейната поява. Според Георгиев не може да има друго решение, освен изложеното от него. Той категорично заявява на своите сегашни и бъдещи опоненти: „Конкретни доводи (за друго решение – б. м.) няма и не може да има и в бъдеще" (с. 73). В стремежа си да обезсили като аргумент за евентуална езическа атрибуция на сградата намирането на повечето триумфални колони в Голямата базилика (довод на Ст. Ваклинов), той реконструира една колонада върху външния правоъгълник на езическия храм при Тронната палата, съставена от въпросните колони, които били пренесени според него веднага след покръстването в Голямата базилика. [11] В друга по-ранна работа се допуска, че тази колонада не е била веднага разрушена, а е продължила да съществува с вътрешния правоъгълник, преустроен в черква. [12] Според неговата интерпретация кръстовидната сграда е мартириум, появил се десетина години преди покръстването. [13] Устройството на основите показва, че това е градеж, свойствен за сградите в центъра. Това е представителен държавен градеж. Възможно ли е строителството на мемориална християнска сграда от името на владетеля десет години преди официалното покръстване? На този въпрос авторът дава утвърдителен отговор, но тезата е спорна.

На свой ред Георгиев не е съгласен с моята теза, че появата на имения във Външния град е вероятно свързана с процес на обезземляване на живеещото дотогава там обикновено население и това е довело до оттеглянето на част от него на територията на вече свободния Вътрешен град. Той отнася появата на имената „още към края на IX или началото на X в. (ако не и по-рано!)" (с. 73), но в проучените досега комплекси няма, доколкото ми е известно, керамика от ранните плисковски форми, които се отнасят към IX в. Навлизането на населението във Вътрешния град не е, както смята Георгиев, „удостоверено едва за времето след края на X в." Излиза, че един век след преместването на столицата Вътрешният град е стоял забравен и затворен? От зрелия X в. датират жилища и съоръжения покрай крепостните стени, особено край западната. Заселването изглежда е започнало от периферията, от крепостните стени, и се е извършило навътре, по посока към центъра. Там, на пода на една полуземлянка, опряна на северната стена на Тронната палата, е открит фолис на Константин X (1059-1067). Трябва да се предполага, че изграждането на жилища в такова непосредствено съседство с представителните сгради е крайната фаза на новото обживяване на центъра.

Въпрос, по който не мога да приема тезата на Георгиев, е и начинът на формирането на Плиска като комплекс от поселения. Според мен разположението на селищата е било съобразено с избраното вече място за резиденция. Такава е логиката и такъв процес по-ясно обяснява крайната планировка на Плиска, при която резиденцията се оказва обкръжена от селища, нито едно от които не излиза от рамката на земленото укрепление. Рецензентът смята, че схемата е точно обратна – първо се появяват селищата и тогава резиденцията. Той се позовава на някакво „комплексно изследване на паметници с различен характер във Външния град, както и (на) привличане на нови източници". Не е ясно какво се крие зад тази фраза. Вероятно това е факторът „вода", както го нарича Георгиев и за който говори малко по-нататък. Тук четем любопитната фраза, че „естествените и изкуствени водоизточници и съоръжения са може би най-важната основа, върху която трябва да изграждаме хронологията и изясняваме характера на отделните археологически структури в Плиска" (с. 73). Че водата е първостепенен фактор за появата на „структури", т. е. на селища и производствени съоръжения, е известно отдавна, но че може да бъде средство за относително датиране, е наистина ново, но съмнително за неговата полезност. Преди да го използват, разкопвачите на Плиска би трябвало според мен да започнат да работят с обща таблица за типологията и относителната хронология на керамиката и след това да се насочат към алтернативни методи.

Проблемът за знаците оставям на специалистите. Знаците създават, както е известно, нерешени проблеми: чии са те – само на прабългарите или и на майсторите, които са изработвали съдовете на бързовъртящо се грънчарско колело и са дялали камъните за ранните градежи; съществуват ли различия в съдържанието на знаците от двете групи; има ли изобщо специфична народностна група знаци или става дума за сходни начертания, които се появяват сред различни групи население и култури. И основният въпрос – имат ли те фонетична или само

апотропейна стойност? Георгиев приема първата възможност и смята, че бронзовата розета от Големия басейн е българският Розетски камък за тяхното дешифриране. Не мога да преценя доколко е оправдано обвързването на знаците с раннохристиянските гностични схващания[14], но се съмнявам, че е било възможно продължителното съществуване на едно тайно християнско братство в сърцето на езическа България десетилетия преди покръстването.

[1] Първопрестолна Плиска. 100 години археологически проучвания. Франкфурт на Майн 1999, 7-17 и аналогичен преглед на същия автор в сборник Плиска-Преслав т. 8 (под печат).

[2] Г-жа Станка Георгиева е съпруга на П. Георгиев.

[3] **М. П. Кучера.** Змиевы валы Среднего Поднепровья. Киев, 1987, с. 24,79 и рис. 8.

[4] **П. Георгиев.** „Ис тис Плскас тон каппон" – градът Плисков (произход и значение на името). – Трудове на катедрите История и Богословие в ШУ „Епископ Константин Преславски" 3, 1999, 12-30; Плискова – Плисков и прабългарите в Източното Приазовие и Северното Причерноморие. – Българите в Северното Причерноморие 7, 2000, 43-59.

[5] **Я. Димитров.** Нови данни за археологическата карта на Плиска. – Приноси към българската археология, I, 1992, обр. 1.

[6] **Р. Рашев.** Плисковският аул. – Плиска-Преслав, 7, 1995, обр. 1.

[7] **П. Георгиев.** Кръглата дървена постройка в Плиска (принос към изучаването на българския дворцов церемониал). – Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 296-3132.

[8] **Р. Рашев.** Плиска: нови факти – стари и нови теории. – Сборник в памет на доц. Христо Коларов. В.Търново (под печат).

[9] **Р. Рашев.** Плиска – разкопки, проблеми, задачи. – Векове, 1979, 4, с. 46.

[10] **П. Георгиев.** Строителната история на Малкия дворец в Плиска. – Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 140-152.

[11] **П. Георгиев.** Големият езически храм в Плиска. – Проблеми на прабългарската история и култура, (1), 1989, 341-342.

[12] **П. Георгиев.** Дворцовата църква в Плиска и църковното строителство във връзка с покръстването (864-870). – Векове, 1985, 3, с. 55, обр. 3 а.

[13] **П. Георгиев.** Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993.

[14] **P. Georgiev.** The Bronze Rozette From Pliska. On decoding the runic inscriptions in Bulgaria. – Byzantinoslavica LVI, 1995, 547-550. **П. Георгиев.** Дешифриране на загадъчния надпис ПЕМТЕ със знак от Преслав. – Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, 1996, 294-302.

Рашо Рашев

Отговор на рецензията на проф. Стефан Бояджиев

Стефан Бояджиев не прави цялостна рецензия на книгата ми „Раннохристиянската архитектура в България IV – VI в.“, а спира вниманието си само върху 5 отделни паметника от Корпуса към книгата, съдържащ анотации за повече от 160 църкви.

В началото на рецензията си той задава два въпроса – кога е започнала издателската работа по труда ми и включени ли са допълнения към първоначалния текст. Отговарям – през 1992 г., а допълненията са отбелязани под линия на страници 13, 86, 202, 208, 232, 243, 263, 264, 279, 306, 316 и 339. Подменени са и две фигури на стр. 308 с два нови чертежа. В текстовата част на книгата не бе възможно да се правят промени, поради което именно се наложи допълнително включените данни в крайно ограничен обем да се отразят само под линия.

С. Бояджиев намира за „странно съвпадение“, че някои тълкувания за църквата в с. Иваняне (сега квартал на София), публикувани от него през 1995 г., „се схождат“ с мои такива за същия паметник. За мен по-странно би било обаче, ако споменатите тълкувания за църквата в с. Иваняне „не се схождаха“, защото те произтичат направо от особеностите на паметника, който отдавна е публикуван в подробен текст и план и напълно дава основания за направените хипотези. Не са ми били необходими никакви „новооткрити данни“, за да стигна до изказаните от мен схващания, които правя по-рано от С. Бояджиев и съм предала за печат през 1987 г. Освен това не по всички въпроси тълкуванията ни с него за този паметник съвпадат.

Като отминавам редица обидни квалификации, които той прави и които поради естеството си не заслужават да бъдат коментирани тук, искам да обърна внимание (което впрочем е направено в предговора на книгата), че в корпуса аз следвах определена схема на изложение. Не са правени пълни описания, изчерпателни анализи и критики, защото това не са отделни монографически статии, а кратки анотации за над сто и шестдесетте църкви, поместени в общ корпус. Корпусът е само раздел от книгата, чийто обем е предварително регламентиран и строго ограничен. Именно затова се стараех да дам приоритет на проучванията на първите изследователи – разкопвачите, а допълнителните проучвания и различните мнения относно тълкуванията на отделните паметници – само да фиксирам. Държах да натежи обективният фактологически материал, а не личният и дискусионният. По същата причина съм се въздържала да онагледявам църквите с графични реконструкции, защото за мен те са само един вероятен архитектурен образ на даден паметник, но не и единственият възможен и задължително автентичен.

Вече споменах, че С. Бояджиев спира вниманието си, както самият заявява, върху „петте най-добре запазени култови паметници у нас... защото на фона на високо запазените останки на тези сгради... допуснатите грешки изпъкват най-ярко“. Той ме обвинява в „грешно пречертани планове“ и заявява, че „показателен е примерът със Старата митрополия“. Според него е пречертан погрешно напречният разрез на църквата, направен на времето от арх. А. Рашенов. Като моя „грешка“ той сочи, че на източната стена от двете страни на апсидата на тази базилика съм поставила „вместо прозорци по една врата“. Но на стр. 4, обр. 4 в книгата на А. Рашенов „Месемврийските църкви“ на посочените места ясно са отбелязани врати, а не прозорци. Това се вижда добре и на стр. 1, обр. 1, където А. Рашенов дава перспективна скица на Старата митрополия. С. Бояджиев споменава по въпроса и К. Миятев, който също поддържа, че „на източната стена от двете страни на апсидата е имало по един вход“ („Архитектурата в средновековна България“, с. 13). Следователно относно спора „врата или прозорец“ по отношение на А. Рашенов и К. Миятев в представения разрез моя грешка няма. Единственият графичен пропуск в чертежа е, че са изпуснати две къси отвесни линии, определящи ширината на апсидата в долната ѝ част. (Те не се забелязват, когато базиликата е измазана, защото остават скрити зад мазилката.)

Колкото до забележката за „архиволтата“, имала съм предвид, че двата реда тухли на челната част на апсидата в Старата митрополия се открояват цветово, силно привличат погледа и въздействат оптически в съществуващия днес вид на базиликата като архиволта.

Напълно неоправдана е дългата пледоария на С. Бояджиев относно израза „пространствената насоченост към наоса“. Допуснатата замяна на предлога „на“ с предлога „към“ в редакцията му дава основание да ме поучава надълго и нашироко, че „въздействието от внушителното пространство и мистичното съдържание на олтарната конха не се получава, когато богомолецът застава с гръб към олтара, а обратното – когато, влизайки в наоса, пред него се отваря тържественият шпалир на колонадата...“ и т. н. и т. н., което е ясно за всеки,

защото никой богомолец не стои с гръб към олтара. Да се правят далече отиващи изводи от една явна редакционна грешка е най-малкото пресилено, още повече, че смисълът на изречението е ясен дори за неспециалист.

Незаслужено съм обвинена, че съзнателно съм пренебрегнала авторството на рецензента относно характера на покритието на средния кораб на базиликата край Голямо Белово. Аз съм цитирала С. Бояджиев още в началото на анотацията си при основните автори – изследователи на базиликата (с. 277). Рецензентът обаче изисква да бъде цитиран изрично и поименно специално по този въпрос, което е мой пропуск. Не е вярно твърдението му, че „никой друг автор освен Н. Мавродинов не е поддържал становището, че средният кораб е бил покрит с полуцилиндричен свод". Същото поддържат К. Миятев („Архитектурата в Средновековна България", с. 16), В. Иванова („История на българското изобразително изкуство", с. 49), П. Бербенлиев („Архитектурното наследство по българските земи") и др. Колкото до извода, че Беловската базилика по покритието си е преходна форма между истинската базилика и ориенталската псевдобазилика, той се мотивира в следващото ми изречение. В него изрично пояснявам, че тази преходна форма се потвърждава „от по-високите стени на средния кораб и от липсата на отвори в тези стени". По тази причина не съм съгласна и с твърдението, че съм създала архитектурен образ „нямащ нищо общо с действителността". Именно действителността показва, че на терена е била изградена базилика без високо разположени прозорци на надлъжните стени на централния кораб, а какъв е бил първоначалният замисъл на строителя, останал нереализиран на терена, е предмет само на хипотези.

Относно невярното твърдение за „непознаването" от мен на термина „лизена". Този термин С. Бояджиев замества с термина „пиластър". Но пиластър означава всъщност лизена с база и капител (Справка: „Кратка история на българската архитектура". С., 1965, БАН, с. 580 и с. 582). Бази и капители не ми е известно да са имали масивните силно изпъкващи части на стълбовете, носещи напречните поясни конструктивни арки на Беловската базилика, т. е. те не са изобщо пиластри в смисъла на посочения термин. Освен това, в конкретния случай определението на лизената като „отвесна ивица, издаваща се до 3 см пред стенната плоскост", използвано от рецензента, е коректно за античната и романската архитектура и свежда случая до чисто декоративно предназначение. В примера на Беловската базилика се касае за конструктивно удебеляване. Със сигурност зная, че при късноантичните и средновековните сгради, „...които имат сводови покрития, лизените се удебеляват допълнително дотолкова, че се превръщат в дебели прилепени стълбове. Често даже изпъкването надхвърля ширината на лизената" (Справка: И. Б. Михайловский. Архитектурные формы античности. Изд. Академии архитектуры СССР. М., 1949, с. 141) Определението е категорично и касае точно случая с лизените на базиликата край Голямо Белово, от което следва, че не аз, а С. Бояджиев не познава пълния смисъл на термина „лизена".

По отношение на анотацията ми за Пирдопската базилика направените коментари от С. Б. са абсолютно неприемливи. Моята бележка на стр. 306 (която явно го е извадила от равновесие) съвсем няма за цел да намали приноса му за графичната реконструкция на Пирдопската базилика. Фактът за допълнителното ѝ включване в книгата ми означава, че аз я оценявам по достойнство. В тази бележка само за сведение припомням, че за разлика от други автори и аз споделям становището, че базиликата край Пирдоп е имала един купол, издигнат в източната половина на средния кораб, а западната половина на същия кораб е била покрита с балдахинов свод. Това съм написала за пръв път не в 1988 г., както С. Бояджиев пише, а още в първото издание на книгата „Архитектурното наследство на България" от 1972 г., с. 77, и го повторих във второто ѝ издание от 1988 г., с. 74. От друга страна, изобщо не смятам споменатото становище за оригинален принос нито на С. Б, нито като мой. Съвсем нелепо е това, което той пише, че от бележката ми на стр. 306 от рецензираната книга излизало, че цели 23 години се е „огramотявал" от дисертацията ми. Отлично знаем, и той и аз, че много по-рано по същия въпрос цяла редица учени като Й. Стржиговски (1918 г.), П. Льомерл (1945 г.) и Р. Краутхаймер (1965 г.) застъпват тезата за балдахиново покритие на западната част на средния кораб на Пирдопската базилика. Заслугата на С. Бояджиев е, че пръв дава графична реконструкция на църквата с отчитане на балдахиновия свод, което аз съм отразила. За какво „огramотяване" и „безочие" става дума тогава? Явно критиката е неоснователна.

В друга критична бележка за същата базилика С. Бояджиев невярно коментира текста от книгата ми в смисъл, че уж според мен стенните пиластри на страничните кораби на Пирдопската базилика били „...предимно за украса". Такава моя мисъл няма. На с. 306 е написано дословно: „...и може със сигурност да се

твърди, че те (пиластрите, б. м.) са имали не само декоративна, но и конструктивна функция". Както и да се изважда изразът от контекста, пак не означава, че пиластрите са били „предимно за украса".

От подобен характер са и други забележки на рецензента, но поради ограничения обем на отговора няма да се спирам на тях. Ще подчертая само, че С. Бояджиев непрекъснато пренебрегва важното обстоятелство, че анотациите в един корпус не могат да бъдат наситени с онези пълни подробности и обяснения, каквито има в статия, целенасочено разработена за изясняване на даден отделен обект. Той обаче изисква да бъде коментирано всичко най-изчерпателно и ако нещо някъде липсва, прави веднага извода за „неразбиране на нещата".

Не приемам, че има „недоразумения" в текста ми, обясняващ статиката на куполното равновесие на църквата „Св. София". Текстът е съвсем ясен. Колкото до мисълта ми, че като архитектурна форма трансептът се среща в плановете на раннохристиянските църкви както на Запад, така и на Изток, имала съм предвид, че от една страна римската „Т"-образна базилика е предшественик на засводената романска базилика с трансепт, а от друга страна – че базиликата с напречен кораб е една от многото разновидности на раннохристиянската църква в огромен регион (от Африка до Мала Азия и Далмация, във вътрешността на Близкия Изток, от Сирия до Армения) и затова появата на трансепта в „Св. София" не е правилно да се свързва с определено външно влияние.

За сведение на рецензента съобщавам по отношение на приложената (а не „ползваната", както той пише) библиография, че упоменатите в нея трудове са преглеждани от мен в чуждестранни библиотеки, където съм работила по време на мои специализации. При отпечатването на книгата в библиографията действително има допуснати грешки, но, за съжаление, това се случва при толкова много заглавия.

Оставам с впечатлението, че целта на С. Бояджиев е била не толкова да направи рецензия на книгата „Раннохристиянската архитектура в България IV – VI в.", а да утвърждава своите лични виждания за споменатите пет паметника. Той обаче отхвърля безпардонно правото на други автори да имат различни от неговите тълкувания. Подходът му е твърде елементарен: всичко, което не съвпада с неговите тези, е неправилно, а това, което е в съзвучие, е взето „по някакъв начин от него". Поставя се логичният въпрос, случайно ли е, че той самият за толкова години не е написал нито една самостоятелна книга, обобщаваща паметниците от даден исторически период, за което се искат, впрочем между другото, освен необходимите познания и изключителен по обем труд, също и приемане на чужди мнения и обективност.

За съжаление, демонстрираното от С. Бояджиев от дълги години враждебно отношение към мен (което е общоизвестно) е намерило пряко отражение и в рецензията му. Арогантният начин на изразяване на критичните бележки, проявената дребнавост, преиначаването на смисъла на отделни текстове и същевременно непрекъснатото самоизтъкване не са белези на една обективна научна рецензия.

Нели Чанева-Дечевска

Людмила Дончева-Петкова, Лазар Нинов, Веселин Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство., I. С., 1999, Академично издателство „Проф. Марин Дринов".

От 80-те години в България се наблюдава положително явление, което се изразява във връщането към позабравена в българската средновековна археология традиция – да се обнародват монографии върху изучени в различна степен селища. Разбира се, различната степен на проучване се отразява на качеството на представената на читателя информация. В много случаи става дума за кратковременни разкопки, което както следва от това, представя непълна и в голяма степен деформирана картина на паметниците. От това, ако изключим Dinogetia, т. I, следва една недотам коректна практика в румънската литература за Северна Добруджа. Срещат се и монографии (срв. Г. Атанасов, И. Йорданов. Средновековният Ветрен на Дунав, Шумен, 1994), където в каталога се сблъскваме със съзнателно фалшифицирани данни за произхода на паметниците (керамика и дребни находки), което е доста опасен прецедент и за жалост не остава само за сметка на авторите.

Рецензираната от мен монография се различава коренно, тъй като отразява резултатите на повече от 20-годишните проучвания на поляци и българи относно едно от важните селища от ранното Средновековие в Южна Добруджа. Още тук трябва да кажа, че моето внимание се ангажира изцяло с изследването на Л. Дончева-Петкова. Великолепните приложения на другите двама автори приемам като много сполучливо допълнение и ни най-малко не ги омаловажавам.

Л. Дончева-Петкова е известна в България и чужбина авторка преди всичко с обобщаващите си монографии върху керамиката, знаците, сюжетиката в средновековната българска култура и пр. За мен не е маловажно да обърна внимание, че тя ме впечатлява преди всичко с изчерпателните си публикации, а не с интерпретациите на проучените от нея археологически паметници.

Такава е и монографията за Одърци. Спазвайки изискванията за една рецензия, ще отбележа, че тя се състои от 186 страници текст (заедно с изследванията на В. Парушев и Л. Нинов), в който са включени 141 образи, много таблици с различен характер и резюме на френски език (с. 179 – 185). Неразделна част е илюстративният материал, организиран в табла – I – LIX (Л. Дончева), LX и LXI (В. Парушев). Изследваният материал от Л. Дончева е разделен на предговор, увод, пет глави и заключение. Шестата глава „Моливдовули и печати" е написана от В. Парушев, но печатите и монетите са включени в каталога на находките с общо 909 номера. Двете статии на Л. Нинов са представени отделно. На с. 178 са дадени най-често употребяваните съкращения.

В предговора читателят се запознава накратко с историята на проучването на ранновизантийската крепост, върху която основно се е развило по-късното средновековно българско селище.

Уводът съдържа обобщени данни за географските и геоморфологичните характеристика на района, в който се разполагат крепостта и селището, данни за степента на проучванията и съвсем конспективно се представят четирите културни пласта, установени при разкопките. Двата плана, твърде умалени при отпечатването, са изключително необходими за по-нататъшната работа с текста.

Първа глава представя изчерпателна характеристика на жилищните и стопанските сгради, предадени в каталожен вид и обвързани с каталога на находките. Планът и графичните илюстрации са изработени много прецизно. Анализът на представените жилищни и стопански сгради (с. 43 – 54), допълнени с таблица 1, довежда до изработване на типология на тези структури и до убедително датиране както по данни на вертикалната, така и чрез хоризонталната стратиграфия (сравни с находките в каталога и датирането им в останалите глави). Предлагат се и по-малко или по-убедителни реконструкции (с. 46, обр. 103). Изследваните 130 жилищни и стопански сгради по мое мнение подкрепят доста убедително типологията и датирането им от авторката. Тук се натрапват някои въпроси: прави ли Л. Дончева-Петкова разлика между фази и периоди в обитаването на селището, тъй като от нея тези термини (с. 50) се употребяват като синоними. Сигурна ли е, че облицованите зидове на жилищата се налагат от нестабилния терен (с. 47) или са плод на традиция, независимо откъде идва тя? Не е ли вече време овалните и твърде различни (познати и от други обекти) в план и обем жилища да не се наричат „ортообразни"?

С голямо съжаление отбелязвам досадна некоректност при обвързване на номерацията на находките в текст, каталог и табла: например жилище № 1. В текста (с. 13) се сочи, че в него са намерени 2 гърнета – № 118 и 128 и паница № 156. В каталога № 118 е посочен на табло XXI, обр. 137; № 128 – в каталога е на табло XXII – № 114, а всъщност е № 128. В жилище № 4 (с. 13) се сочи, че е намерен кръст-енколпион № 792, но този номер в каталога на находките е посочен, че е от жилище № 7. Хлопатарът от жилище 4 с кат. № 52 е на табло XVII с № 53 (№ 52 е подкова?). В текста

паница № 155 е на табло XXV с № 155, а не с № 118, както това е посочено в каталога (с.148). В жилище № 40 е намерена кана № 135 б. В каталога на с. 146 има № 135 – съд с външно ухо. Всъщност става дума за кат. № 136 б, който е на табло XXIII – 136 б.

Като имам предвид прецизността на Л. Дончева-Петкова, склонна съм да си обясня тези неточности с прекомерната интервенция на графичните редактори, но и това едва ли е цялата истина. Би ми се искало едно такова значимо изследване да не страда от недоглеждане. Същото се отнася и за неправилното цитиране на някои от чуждите автори (с. 59, бел. 4 и др.).

Напълно съм съгласна с авторката, че ранновизантийската крепост е била използвана и през Средновековието. Тя го доказва именно чрез прецизното датиране на жилищата. Вероятно в последния период от съществуването си крепостта е била поправяна, тъй като е резиденция на византийски гарнизон, до чийто военачалник е изпращана кореспонденция от висши византийски офицери.

Глави II – V са изключително постижение на Л. Дончева-Петкова. В тях обстойно въз основа на богат археологически материал и многобройни паралели от добре позната на изследователите българска и чужда литература се правят много важни изводи:

1. Основен поминък е земеделието и широкият спектър от земеделски инструменти, повечето от които наследени от късната античност, гарантират високото му развитие. Доказва се безспорно отглеждането на овощия, лозя и др. На фона на това само като допълнителни са разгледани поминъците лов и риболов.

2. Много важно е доказването на определени занаяти, между които особено място заема производството на изделия от черни и цветни метали, производството на керамика, стъклопроизводството, обработката на кост, дърводелство, преработка на камък, както и битовите занаяти – предачество, тъкачество, шивачество и др.

Извеждането на видовете и типове съдове, водещи в керамичното производство на селището при Одърци, е доказателство, че още в VIII – IX в. настъпва процес на унифициране на керамичната традиция. Този процес постепенно, ако не е преждевременно прекъснат, би довел до появата на стандартно градско по характер производство.

Наличието на луксозни изделия и редките монети от IX – X в. едва ли са основание да се твърди за поява на стоково-парични отношения. Напротив, Одърци доказва тезата, че именно високото развитие на занаятите в такива села пречи на установяването на редовен обмен в градовете (ако изобщо този термин „ранносредновековен град" у нас има определено съдържание).

3. При всички случаи и през всички периоди от съществуването си ранносредновековното селище е обитавано от военизирано население. Ясно свидетелство за това са останките от въоръжение и конско снаряжение. В този смисъл „укрепеното" селище при Одърци и неговото подградие от X – началото на XI в. наподобяват федератските селища от епохата на късната античност и могат да бъдат характеризирани като села от градски тип – термин, познат впрочем от гръкоезичните извори не само за античността. Представените в глава IV предмети от бита насочват разсъжденията ни само в тази насока. Ако изхождаме от развитието на занаятите в Одърци до X в. като една от характерните черти на градските структури, то в този смисъл Одърци не само се доближава, но и превъзхожда например Дръстър.

4. Едва ли може да се изисква по-обстоен и по-пълен анализ на материалите, включени в глава V. Занимавайки се дълги години с нагръдните кръстове от нашите земи, Л. Дончева-Петкова показва и тук ерудиция и високо професионално равнище. Включените в каталога находки са описани точно и прецизно и дори да има несъгласие с датирането на някои паметници, представеният по този начин материал е много сериозна база за каквито и да било понататъшни изследвания.

5. Искам да отбележа много доброто качество на графичните рисунки и на фотосите. На мен лично би ми се искало да видя в монографията разрези не само на жилищните и стопанските съоръжения, но и на културните пластове в отделни участъци на селището.

6. В заключението кратко и ясно са представени вече на интерпретационно равнище основните резултати от изследването. Тук те звучат убедително, тъй като са предхождани от много сериозен и задълбочен анализ на целия археологически материал. Том I на Одърци заслужава да бъде оценен именно по тези достойнства.

За мен остава нерешен въпросът за съдбата на българското население след средата на 30-те години на XI в. Отказвам да приема, че некрополите на Калето и в подножието му с повече от 630 гроба са оставени само от печенегите, колкото и правдоподобно да звучи това в предварителната информация. Ще очаквам с нетърпение цялостното му публикуване. Липсва ми езическият некропол, който би трябвало да отговаря на първите два етапа в живота на селището – краят на VIII – началото на IX в. Защо не краят на VII – началото на VIII век?

Накрая е необходимо да посоча, че поставените от мен въпроси към авторката са такива, на които и аз самата не мога да дам точен отговор.

Стефка Ангелова

В. Е. Флерова. Граффити Хазарии. Москва 1997, 171 с.

Валентина Евгениевна Фльорова отдавна работи с изображенията-графити от територията на Хазарския хаганат, чиято култура традиционно се означава като Салтово-Маяцка. Някои нейни обнародвани преди това работи подсказваха, че авторката ще завърши заниманията си по темата с обобщение, което се появи неотдавна под посоченото по-горе заглавие. Под „графити" в случая се разбират рисунки и знаци, надраскани с острие върху камък, глина и кост. Към тях са добавени дълбоко врязаните знаци върху камъни и тухли, които само условно могат да се нарекат графити. Част от изображенията произхождат от лесостепния (алански) вариант на културата – Маяцкото градище и Салтовският некропол. Други са открити в паметници на степния (български) вариант – Саркел, Таманското градище, Семикаракорското градище, селища в средното течение на Северски Донец. Като цяло етно-културната принадлежност на този вид изобразителна и маркировъчна дейност е характеризирана като „древнобългарска", а нейният произход като „централноазиатски със сармато-аланско влияние" (с. 23). По тази причина при посочване на аналогии авторката най-често използва примери от територията на Първото българско царство и Волжска България.

Книгата започва с историографски очерк (глава I), в който се проследяват основните етапи в изучаването на този специфичен материал. Обръща се внимание на значението, което имат за проучването на темата знаците и рисунките от Плиска, издадени през 1905 г. Очеркът завършва с кратки библиографски обзори на изследването на графитите от България и Волжско-Камския регион. В обзора за България са упоменати автори, чиито работи не фигурират в използваната литература вероятно защото заниманията им с тази тема са инцидентни. Не са цитирани статии от последните години по обясними причини – прекъсването на обмена на литература след 1989 г.

Глава II е посветена на графитите върху строителни материали – камъни и тухли. Графитите върху камъни от своя страна са разделени в две групи – знаци и рисунки. Знаците са класифицирани според формата им и според това дали се срещат единично или в композиции. Определянето на вероятното им значение е направено извънредно предпазливо. Това е подход, който ясно се долавя в цялото изложение. Авторката съзнателно – и съвсем основателно – се е пазела от категорично определяне на значението им. Тя се задоволява да посочи близки аналогии и да уведоми читателя за становището на съответните автори, без да се опитва да коригира техните становища. Този подход определено е за предпочитане. В крайна сметка се предлага точна и изчерпателна класификация на изображенията, като интерпретацията се оставя на заден план.

Знаците, врязани дълбоко в камъка с каменоделски инструмент, са определени като знаци на строителите. И тук е проявена въздържаност – по подобие на примери от България – тези знаци да се определят като знаци на отделни строителни групи, работили в съответните кариери или при изграждането на стените. Авторката изследва топографията на знаците от Маяцкото градище и установява липса на систематичност и групиране в разпространението им и различие в големината и дълбочината на врязване на еднакви знаци. От това наблюдение се прави основателният извод, че в случая те не отразяват професионалната, а по-скоро социалната характеристика на строителите, чиито знаци трябва да се определят най-вероятно като родови тамги. Авторката е установила още, че знаците от Маяцкото градище нямат аналогии (с две несигурни изключения) сред буквите на намерените там рунически надписи. Този извод би бил полезен за българските изследвачи на знаците, някои от които поради подобни съвпадения са склонни да допускат наличие на руническо писмо от тюркски тип у нас през VIII-IX в., каквото фактически липсва. Съвпаденията трябва да се търсят в друга посока. Според материала от Източна Европа буквени знаци се превръщат в тамги в по-късен стадий на развитие на обществото (с. 38), т. е. когато това писмо загубва първоначалното си значение.

Рисунките-графити от Маяцкото градище са разгледани лаконично. Обяснението на авторката е, че след статията на С. А. Плетньова е трудно да се добави нещо ново. Трябва да се признае правотата на този довод, но с някои детайли рисунките предлагат възможност за обогатяване на интерпретацията. На първо място трябва да се отбележи фигурата на конник, който държи поводите в церемониално вдигната си дясна ръка (табл. II/28). По повод на подобна рисунка-графит от Плиска вече е отбелязвано, че подобни рисунки вероятно копират изображения от представителни произведения на изобразителното изкуство – скални релефи (Мадарският конник в България), метални съдове, копринени дрехи и др. Двубоите между пеши воини или между конни и пеши

воин (табл. II/27,34) също могат да представят подобна възможност, бидейки от друга страна илюстрация на сцени от предания или епически песни.

Към вероятното значение на знаците авторката се връща отново след класификацията на знаците върху тухли и кирпичи. Тук се обръща внимание на особеностите, които са специфични само за „хазарското" производство на тухли и го отделят от византийското и средноазиатското – размери на тухлите, нанасяне на специфични знаци, изпичане. Като се връща към значението на знаците изобщо, авторката сочи един особен детайл. Дълбоко врязаните „знаци на строителите" са били зазиждани във вътрешността на зида, както и тези върху тухли, при които изобщо липсват знаци върху тесните страни. Те са били фактически невидими. Освен това са установени редица случаи на врязване на един и същи знак върху различни материали или на няколко знака върху един каменен блок или тухла. Тази особеност според авторката може да се обясни с древния универсален обичай за извършване на строителна жертва, в случай символична, с цел да се обезпечи здравината и сигурността на съответната постройка. Потвърждение на тази възможност тя вижда и в знаците с вероятна многопластова символика – „вавилон", свастика, звезда, както и в някои рисунки на коне, които биха могли да бъдат и пряка алюзия за характера на жертвата. Спорно като всяка хипотеза, това обяснение, макар и не ново, буди повече доверие, отколкото тезата за тамгите. Все пак подобно обяснение едва ли се отнася за всички изображения. Схематичните изображения на човешка фигура върху тухли от Саркел едва ли обозначават принесена човешка жертва.

Графитите върху кост са разгледани по групи според предназначението на предметите. Всички изображения върху астрагалите са определени като знаци, макар някои да приличат по-скоро на схематични рисунки. Те са свързани от една страна с прякото предназначение на астрагалите за игра, а от друга – с ритуалния аспект на играта, познат от древни и етнографски примери в различни части на света. Веднага след това са разгледани изображенията върху костени тръбообразни предмети, определяни досега като костени гърла на кожени мехове за вода. Като се опира на външни аналогии и разглежда особеното местоположение на някои от тях в гробове, авторката идва до заключението, че те трябва да се определят като реликварии. Вероятно поради това, бихме добавили ние, те носят такава богата украса от изображения на риби, птици, четириноги животни и конници. Анализът на изображенията ги определя като представители на трите сфери на света. Това, смята авторката, дава право да се свързват с шаманистично-религиозните вярвания на прабългарите.

Последната част на книгата е посветена на знаците-графити върху керамични съдове. Потвърждава се известният факт, че за домашната салтово-маяцка керамика не е характерно врязването на знаци, за разлика от тази на Първото българско царство. Няколко изключения само потвърждават това правило. Значителен е броят на знаците върху вносната керамика – амфори, кани и каните от „тмутаракански" тип, произхождащи главно от Саркел. Те са продукция на византийските грънчари от Крим. Прави се предварителната уговорка, че значението на тези знаци не трябва механично да се изравнява със знаците от другите групи и да се приписва само на българите, тъй като поради транспортното си предназначение тези съдове са пребивавали най-малко в две различни културни среди. Освен това част от знаците в Саркел и Таманското градище произхождат от древноруския слой. Отсъствието на подобни знаци върху домашните съдове на салтово-маяцката керамика вече ясно насочва определянето им преди всичко като търговски съкращения за обем на съдовете, собственост или адрес на получателя. Поради това преобладават букви от гръцката азбука. Авторката с право е склонна да свърже с византийската традиция и някои символични знаци, определяни обикновено като езически и свързвани с местната традиция. Специално е отделено внимание на един знак, който някои автори сближават със знака на Рюриковичите. Той е определен като кирилска буква „шта с хвостиком в виде петельки" (с. 79). Известен е и у нас в преславски паметници от X в., определя се като лигатура от П и Р (Петър, цар? Петър). В. Фльорова посочва такива буквени лигатури от византийски ръкописи и те са още един пример за това колко често графитите – знаци и рисунки – възпроизвеждат първообрази от ръкописи, метални съдове, мозайки, стенописи, дрехи. За цяла серия рисунки-графити от България това може да се твърди с голяма степен на сигурност.

В заключението на книгата авторката се връща към въпроса за произхода на знаците, посочвайки отново широкото разпространение на някои от тях и невъзможността да се определят като оригинални. По този повод тя споделя изненадата, която предизвикала у нея съвпадението на повече от 40 салтово-маяцки знаци със знаци върху съдове от ранната бронзова епоха в Индия. Такива съвпадения се откриват

до ново време сред знаците от славянските рабоши. Всеки опит за рационално обясняване на този факт неизбежно води до спекулативни изводи, които трудно се опровергават с конкретни доводи. Авторката се е въздържала от тази съблазнителна възможност и според нас е постъпила правилно.

Сумирайки резултатите от изследването си, В. Фльорова излага няколко извода, които съдържат същността на нейните наблюдения. Преди всичко се установява, че в Салтово-Маяцката култура липсва доминиращ знак, какъвто е например знакът „ипсилон с две хасти" за Дунавска България или А-образният знак за Волжска България. Не като доминиращ, а поскоро като специфичен за Подонието се явява двойният или единичен двузъбец, непознат в другите региони на прабългарско заселване. Знаците нямат връзка с руническото писмо, известно в Хазарския хаганат. Рисунките-графити, в това число професионално изпълнените, каквито са някои изображения върху костени изделия, не могат да се нарекат изкуство в точния смисъл на думата. Те са „народно творчество", част от „народната култура".

Книгата на В. Фльорова е пряко ориентирана към българския читател не само поради някои общи сходства в културата на дунавските и донските прабългари. У нас са намерени най-голямо количество рисунки-графити и знаци и естествено авторката често се обръща към тях. Нейните изводи следва да се имат предвид при изследването на нашите находки. Това се отнася например до случаите, когато нашите знаци формално и съдържателно се сравняват с източнотюркското рунообразно писмо, до третирането на всички рисунки-графити като паметници на изкуството, до четенето на рунообразните надписи от манастирите при Мурфатлар и Равна като тюркски текстове и др. Без да се слага знак на равенство между двете културни области, може да се каже, че по отношение на графитите съществува значителна близост. Тя се отнася както до оригиналните „сюжети", така и до влиянията, които и в двата случая се излъчват от близката Византия. Книгата не само систематизира една проява на Салтово-Маяцката култура, като прави лесно обозрими и използваеми част от нейните паметници. Тя предлага обективно поднесен и сдържано интерпретиран сравнителен материал и това я прави необходимо помагало за всеки, който специално или инцидентно се занимава с графити.

Рашо Рашев

Преглед

Франките – предвестници на Европа, III-VIII век

През летните месеци на 1997 г. Пти Пале предостави своите зали на една изложба-събитие както за професионалиста-медиевист, така и за широката публика. Твърде амбициозното заглавие, избрано от авторите на експозицията, разкрива оценъчната позиция на съвременния французин към собственото минало. Организирането на тази експозиция е симптоматично явление – в годините на европейската интеграция погледът към корените на историята е осъзнаване на етнокултурната идентичност с претенцията за градивно участие в континенталната история. Успехът на експозицията се дължи в много отношения на амбициозната задача, която авторите са си поставили – да представят комплексно живота на древните франки чрез оригинални паметници от Франция, Германия, Белгия.

За постигането на тази цел умело са използвани както различни видове извори (археологически и исторически), така и съчетаването на асинхронни паметници. Това налага реконструктивният подход в изграждането на експозицията – тенденция в съвременната музеология. Специално внимание заслужава етичното отношение към автентичния паметник – в реконструкциите е използван плексиглас, чиято характеристика показва чрез контраста древността на оригиналния материал. Идеята за реконструктивност преобладава не само при експонирането на фрагментарни паметници, но и при изграждането на цели тематични звена, напр. възстановки на костюмите на различни етнически и племенни общности. Ценностното отношение към музейните вещи проличава и при професионално избрания фон на витрините. Използването на неутрално бяло подсилва акцента върху паметниците като основен източник на информация. Професионална етика е проявена и при консервацията на паметниците. При материалите от метал и керамика се проявява стремежът да се подчертае автентичната повърхност на паметника.

Като цяло експозицията е развита по-скоро в диахронен, отколкото в синхронен план. Подобно традиционно разгръщане се съотнася пряко с презумпцията за всеобхватна представа за франкското общество от III до VIII век. Визирайки гало-римската култура от една страна и германската диаспора от друга, акцентът на изложбата остава върху експанзията на салическите франки, които на този геополитически фон създават една общност със своя идентичност, предимно на базата на късноримски структури.

Наименованието на първата зала „Франките, такива, каквито те не бяха“ разчупва стандартния експозиционен подход. Изложените тук паметници на кавалетното творчество разкриват представата за древните франки в духа на монументалната историческа живопис от края на XVIII – първата половина на XIX в.

Като контрапункт би трябвало да се възприема следващата зала – „Да разчетем смъртта, за да открием живота“. Авторите явно са били водени от презумпцията, че в погребалните практики се крие максимална информация за начина на живот, за социалните, политически и религиозни структури на населението на древна Галия от края на III до VIII в. В това отношение еталонен паметник е гало-римският и по-късно меровингски некропол Френувил (Галвадос), чийто макет е експониран в залата. Данните от антропологията, различната ориентация на гробовете са приети като белег за етническата принадлежност на населението, а откритите вещи – знак за синкретичния характер на неговата култура.

Специален акцент е поставен върху континюитета и иновациите на различните производствени техники в областта на торевтиката, косторезбата, обработката на дърво, каменната пластика, керамиката, стъклопроизводството. При произведенията на художествения метал, господства полихромният стил, резултат от контакта с хуните, източните германци и средиземноморския свят. Използвани са две основни техники на инкрустиране на гранати и стъкло – „cloisonné“ (от втората половина на V в.) и апликиране на камъните върху специални метални кутийки, припоени към основата (края на VI в). Позната е техниката на щамповка, а така също и на инкрустация на сребро и месинг върху желязо, достигнала особен разцвет през VII в. В производството на апликации от бронз и сребро за обувки, колани, жартиери, конска амуниция, предпочитана била техниката на отливане. При керамичното производство продължава разви-

тието си римската традиция (с печати и гребенчат орнамент), а така също и германската – съдове, направени на ръка и украсени с кръстове, розети и геометрични фигури.

Следващата част от експозицията е посветена на произхода на древните франки. На фона на германската диаспора (готи, гепиди, вандали на изток: англи, сакси, фризони, ломбарди на север) е очертана експанзията на франките на запад. Акцентира се върху етимологията и семантиката на думата „frenkkre", „fri", означаваща на староскандинавски „смел", „безстрашен". Организирайки федерация от различни германски племена (бруктиери, шатуери, ампсивариени и др.), франките завладяват първоначално левия бряг на Долен Рейн. Експозицията представя следите от първите стълкновения между франки и римляни (около 259-260 г.) – въоръжение, открито при археологическите разкопки на римския кастел Крефелд-Гелеп. Репродуцираните в залата 12 емблеми винетки от Notitia dignitatum (документ от V в. за административното устройство на древния Рим) разкриват степента на варваризиране на империята и констатират присъствието на франки дори в Египет и Месопотамия.

Различните „варварски" етноси в Галия са маркирани чрез откритите при археологически разкопки аксесоари към тяхното облекло – торкви, обеци, фибули, стъклени огърлици, токи и колании накрайници. Стремежът към реконструктивна експозиция е изразен най-добре в сполучливите цветни възстановки на костюми (на хуни, бургунди, вестготи и др.). В този смисъл особен акцент пада върху златния комплект торква и гривна с поансониран орнамент от Мюнстер, датиран в IV-V в.

Следващата тематична част от изложбата според авторовия замисъл би трябвало да внуши на зрителите идеята за континуитет между римската цивилизация и културата през меровингския период. Поради недостиг на материал обаче идеята е маркирана чрез надгробна пластика в духа на раннохристиянската традиция.

Централната част на експозицията е посветена на раждането на франкската държава през V в. в Североизточна Галия. Тук изложбата е разгърната по-скоро като разказ за първи-

Обр. 1. Диск от Мемонс, злато, гранати. Краят на VI – началото на VII век. Кабинет на медалите, Френска Национална библиотека, Париж
Fig.1. Disque de Memons, or, grenats. La fin du VI-e – le début du VII-e siècle. Cabinet des médailles, Bibliotheque Nationale de France, Paris.

те франкски владетели – митичния Меровей, дал наименованието на династията, после Хилдерик и Кловис, чиито успешни походи го превръщат в господар на почти цяла Галия. Вниманието на посетителя е насочено специално към гроба на Хилдерик, открит през 1653 г. в Турне, представен обаче с макрокопия от илюстрациите в първата му публикация, дело на Жан Жак Шифле. Гробното съоръжение е могила, обиколена от три рова. В тях са открити скелетите на 21 коня. Богатият гробен инвентар – сабя, скрамасакс, копие, брадва, вещите-инсигнии: кръстовидната фибула, масивната гривна, печатът с неговия образ, още тогава са определяли високия социален ранг на погребания, както сред германската административна власт. Част от оригиналните паметници на този гробен инвентар може да се види в експозицията на Кабинета на медалите в Националната библиотека на Франция.

Експанзията на франките (около 486-540 г.) е представена чрез археологическия материал от проучените досега техни некрополи. Паметниците са експонирани по гробни комплекси, така че дават информация и за социалния статус на погребаните. Впечатляващи са типичните франкски мечове-скрамасакси, шлемове, масивни колани апликации от желязо с инкрустирано сребро или месинг, катарами към колани части, изпълнени в типичната техника „cloisonné“, палчати фибули, възстановки на щитове и конска амуниция от VI в.

Най-представителната част от експозицията е посветена на меровингските владетелски гробници. Ще отбележа аристократическите гробове от катедралата в Колон, принадлежащи вероятно на ломбардската принцеса Визигарда и нейния син. Инвентарът обхваща над 50 луксозни бижута – фибули с инкрустирани гранати, огърлици от златни монети, златни катарами и накрайници към колана, жартиери, както и комплект богато въоръжение, златен печат и скиптър. В резултат от археологическите разкопки през 1957 – 1959 г. в катедралата Сен Дени е открит гробът на царица Арегонда, идентифициран чрез златния печат с нейното име. Експозицията представя прецизна възстановка на владетелския костюм, запазен благодарение на добрата консервация на органичните тъкани. Сред изложените паметници внимание заслужава и туниката на царица Батилда, вдовицата на Кловис II, починала около 680 г. Мотивите на копринената бродерия по нея, имитираща скъпи накити, подсказват влиянието на средиземноморския орнаментален репертоар.

Експонираните в следващата зала езически амулети от кост и метал, както и литургични предмети, свидетелстват за синкретизма в религиозните представи и практики на меровингското общество. Сред шедьоврите на златарското изкуство ще спомена дискоса и потира от Гудрон (краят на V – началото на VI в.), изработени от злато с инкрустирани тюркоази и гранати; мощехранителницата на Мума от Сент Беноа (VI в.), чиято стилистика подсказва несъмнен англо-ирландски произход.

Тематичният репертоар е допълнен с композиционни звена, посветени на ръкописната традиция на Меровингите, а така също на техния поминък и занаяти.

Изложбата е съпроводена от каталог, в който са систематизирани постиженията на медиевистиката в изучаването на меровингската култура.

В заключение бих добавила, че въпреки научния подход в идейния проект на експозицията, тя е запазила своя четивен характер и насоченост преди всичко към широката публика.

Мариела Инкова

Осми международен конгрес по тракология „Тракия и Егеида“

Между 25 и 29 септември 2000 г. в гр. София и гр. Ямбол се състоя Осмият международен конгрес по тракология под наслов „Тракия и Егеида“. Провеждането му в България е резултат от предложението на Международния съвет за индо-европейски и траколожки изследвания, в който участват 40 учени от 15 европейски страни, САЩ и Япония. То бе направено на редовното заседание на Съвета по време на Седмия международен конгрес през 1996 г. в Констанца-Мангалия, към българската научна общност. Предложението бе прието от българските членове на Съвета, начело с неговия Генерален секретар проф. Александър Фол.

Подготовката на Осмия конгрес започна през 1997-1998 г. с учредяването на Почетен комитет, в който бяха поканени председателите на Парламентарните комисии по култура и медии и по образование и наука, министрите на културата и на образованието и науката, председателят на Българската академия на науките, кметът на гр. София и доайенът на траколозите проф. Христо Данов (вече покойник), както и на Организационен комитет под ръководството на проф. Александър Фол. Начинанието получи подкрепа с писмо-обръщение към бъдещите участници в конгреса, отправено им от президента на Република България г-н Петър Стоянов и отпечатано в първия циркуляр. Съорганизатори на конгреса бяха Международната фондация „Антична Европа“, Институтът по тракология към БАН, Софийският Университет „Св. Климент Охридски“, Нов Български Университет, Историческият музей – гр. Ямбол. Финансирането на организацията и провеждането на конгреса бе изцяло поето от спонсори – юридически лица (Международна фондация „Антична Европа“, фондация „Отворено Общество“, Аргус Компютри – София, Частен античен музей „Арес“ – София, Център за подпомагане издирването и съхраняването на културно-историческото наследство – София, Обединена Българска Банка, печатарска къща „Демакс“ – София, Австрийско-българско дружество – Виена, печатница „Светлина“ – Ямбол, „Вини“ – Сливен, „Ройял Кейк“ – София, „Ситалк“ – Пловдив, община Ямбол, община Тунджа, кметство с. Кабиле, община Брезово) и от Централно Управление на Българската академия на науките. Някои от проявите по време на Конгреса бяха подпомогнати и от Министерство на културата.

В работата на конгреса взеха участие повече от 140 изтъкнати български и чуждестранни учени от Европа и САЩ. На тържественото откриване на този висок научен форум, състояло се на 26 септември в Аулата на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, присъстваха много гости, сред които заместник-ректорът на СУ „Св. Кл. Охридски“ проф. Ангел Попов, главният научен секретар на Българската академия на науките проф. Наум Якимов, кметът на град София г-н Стефан Софиянски, председателят на Комисията по култура и медии на Народното Събрание г-н Стоян Райчевски. В своите приветствия към участниците в конгреса те подчертаха ролята и значението на тракологията, изтъкнаха постиженията на българските специалисти и техните колеги от чужбина и пожелаха на всички ползотворна работа и нови научни открития. В залата бяха и министърът на културата г-жа Емма Москова, както и представители на дипломатичесите мисии у нас.

След официалната церемония бяха изнесени въвеждащи доклади към секциите на Конгреса. Докладът на проф. Ян Лихардус (Германия) бе на тема: „Югоизточна България между Понтика и Егея през ранната праистория“. Проф. Хайдо Кукули-Хризантаки (Гърция) се спря върху проблемите на развитието на градовете в долината на Струма. Проф. Грегорио Лури Медрано (Испания) направи „Опит за орфически прочит на Платоновата „Република““.

Заседанията на конгреса протекоха в четири отделни секции:

– в Първа секция бяха обединени докладите, посветени на проблемите на ранна Тракия (четвърто хилядолетие пр. Хр. – първата половина на второ хилядолетие пр. Хр.): взаимодействията с Егеида и Мала Азия, връзките и контактите с Понтийските степи и Среднодунавския регион, както и първите политически структури;

– Втората секция обхващаше резултатите от проучванията на Тракия в Микенското койне (17/16 – 9/8 в. пр. Хр.): етнокултурни и културнолингвистични общности и връзки в Югоизточна Европа и Мала Азия, пътят на металите, мегалитната култура, Тракия и Линеар А и В;

– Трета секция бе обединена около проблематиката за тракийските царе в политическия живот на Югоизточна Европа през първото хилядолетие пр. Хр. Дискутираха се въпросите, свързани с Тракия Понтика и елинската колонизация, трако-елинските и трако-македонските връзки, Тракия и Атина, малоазийска Тракия;

– Последната секция включваше изследва-

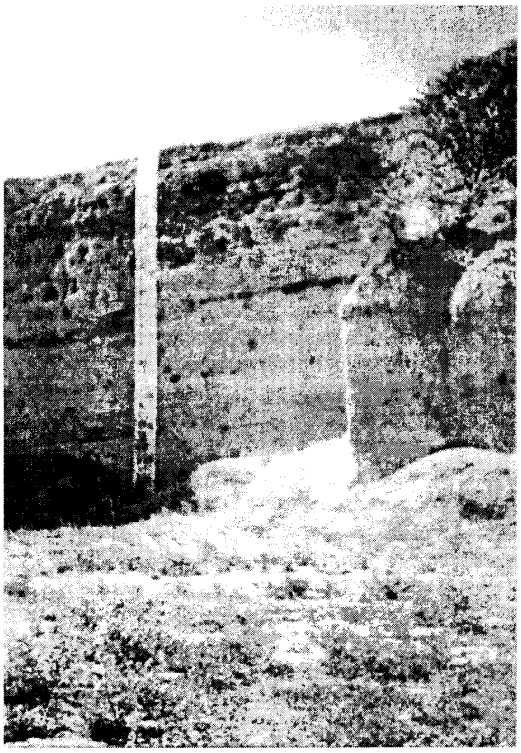

Могилата при с. Карановo, Новозагорско.
Le tell près du v. Karanovo, rég. de Nova Zagora.

нията на културата на тракийското нелитературно общество и тракийския орфизъм за периода от средата на второто хилядолетие пр. Хр. до късната античност. Бяха разисквани проблемите на устната историческа памет, тракийският език, полисната и етносната организация в Югоизточна Европа, на мита, вярата, хиерон логос'а и ритуалите, на устния и писмения орфизъм, трако-фригийската културна зона, традициите и континуитетът.

По време на конгреса бяха представени фотоизложби с резултатите от най-новите и най-интересните траколожки археологически открития: тракийският култов център при с. Старосел, Пловдивско, и тракийската царска резиденция Перперек в близост до Кърджали. На изложбата, посветена на откриването на култовия комплекс при с. Старосел, бяха показани и част от уникалните находки от обекта, които тепърва предстои да бъдат анализирани и интерпретирани от учените. По случай Осмия международен конгрес по тракология, със съдействието на Министерство на културата, бе открита и новата експозиция на тракийските златни и сребърни съкровища в залите на Националния исторически музей (резиденция Бояна), където участниците и гостите на конгреса имаха възможност да видят експонирани за пръв път някои от богатите находки от тракийските земи. Изложбата бе подредена по напълно нова концепция, предлагаща разказ за функционирането на властта и религията в етносна и полисна културна среда.

На 28 септември делегатите отпътуваха за Ямбол, където се състоя заключителната част от работата на конгреса. По пътя бе организирано посещението на някои от най-интересните подмогилни гробни съоръжения, разкопани от екипа на д-р Георги Китов в „Долината на тракийските царе", близо до Казанлък, както и запознаването на място с резултатите от археологическите проучвания на селищната могила при Карановo. Гостите имаха възможност да посетят и най-новите участъци от разкопките на могилата, както и да разгледат експозицията в музея на комплекса.

На следващия ден в гр. Ямбол бе открита специално подготвената във връзка с провеждането на конгреса изложба „Драма – 7000 години история между Понтика и Егея". Изложбата бе базирана на резултатите от българо-германските разкопки, извършени от 1983 до 1999 г. в микрорегиона на с. Драма, община Тунджа. Проведените проучвания позволиха да се направи реконструкция на историята на заселването на микрорегиона в двадесет и един исторически периода, които обхващат времето от средния неолит до началото на ранното Средновековие, както и да се документират двустранните културни влияния от егейските и северопонтийските култури. Особен интерес предизвика първият, открит северно от Гърция, писмен документ с текст на Линеар А.

По-късно в Археологическия парк „Кабиле" се проведе заключителната сесия на конгреса. След кратък фолклорен спектакъл и кукерски игри с особен интерес бе разгледана музейната експозиция и бе изслушан обзорният доклад на проф. Людмил Гетов, посветен на резултатите от дългогодишните археологически проучвания на Кабиле. След като директорът на Института по тракология проф. Кирил Йорданов прочете заключително слово, конгресът бе официално закрит от председателя на организационния комитет и генерален секретар на Международния съвет за индо-европейски и траколожки изследвания проф. Александър Фол.

Преди да отпътуват обратно за София, участниците в конгреса разгледаха теренните проучвания и разкритите обекти от Кабиле и, отнасяйки със себе си радостта от приятните мигове, си пожелаха нови срещи през 2004 г. на следващия Девети международен конгрес по тракология.

Ирина Шопова

XXII Международен конгрес по антична керамика в Лион, Франция

От 1 до 8 октомври 2000 г. в гр. Лион, Франция, се състоя XXII Международен конгрес по римска керамика. Участниците в конгреса наброяваха около 100 учени от всички краища на Европа, САЩ, Канада и Австралия.

Конгресът се проведе в конгресния център „Валпре", в една много спокойна и приятна атмосфера. Организатор бе известната Лаборатория за проучване на антична керамика в гр. Лион, ръководена от д-р Арманд Десба. При откриването участниците бяха поздравени от кмета на гр. Лион.

Общо бяха изнесени 43 доклада и представени 22 постера. Първото заседание на конгреса бе посветено на проблемите и проучванията на керамиката от римската епоха в Лион (ант. Lugdunum) и района му. През Античността този град се е развивал като много значим център на керамичното производство в долината на р. Рона. Общ преглед на тези проблеми направи д-р А. Десба, който представи десетте локализирани работилници в границите на античния град. На проучването на производството на отделни групи керамика – фина, тънкостенна, кухненска – в Лион бяха посветени докладите на Е. Бертран, С. Батин-Вале, О. Льоблан.

В няколко доклада на френски колеги бяха засегнати и въпросите за началото на сигилатно производство в Галия и значението на керамиката в процеса на романизиране на тези земи. По повод доклада на д-р Т. Мартен за ранните ателиета в Монтанс бе проведена една много важна дискусия относно някои термини като „прото-сигилата", тера сигилата", „имитация на тера сигилата" и др. Своето мнение по въпроса изказаха едни от най-големите изследователи на тези проблеми – проф. Катрин Рот-Руби, д-р Е. Кауделка, д-р Ф. Кенрик, д-р А. Меес, д-р А. Десба, д-р В. Суон.

Значението на римските майстори, които са работили при войсковите части, както и значителният внос на сигилата от Галия към Испания и Англия, бяха представени в докладите на д-р Р. Саймънд, А. М. Сердан и В. Г. Маркос.

Наред с проблемите на ранното производство на тера сигилата в западноримските провинции бе разгледан и проблемът за производството на т. нар. „мегарски купи" в Италия и връзката му с появата на сигилатата на Апенинския полуостров (доклад на д-р П. Пупо).

Разпространението и влиянието на галската тера сигилата върху производството на фина керамика по течението на р. Рейн представиха проф. К. Рот-Руби и д-р П. Ешбаумер. Изключителен интерес предизвика докладът на д-р А. Меес за организацията и датирането на сигилатното производство в Арецо, по данни, материали и папируси от Египет и Месопотамия.

Прегледът на галската тера сигилата в провинциите на изток от Италия започна с доклада на проф. Ал. Димитрова-Милчева за „Галска тера сигилата в провинция Мизия". Отбелязано бе значението на южногалските и централногалски центрове в снабдяването на Мизия с фина керамика от Галия. Отбелязано бе, че източногалската тера сигилата спорадично е достигала до долнодунавския район: този извод се потвърждава и от най-новите проучвания.

Вторият български участник в работата на конгреса – д-р Г. Кабакчиева – тя изнесе доклад на тема „Влияние на галската тера сигилата върху производството на фина керамика в Мизия". Проследено бе разпространението на имитациите на някои форми на гладката и релефна галска тера сигилата – Драгендорф 27, 35, 36, 37 и др. За първи път бе посочено влиянието на галските съдове с медальони върху развитието на подобно производство в провинция Мизия.

Докладите на колегите от Румъния – д-р А. Катинаш и д-р В. Русу-Болиндет – бяха посветени на вносната тера сигилата в провинция Дакия и производството на щемпелувана керамика.

В едно следващо заседание участниците на конгреса бяха запознати с най-новите проучвания върху тера сигилата в източната част на Средиземноморието, с нови материали от Черноморието, Сагаласос, Израел.

Значението на римската обикновена керамика и амфорите за налагането на римския стандарт на живот в провинциите бе тема на няколко доклада. Разгледани бяха керамични комплекси от Италия (д-р М. Бора и др.), Галия (С. Льометр и д-р У. Емиг), Германия (д-р Н. Ханел, К. Хоркен).

Освен докладите и съобщенията бяха представени и постери. Богато илюстровани, със сравнителни и други таблици, те също предизвикаха голям интерес и продължителни дискусии.

Д-р А. М. Маккан показа един видеофилм за разкриване на потънал кораб с амфорен товар в Средиземноморието. Археологическият екип е от САЩ и вероятно ще продължи проучванията си и през следващата година. Техни-

ческите достижения помагат изключително много при теренната (в случая подводната) работа на археолозите и това бе добре представено във филма.

Участниците в конгреса имаха възможност да посетят модерно изградения Археологически музей в гр. Лион, построен сред самите руини от античния град. Бетонната сграда само на пръв поглед може да бъде възприета с резерви. Сградата е с много раздвижени форми, на няколко етажа и представлява един доста неутрален фон за показването на изключително богатите находки от Античността.

Посетени бяха и други много модерно разработени музеи – като този на Виена – Галска или този в Бибракте. Научно-изследователският център в Монт-Бове бе представен като една нова форма на организация на научната работа.

В рамките на конгреса бяха организирани посещения на винарна, изградена по римски образец в долината на р. Рона, на античния град Гланум и много известния мост на река Арл – Понт-дьо-Гард.

По време на този конгрес се състоя заседание на Асоциацията Rei Craetariae Romanae Fautorum, на което бе преизбрано предишното ръководство. Приета бе и поканата следващият конгрес по римска керамика да бъде проведен в Рим, Италия.

Гергана Кабакчиева

110 години от рождението на Васил Миков

Известният български учен Васил Миков Вълов е роден на 4 септември 1891 г. в днешния град, а тогава село Ябланица. Поради този факт в служебната му характеристика е написано, че има селски произход. Това е само отчасти вярно, тъй като баща му Мико Вълов е по професия обущар. За майка му Мария Цачова не знаем нищо. Известно е само, че е починала рано. Преди това семейството се преселва в Бяла Слатина. Васил Миков завършва Врачанската мъжка гимназия.

Още като студент той проявява жив интерес към археологията и прави разкопки. През ваканцията на 1915 г. с разрешение на Министерството на народната просвета В. Миков разкопава две могили край с. Угърчин, а през 1922 г. прави разкопки на три надгробни могили при Бяла Слатина. Под ръководството на Г. Кацаров и Р. Попов той взима участие при разкопките на могилния некропол при с. Байлово.

Учудваща е тази негова проучвателска дейност, тъй като по това време животът му преминава под знака на войните. През 1912/13 г. В. Миков взима участие в Междусъюзническата война като редник. През 1914 г. постъпва в университета, а през 1915 г. е отново войник и се сражава в Сръбско-българската война. През 1916 г. постъпва в школа за запасни офицери и я завършва, получавайки чин кандидат-офицер. През същата година е пленен и отведен като пленник в Южна Франция, където остава в лагер до 1920 година.

Въпреки всички тези премеждия и благодарение на живия си ум и постоянство Васил Миков не само успява да завърши през 1922 г. история и география в Софийския университет, но и прави впечатление на професорите си и учените археолози. Още през 1922 г. той постъпва като надничар в Народния археологически музей. На следващата година получава постоянно място в Министерството на Просветата като учител и е командирован оттам на 1 декември 1923 г. като асистент по предистория.

В същата 1923 г. В. Миков е избран за дописен член на Археологическия институт. През 1923 г. става библиотекар на НАМ и едновременно с другите си задължения в Музея и Института се грижи за библиотеката чак до 1930 година. Известен е като голям библиофил и добър библиоман, като колекционер на книги и книгоразпространител.

През 1925 г. В. Миков е назначен вече на постоянна работа като асистент на Рафаил Попов. От 14 юни 1931 г. е повишен в ранг уредник на праисторическия отдел. От следващата година до 1938 г. той става и доброволен асистент по предистория в Софийския университет.

През същата година той е изпратен в Румъния (Букурещ) и Полша (Варшава и Краков) за по един месец с цел запознаване с праисторическите отдели на тези страни, с археологическите им паметници и особено с музейната им дейност. Естествено солидната му подготовка и истинският му интерес към археологическите паметници помагат в заниманията му с музейна дейност. Смята се, че той е един от основателите на праисторическия отдел на НАМ и продължител на дейността на Рафаил Попов.

Възрастта не му позволява да вземе участие и във Втората световна война. След края ѝ, от 1946 г. той продължава преподавателската си дейност в Софийския университет. За нещастие тя не продължава дълго и е прекъсната през 1948 г. Още в предходната 1947 г. В. Миков е повишен в ранг старши уредник. С въвеждането на новите степени и звания от 1949 г. той става старши научен сътрудник на Археологическия институт и уредник в Археологическия музей след сливането им в АИМ.

От 22 февруари 1960 г. ръководи секцията по праистория в Археологическия институт и музей.

Тази блестяща научна кариера е увенчана и с няколко отличия. Независимо от своята служебна натовареност, В. Миков продължава активно да се интересува и вълнува от книгите. Член е на Върховния читалищен съюз и е награден с грамота за дейността си като читалищен деец.

Кавалер е на два ордена. С указ 385 от 22 юни 1963 г. той получава орден „Кирил и Методий“ за заслуги в областта на науката и културата.

Пет години по-късно по случай седемдесет и петия си рожден ден е удостоен с указ 227 от 4 април 1967 г. с орден „Кирил и Методий“ I степен.

Какво можем да кажем за семейството му? Той е предан баща на три деца – Мирослав, Цанко и Румяна. Съпругата му Трена е оставила впечатление у колегите му като властна и нетърпяща възражение личност. В характеристиките, дадени му многократно от различни служители на отдел „Кадри“, е записано дословно: „има благ характер, аполитичен, изцяло предан на работата си и сякаш създаден

за предмета на специалността си. Има трезво отношение към действителността."

Въпреки че В. Миков знае добре френски, руски, немски, английски и даже турски, неговата международна дейност е твърде ограничена от политическата обстановка в страната преди 1967 г.

През 1957 г. той участва в конгрес по съветска археология в Москва и в V Международен конгрес по праистория в Хамбург (ГФР), където неговият доклад върху селищната могила при Караново предизвиква заслужен интерес и внимание. Взима също така участие и в VII Международен конгрес по праистория през 1966 г. в Прага, където изнася един от основните доклади на тема „Начало на бронзовата епоха на Балканите".

В своята дългогодишна дейност Васил Миков е спечелил достойно място между учените, занимаващи се с проблемите на праисторията. През 1958 г. той бива поканен за член на международния съюз по пра и протоистория. Почетен член е и на Югославското археологическо дружество от 1966 г.

Член е на комисията за изкуство и култура по опазване на паметниците на културата.

Член е на редакционния колектив на Архив за поселищни проучвания при БАН.

Консултант е към отдела за история при написването на „Кратка българска енциклопедия".

При цялата си административна и служебна заетост той има време и сили до смъртта си лично да реставрира и археологическите находки, както и да рисува собственоръчно илюстрациите и картите към изследванията си.

Не се наемам да давам цялостна оценка и характеристика на учения Васил Миков, но бих искала да отбележа, че той е бил човек с много идеи и широк кръгозор. Написал е повече от 240 научни изследвания и над 60 научно-популярни статии. Между тях освен с основния си предмет праистория има и изчерпателни изследвания в областта на топонимията: авторът е събрал повече от 40 000 местни названия; на ономастиката: проучил е над 10 000 лични и фамилни имена. С успех В. Миков твори във всички дялове на археологията. Занимава се и с етнография, история и география.

Така че днес, когато са изминали повече от 100 години от рождението му, ние можем с чиста съвест да кажем, че той е бил не само ученен-енциклопедист, но и един интересен човек, с благ характер и чувство за хумор, неизчерпаем извор на идеи, повечето от които са получили блестящо осъществяване от учениците и последователите му.

Василка Герасимова

Научна хроника

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ВЕСТИ

Активният сезон на археологическите проучвания все още не е приключил, но вестите, които се получават от десетките обекти, показват, че той е наситен с много и значителни успехи. Пълната картина за извършеното ще стане известна през зимата след отчетите на изследователските колективи, но и сега могат да се открояят няколко особено впечатляващи открития. Това са разкопките при с. Старосел, Пловдивско и на връх Перперек в Родопите, откриването за посещение на гробницата при с. Свещари, Исперихско, и средновековната църква в Кърджали.

Тракийското светилище/храм до с. Старосел

Археологическите разкопки започнаха след вандалската намеса на съвременните иманяри. С големи усилия колективът, ръководен от ст. н. с. д-р Георги Китов, успя да намери финансови средства за работа през тази година.

Особено забележително е, че под огромния насип на Четиньова могила археолозите разкриват за пръв път не традиционна гробница, а своеобразен храм-гробница. Освен обичайните за това време култови ритуали, в това светилище е извършено и погребение на тракийски владетел. Г. Китов предполага, че това е бил одриският цар Ситалк (448-424 г. пр. н. е.).

Храмът-гробница се състои от две разположени едно след друго помещения – първото с квадратен, а второто с кръгъл план. Пред тях е имало широка ритуална площадка, към която от три страни водят внушителни каменни стълби. И двете камери са изрисувани с геометрични орнаменти в синьо, зелено, черно и червено, които имитират триглифите и метопите от елински храм – едно от важните доказа-

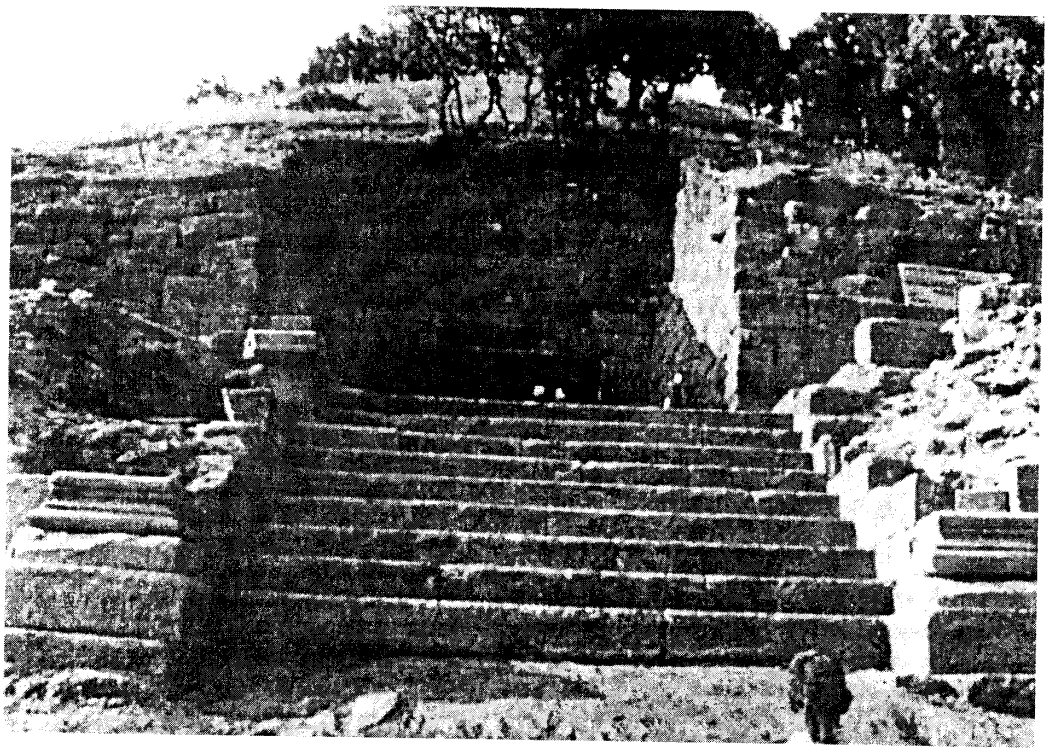

Тракийската гробница-светилище при село Старосел, Пловдивско.
Le tombeau-sanctuaire trace près du village Starossel, dép. de Plovdiv.

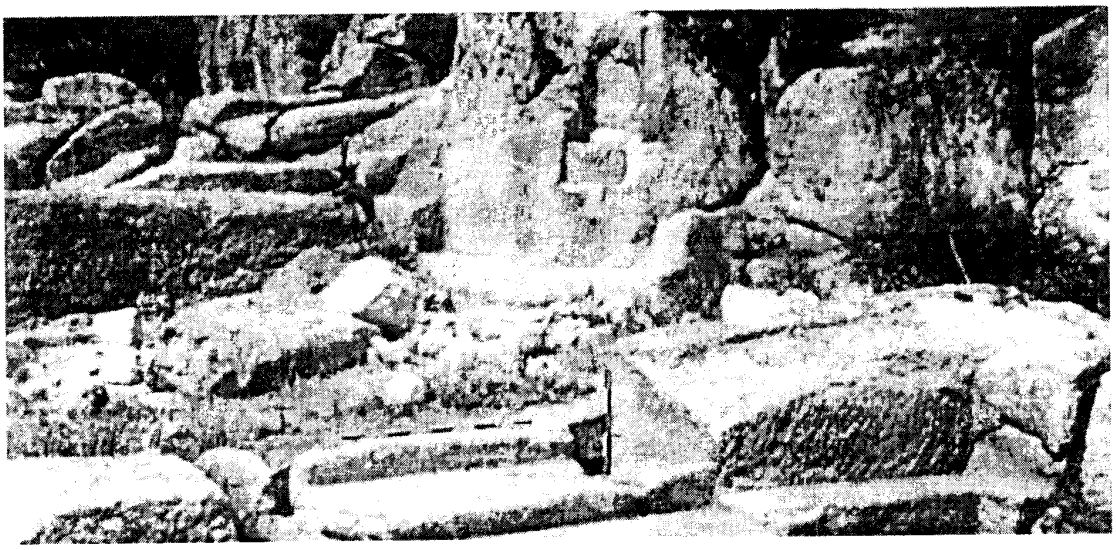

Стълбището към тракийския скален дворец при село Перперек, Кърджалийско.
Le cage d'escalier menant vers le palais rupestre trace, près du village Perperek, dép. de Kărdjali.

телства за култовото предназначение на Староселската постройка.

Очевидно е, че втората засводена камера (диам. 6 м) е основният акцент в цялата композиция. Характерно за нея е, че стените ѝ са украсени с полуколони, които имат вертикални жлебове. Немногобройните находки, останали след разграбването в миналото и в наше време, подсказват, че при погребването са оставени богати дарове: сребърни халки, златни копчета, върхове за стрели, старогръцка керамика, оскъдни останки от златен погребален венец. Свързани с погребението са и костите на два коня в първата камера, убити и придружаващи стопанина си след смъртта му – обичай, известен и от редица други тракийски гробници.

Пряко свързан с описаната находка е и разкритият зидан гроб в Пейчова могила, намираща се на около 30 м от храма. Погребаният в него се определя също така от разкопвача като царски от същото време (V в.), за което свидетелстват сравнително добре запазените погребални находки: златен пръстен с изображение на конник, поразяващ глиган, сребърни и бронзови съдове, червенофигурна керамика, щит, шлем, мечове и два комплекта апликации от конска сбруя, както и златен венец за глава.

Разкопвачите при Старосел ще продължат работата си и през следващия сезон. Могат да се очакват още много нови данни за тракийската култура.

Тракийският свещен дворец на връх Перперек

Досегашните археологически наблюдения сочеха, че на вр. Перперек до с. Горна Крепост, Кърджалийско, се е издигала средновековната крепост Перперикон. Заедно с това, редица данни подсказваха, че на същото място има останки и от по-ранни епохи. Проведените през тази година разкопки под ръководството на ст. н. с. д. и. н. Николай Овчаров със средствата на Нов български университет по научен проект „Топология на вярата в Средиземноморието", оглавяван от ст. н. с. д-р Валерия Фол, потвърдиха тези първоначални наблюдения. Освен следите от праисторическата епоха (енеолит) най-внушителни са тези от времето на траките.

Според първоначалните резултати налице са останки от внушителен архитектурен комплекс, определян като царски дворец, отнасящ се най-общо към V-IV в. пр. Хр. Той е построен до голяма скала, която по всяка вероятност е била обект на култово преклонение. Дворецът, който несъмнено е бил сакрализиран (за това като далечен спомен е и името на върха сред местното население „Джин кале"), е защитен от крепостна стена. По нея са установени два централни и един второстепенен вход. Монументално стълбище, изрязано в скалите, води към обширно Г-образно помещение (приемна зала според археолозите). В това помещение се е влизало през двукрила врата, от която са запазени ясни следи, а в самата скала

е изрязан царският трон.

Установените данни дават да се разбере, че дворецът е бил разположен на няколко етажа (3 или 4). Това личи от запазените дупки за гредоредите на отделните етажи. Градежът е от големи дялани камъни, долепени плътно един до друг и без спойка – техника, характерна за V-IV в. пр. Хр.

На запад от това помещение са открити 15 каменни саркофага, личи още мястото на помалък храм с жертвеник по средата. Наоколо са открити и много жертвеници, изрязани в скалите.

В източната част са разположени 10 помалки помещения, още една крипта с 5 големи гробници. Според ръководителя на разкопките те са били предназначени за високопоставени особи с царско потекло. До двореца се е издигала каменна крепост, която го е охранявала и предстои да бъде проучена.

Сложният и уникален характер на открития комплекс предстои да бъде окончателно изяснен и подробно анализиран. Това ще стане след довършване на разкопките през идните години.

Необходимо е да се отбележи, че откритията в Старосел и на Перперек бяха докладвани на състоялия се в София траколожки конгрес и предизвикаха заслужено голям интерес сред участниците.

Тракийската гробница при Свещари

Едно от най-сензационните открития през последните две десетилетия е царската тракийска гробница при с. Свещари. Разкопана в 1980 г. от ст. н. с. Мария Чичикова, тя е уникално явление сред богатата тракийска гробнична архитектура.

Гробницата е изградена от добре издялани варовикови квадри, свързани с железни скоби. Състои се от три камери, украсени с богата пластична и живописна украса. Сред пластичните орнаменти преобладават букрании и розети. В централната гробна камера, между дорийски и коринтски полуколони, са вместени релефите на 10 женски фигури, които се тълкуват като изображения на богини с вдигнати нагоре ръце и наподобяващи елинските кариатиди.

В централната камера се намират две гробни легла, за които се смята, че са предназначени за тракийския владетел Дромихед и съпругата му, дъщеря на македонския цар Лизимах. На стената над владетелския саркофаг е изрисувана сцена, която представя цар на кон, заобиколен от прислужници и оръженосци – композиция, добре позната и от Казанлъшката гробница.

Сред находките в гробницата са шест конски скелета, части от конска амуниция, златна обеца във форма на лъвска глава, елинска керамика и пр.

Тази гробница не е изолирана. В близката околност са разкопани още две и това дава основание да се смята, че повече от 100-те могили в резервата „Сборяново" ще дадат още научни изненади.

Консервацията на Свещарската гробница е финансирана от Британската фондация „Хедли тръст" и възлиза на обща стойност 1 200 000 долара. Тя е извършена на много високо научно ниво и със съвременни технически средства. По този начин в сферата на българското културно наследство постъпва нов и много ценен паметник.

Епископската църква „Св. Йоан Продром" в Кърджали

На 23 септември 2000 г., в деня на „Св. Йоан Предтеча", беше открит тържествено храмът на името на този светец (на гръцки език „Йоан Продром"). Разкопан окончателно в 1989 г. под ръководството на ст. н. с. д. и. н. Николай Овчаров и археоложката от Историческия музей в Кърджали Даниела Коджаманова, той се оказа част от голям манастир, ограден със солидна крепостна стена и масивни кули по нея. При разкопките бяха разкрити и проучени различни сгради, измежду които манастирската трапезария, баня, дворец за игумена, монашески килии и др., както и голям некропол.

Самата църковна сграда е с уникален план от типа на атонската църковна архитектура и се отнася към началото на XI в. с последвали в следващите векове изменения. Това е конхална сграда с централен купол, преддверие и пристроен към нея параклис. Запазени са значителни части от изключително интересни стенописи, а при последните разкопки беше открит уникален гроб на митрополит. Това бе установено поради щастливото обстоятелство, че са запазени късове от тъкани, имащи несъмнена принадлежност към одеждите на този именно йерейски сан.

В продължение на няколко години църквата бе подложена на реставрация със средства, предоставени от Европейската комисия, Фондация „Бъдеще за България", Фондацията за християнска култура и архитектура „Никола Фичев – Захари Зограф", редица местни фир-

ми, банки и общината в Кърджали.

Самото откриване на църквата беше вълнуващо събитие. Вечерта преди него отец Боян Саръев, лидер на Движението за християнство и прогрес „Св. Йоан Продром“, и отец Каранфил от Момчилград отслужиха първата вечерня. Самата литургия става в 9 часа на следващия ден в присъствието на много граждани и представители на държавни институции, между които председателят на Народното събрание и министър-председателят на Републиката.

Предвижда се изцяло възстановената църква да не бъде музеен експонат, а действащ християнски храм. Така ще се засили нейното въздействие върху хората и заедно с това ще се очертае пътя за включване на археологическите открития в съвременната духовна култура.

Димитър Овчаров

ЗАЩИТЕНИ ДИСЕРТАЦИИ

Иванка Иванова Дончева
Култът към Асклепий в Тракия

Настоящата дисертация се състои от две части – текст и каталог, обособени в отделни книжни тела. Текстовата част е представена от: въведение, изложение в четири глави, заключение и библиография. Каталогът включва паметници за култа на Асклепий и 256 фотоилюстрации. В труда е използван интердисциплинарният метод за работа с всички видове материали, свързани с религията и почитаните култове – епиграфски, археологически, нумизматични.

Първата глава е озаглавена „Култът на Асклепий по Черноморското крайбрежие" и разглежда паметниците на бога-лечител, открити в гръцките градове-колонии по Западния бряг на Черно море. Авторката отбелязва почти пълната липса на паметници на Асклепий от предримската епоха и го обяснява с факта, че повечето колонии били основани от йонийски заселници, почитащи като бог-покровител предимно Аполон. Тя прави и друго важно заключение – че култът към Асклепий по Черноморското крайбрежие се е наложил през римската епоха в неговия гръко-римски или по-скоро елинистичен вариант, което се потвърждава и от иконографските особености на разглежданите паметници.

Втората глава разглежда проявите на култа към Асклепий в земите, разположени между Дунава и Балкана (провинция Долна Мизия). Тук култът прониква още с навлизането на първите римски легиони. Благодарение на близките си функции с Тракийския бог-конник, той получил широко разпространение сред местното тракийско население. Следващият раздел проследява проникването и спецификите в отношението към култа на Асклепий в провинция Тракия. Авторката отчита факта, че и тук, подобно на Долна Мизия, той е бил почитан в неговия гръко-римски аспект, визиращ чисто лечителските му функции – в Сердика, Диоклецианопол, Пауталия и Германия. Успява да покаже и отликите в отношението към него в по-отдалечените от градовете тракийски светилища – там той е бил почитан в синкретизъм с култа на Тракийския бог-конник (напр. при Баткун, Сливница и Перник).

Четвъртата глава на дисертацията проследява подробно използваните епитети, придружаващи името на Асклепий, засвидетелствани в оброчните паметници от българските земи. Авторката ги подразделя на две основни групи: функционални и локални. Епитетите от първата група са с предимно гръцки произход и изясняват даден аспект на култа. Тези от втората група пък са с тракийски произход и много често са свързани с определено култово място, т. е. в тях е най-логично да се търси локален характер. И. Дончева подробно коментира локалните епитети като Σαλδηνος, Σαλδοβυσηνος, Σαλδοκεληνος – от светилището при Глава Панега, υμυδρηνος – (засвидетелстван в 14 варианта) от Баткун, Λιμηνος – от Сливница, Κειλαδεηνος (в различни варианти) от Перник. Авторката отчита и факта, че в много случаи функционалните и локалните епитети се срещат и заедно в посвещенията, отразявайки по този начин синкретизма на Асклепий със съответно почитания преди това тракийски бог.

В заключението се акцентира на неравномерността в разпространението на оброчните паметници в изследваните територии. Най-голям е броят им в провинция Тракия – 387, като повече от половината са открити на територията на Филипопол. И. Дончева защитава тезата, че този култ е имал голяма популярност в града. Друг важен център в провинция Тракия, в който е бил силно застъпен култът към Асклепий, е Кабиле. В големите градски центрове на Западна Тракия като Сердика, Пауталия, той бил възприеман в елинистичния му аспект, характерен за светилищата, свързани с минерални извори, използвани за лечение.

Принос на настоящата дисертация е изчерпателният анализ на многобройните паметници, както и установяването на пътищата на проникване на култа в тракийските земи. Авторката е откроила и елементите на елинизация и романизация на култа, по нов начин са интерпретирани и някои известни паметници, както и некоментирани досега в литературата свидетелства за култа към Асклепий.

На 9 март 2000 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор".

Стела Милчева Дончева
Принципи и интерпретация на плановата и обемна композиция на кръстокуполните църкви в Преслав

Дисертационният труд се състои от увод, предговор, три глави, заключение и приложения със 125 чертежи на планове и обемно-прос-

транствени реконструкции.

Представена е ролята на основните компоненти като симетрия, асиметрия, пропорции в архитектурната практика, и се обосновават основанията за изследване на метричните зависимости при кръстокуполните църкви в Преслав. Цел на авторката е да покаже връзката между композицията на обектите и литургичната практика през периода IX-X в. в Преслав. Хронологичният обхват на темата пък е обусловен от историческата съдба на Преслав, най-вече изразена през столичния период на съществуването му.

В увода е проследена появата на кръстокуполната форма, композиционните ѝ особености, както и причините за появата ѝ в Преслав. Първата глава на труда разглежда въпроса за развитието на оразмерителните принципи и методите на пропорциониране във времето. Разглеждат се идеите за хармонична геометризация още от II в. пр. Хр. до ренесансовите монументални постройки. Авторката изяснява начините за изразяване на пропорциите – аритметично и геометрично, като се акцентира върху целите числа и простите отношения. Тя очертава тенденциите и отношението към тези зависимости през Средновековието, когато работен метод при организирането на пространството е бил модулът.

Втората глава е посветена на детайлното анализиране на метричните зависимости при кръстокуполните храмове в Преслав. Като основа при това са използвани принципите на класическата геометрия. На базата на наблюденията си и на извършените геометрични построения авторката доказва хармоничната връзка между план и обем, базираща се на строгата система от пропорционални отношения. Тя посочва основната величина за цялостните композиции – това е диаметърът на централния купол (страната на подкуполния квадрат). Метричният анализ доказва още, че при повечето обекти пропорционалните отношения са производни на златното сечение и „функцията му". Освен ирационалните отношения при проектирането, С. Дончева открива и прилагането на прости аритметични зависимости – най-често срещано например отношение между ширина и височина е 2:3. Тя анализира и хронологията на отделните представители на кръстокуполната система в Преслав – отчита, че църквите с четири подпори са пряко заимствани от Константинопол в края на IX в., когато вече трайно е била установена литургичната практика. Към доста по-късен период – X в. се отнасят църквите с вписан кръст и две свободни опори, оразмерени вече с гръцка стъпка.

Третата част на дисертацията е посветена на метрологията и съразмерността в преславското столично строителство. Изследванията на авторката показват, че в основата на геометричната хармонизация на архитектурните форми лежат съчетания на елементарни геометрични фигури – квадрат, полуквадрат, равностранен триъгълник, златното сечение и производните му. Освен геометричните зависимости, често се открива и използването на прости числови отношения, образуващи модулна аритметична система. При това дисертантката доказва аргументирано, че изграждането на архитектурните форми в Преслав е било в резултат не само на технически умения и практически действия, но и на предварително разработен проект, съобразен с литургичните канони.

В заключението С. Дончева очертава и еволюцията в системата на построенията – от елементарно прости към по-сложни, основани на производните на полуквадрата и златното сечение. Принос на настоящия труд е комплексният метричен анализ за всеки един от паметниците. На базата на установените методи за геометрична хармонизация авторката извършва някои уточнения относно датировката на архитектурните варианти в Преслав.

На 25 май 2000 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор".

Румен Теофилов Иванов

Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий

Дисертационният труд включва предговор, въведение, 6 глави, заключение, библиография и приложения (5 таблици, 104 образа и 1 карта). Предговорът изяснява и анализира важни елементи от отбранителната система по десния бряг на Долен Дунав – локализация на военните и цивилни селища, дислокация на легионите и помощните войски, вътрешната архитектура и устройство на селищата. По-нататък авторът се спира на тълкуването на термина limes в съвременната историография, като критикува голяма част от виждания по проблема.

В първата глава на дисертационния труд Румен Иванов разглежда твърде детайлно локализацията, писмените извори и карти относно военните и цивилни селища през I-VI век. Той е изработил карта, включваща над 45 селища с различен статут, като за голяма част от тях представя нова или прецизира старата им ло-

кализация. По-важните сред тях са: Dorticum, Bononia, Remetodia, Ratiaria, Almus, Valeriana, Palatiolum, Utus, Asamus, Dimum, Novae, Iatrus, Scaidava, Mediolana, Appiaria, Transmarisca, Durostorum и др. За първи път тук са разгледани печатни карти от XV-XVIII в., в които е отбелязван Долен Дунав за времето I-VI век.

Втора глава е посветена на преглед на военната история на Долен Дунав през времето от управлението на император Август до това на Маврикий. В началото са проследени събитията през епохата на Принципата – до 284 г., като авторът е подложил на критика мненията за настаняване на V легион в Ескус през управлението на Веспасиан.

С образуването на новата провинция Мизия тя била включена към фискалната система на Империята, играла важна роля и по време на Гражданската война (68–69 г.). Авторът защитава тезата, че в кастела Ятрус е станувало поделение, дошло от легионния лагер в Нове. При император Траян локалният войскови контингент вече участва активно в двете дакийски войни и се създава новата провинция Траянова Дакия. Р. Иванов е представил в таблица дислокацията на легионите и техните гарнизони по долния Дунав от управлението на Август до Диоклециан. Авторът анализира и откритата керамика с печати като важно свидетелство за протичащите динамични процеси във военната структура на долнодунавския лимес при императорите Диоклециан и Константин I. Спира се и на резултатите от готските инвазии от края на IV век – в Августе II, Ескус, Нове I и II, Трансмариска, както и на колапса в долнодунавскисия лимес в следствие на хунските набези от началото на V в.

Отделна част е посветена на укрепителната система в територията между Дортикум и Дуросторум през I-VI век. В началото ѝ са разгледани топографията и площта на укрепленията – голяма част от тях били изградени край устията на големите и малки реки, десни притоци на Дунав. Относно фортификацията им, авторът приема, че първият период е бил землено-дървен, регистриран при: Дортикум, Августе I, Нове I. Р. Иванов извършва някои прецизирания относно първото каменно строителство в Димум, Дуросторум и Августе II. Отбелязан е новият строителен подем при управлението на Диоклециан – появяват се много кули, изцяло издадени навън (правоъгълни), а каменните стени стават значително по-дебели.

Четвъртата глава акцентира върху планировката и архитектурата на военните лагери през периода I-VI век. За градоустройството по време на Принципата представа се получава предимно от лагера в Нове – авторът разграничава в него три каменни строителни периода от епохата на Принципата. За близкото укрепление Ятрус той уточнява някои последни промени относно вижданията за планировката и архитектурата му. Специално внимание Р. Иванов отделя на проблема за същността на легионните лагери, кастели, канаби и викуси. Последната глава на дисертацията е посветена на Крайдунавския път, мостовете и пристанищата по десния бряг на реката. Авторът се спира на предатирането и разчитането на надписа от с. Сомовит, за който той смята, че трябва да се отнесе във времето на император Диоклециан.

Принос на настоящата работа е големият териториален и времеви обхват на анализирания материал, както и новият поглед върху основните моменти на военното дело и строителство по долния Дунав. Авторът прецизира датировката на някои важни обекти като Дортикум, Димум, Нове II, Абритус и др., за пръв път вкарва в употреба като извори печатните карти от XV-XVIII в., изготвя собствени таблици за дислокацията на римските легиони.

На 8 юни 2000 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор на историческите науки".

* * *

На тържествена сесия на общинския съвет – Кърджали през месец октомври 2000 г. бе присъдено званието „почетен гражданин" на града на ст. н. с. д. и. н. Николай Овчаров за заслугите му в изучаването на археологическите паметници в Кърджалийска област.

Мария Узунова

* * *

БЕЛЕЖКА НА РЕДАКЦИЯТА

Редакцията на списание „Археология" се извинява на Калин Порожанов за допусната техническа грешка в статията му „Пристанищата по Западното Черноморие през Античността (по данни от оловните щокове от България)", публикувана в бр. 1-2 за 2000 г. В резюмето му на с. 39 в заглавието, както и в самия текст вместо термина *littoral nord* трябва да се чете *littoral ouest.*

СЪДЪРЖАНИЕ

Александър Бонев – Датировка на златното съкровище от Вълчитрън (шестнадесет години по-късно) 1
Зарко Ждраков, Антоанета Делева – Към интерпретацията на шлем-маска № 1 от Ашман (Беркасово) 5
Павел Георгиев – Селищната структура на Абоба-Плиска 16

Материали и съобщения

Татяна Кънчева-Русева – Гробове от бронзовата епоха в праисторическо селище в Нова Загора 31
Даниела Агре, Деян Дичев – Гроб на тракийски воин от римската епоха в долината на река Вит 35
Николай Марков – Раннохристиянски реликварий от с. Хърлец, Врачанско 49
Димитър Овчаров – Нови наблюдения върху прабългарското шаманство 53
Стоян Витлянов – „Дървото на живота“ върху бронзов съд от Велики Преслав 57
Стела Дончева – Принципи на композиционната постановка на църквата „Св. Георги“ в Горни Козяк (Брегалница) 62
Евгени Дерменджиев – Към фортификацията на главния вход на средновековната крепост върху хълма Царевец във Велико Търново...69
Николай Овчаров – Средновековните надписи и рисунки – графити в Търновската църква „Св. Св.Петър и Павел“ 79
Валентин Плетньов – Хигиенни съдове от XVI – началото на XIX в. от Варна 84

Критика и рецензии

Рашо Рашев – За Плиска по повод една рецензия 91
Нели Чанева-Дечевска – Отговор на рецензията на проф. Стефан Бояджиев 96
Стефка Ангелова – Людмила Дончева-Петкова, Лазар Нинов, Веселин Парушев. Одърци. Селище от Първото Българско царство., I. С., 1999, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ 99
Рашо Рашев – В. И. Флерова. Граффити Хазарии. М., 1997 г. 101

SOMMAIRE

Alexandre Bonev – Datation du trésor de Vălčitrăn (Seize ans plus tard) 1
Zarko Jdrakov, Antoaneta Deleva – Vers l'interprétation du casque de fer № 1 d'Achman (Berkassovo) 5
Pavel Georgiev – La structure de l'habitat d'Aboba-Pliska 16

Communications

Tatiana Kantcheva-Russeva – Tombes de l'âge du bronze dans un site préhistorique à Nova Zagora 31
Danielle Agre, Deyan Ditchev – Tombe d'un guerrier thrace de l' époque romaine dans la vallée de la Vit 35
Nikolaj Markov – Reliquaire du haut moyen âge du village de Hărlec, dans la région de Vraca ...49
Dimitar Ovtcharov – Nouvelles observations sur le chamanisme protobulgare 53
Stoyan Vitljanov – „L'arbre de vie“ sur un récipient de bronze de Véliki Preslav 57
Stela Donceva – Des principes de la manière de composition de l'église „St. George“ à Gorni Kosjak (Bregalnica) 62
Evgeni Dermendjiev – Vers la fortification de l'entrée centrale de la forteresse médiévale sur la colline Zarevetz à Véliko Tărnovo 69
Nikolaj Ovtcharov – Les inscriptions et les dessins – graffiti dans l'église médiévale „Saint-Pierre-et-Saint-Paul“ à Véliko Tărnovo 79
Valentin Pletniov – Récipients hygieniques de Varna, du XVI – début du XIX-e siècle 84

Critiques et comptes rendus

Racho Rachev – За Плиска по повод една рецензия 91
Nelly Chaneva Decevska – Отговор на една рецензия на проф. Стефан Бояджиев 96
Stefka Angelova – Людмила Дончева-Петкова, Лазар Нинов, Веселин Парушев. Одърци. Селище от първото Българско царство. I. С., 1999, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ 99
Racho Rachev – В. И. Флерова. Граффити Хазарии. М., 1997 г. 101

Преглед

Мариела Инкова – Франките – предвестници на Европа 104
Ирина Шопова – VIII международен конгрес по тракология „Тракия и Егеида“ 107
Гергана Кабакчиева – XXII Международен конгрес по антична керамика в Лион, Франция 109
Василка Герасимова – 110 години от рождението на В. Миков 111

Научна хроника

Димитър Овчаров – Археологически вести 113
Мария Узунова – Защитени дисертации ...117

Revue

Mariela Inkova – Les francs – les précurseurs de l'Europe 104
Irina Chopova – VIII-e Congrès international de tracologie „La Thrace et l' Egeide“ 107
Gergana Kabaktchieva – XXII Congrès international de la céramique antique à Lyon, France 109
*Vasilka Gerasimov*a – 110 années de la naissance de V. Mikov 111

Chronique scientifique

Dimitar Ovtcharov – Des nouvelles archéologiques 113
Maria Uzunova – Thèses soutenues 117

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Бонев, Александър – Датировка на златното съкровище от Вълчитрън (шестнадесет години по-късно), бр. 3-4, стр. 1

Георгиев, Павел – Селищната структура на Абоба-Плиска, бр. 3-4, стр. 16

Ждраков, Зарко, Антоанета Делева – Към интерпретацията на шлем-маска № 1 от Ашман, бр. 3-4, стр. 5

Манолова, Мария – Към въпроса за разпространението на белоглинената византийска трапезна керамика в българските земи от края на VIII до края на XII в., бр. 1-2, стр.1

Овчаров, Димитър – Произход и предназначение на един рядък архитектурен план през Средновековието, бр. 1-2, стр. 16

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Агре, Даниела – Тракийска могила от римската епоха в кв. Дружба, София, бр. 1-2, стр. 51

Агре, Даниела, Деян Дичев – Гроб на тракийски воин от римската епоха в долината на река Вит, бр. 3-4, стр.35

Витлянов, Стоян – „Дървото на живота" върху бронзов съд от Велики Преслав, бр. 3-4, стр. 57

Дерменджиев, Евгени – Към фортификацията на главния вход на средновековната крепост върху хълма Царевец във Велико Търно во, бр. 3-4 , стр. 69

Дончева, Стела – Принципи на композиционната постановка на църквата „Св. Георги" в Горни Козяк (Брегалница), бр. 3-4, стр. 62

Кънчева-Русева, Татяна – Гробове от бронзовата епоха в праисторическо селище в Нова Загора, бр. 3-4 , стр. 31

Марков, Николай – Раннохристиянски реликварий от с. Хърлец, Врачанско, бр. 3-4, стр.49

Овчаров, Димитър – Нови наблюдения върху прабългарското шаманство, бр. 3-4, стр. 53

Овчаров, Николай – Рицарски хералдически

SOMMAIRE DE L'ANNEE

ARTICLES

Bonev, Alexandre – Datation du trésor de Vălčitrăn (Seize ans plus tard), № 3-4, p. 1

Georgiev, Pavel – La structure de l'habitat d'Aboba-Pliska, № 3-4, p. 16

Jdrakov Zarko, Antoaneta Deleva – Vers l'interprétation du casque de fer № 1 d'Achman (Berkassovo), № 3-4, p. 5

Manolova, Maria – Contribution à la question de la diffusion de la céramique de table byzantine sur les territoires bulgares de la fin du VIIIe à la fin du XIIe siècle, № 1-2, p. 1

Ovtcharov, Dimitar – Origine et destination d'un très rare plan architectural du Moyen âge, № 1-2, p. 16

COMMUNICATIONS

Agre, Daniela – Tumulus thrace de l'époque romaine dans le quartier „Drujba", Sofia, № 1-2, p. 51

Agre, Daniela, Deyan Ditchev – Tombe d'un guerrier thrace de l'époque romaine dans la vallée de la Vit, № 3-4, p. 35

Christov, Christo, Ilia Iliev – „Sceptres-mortiers" nord-pontiques de l'âge du bronze, de la vallée de la Dolna Tundja, № 1-2, p. 27

Dermendjiev, Evgeni – Vers la fortification de l'entrée centrale de la forteresse médiévale sur la colline Zarevetz à Véliko Tărnovo, № 3-4, p. 69

Donceva, Stela – Des principes de la manière de composition de l'église „St. George" à Gorni Kosjak, (Bregalnica), № 3-4, p. 62

Hadjiev, Kosta – Encore une fois pour la datation de l'inscription de Kremikovci, № 1-2, p. 66

Kantcheva-Russeva, Tatjana – Tombes de l'âge du bronze dans un site préhistorique à Nova Zagora, № 3-4, p. 31

Markov, Nikolaj – Reliquaire du haut moyen âge du village de Hărlec, dans la région de Vraca,

украси от XIII – XIV в, бр.1-2, стр. 79

Плетньов, Валентин – Хигиенни съдове от XVI – началото на XIX в. от Варна, бр. 3-4, с. 84

Порожанов, Калин – Пристанищата по западното Черноморие през Античността (по данни от оловните щокове от България), бр.1-2, стр. 33

Радев, Румен – Гробове-питоси от територията на България VI – II в. пр. Хр.(поява, разпространение, особености, датировка, опит за интерпретация), бр. 1-2, стр. 40

Хаджиев, Коста – Още веднъж за датировката на Кремиковския надпис, бр. 1-2, стр. 60

№ 3-4, p. 49

Ovtcharov, Dimitar – Nouvelles observations sur le chamanisme protobulgare, № 3-4, p. 53

Ovtcharov, Nikolaj – Ornements héraldiques des XIIIe-XVe siècles, № 1-2, p. 79

Pletniov, Valentine – Récipients hygieniques de Varna, du XVI – début du XIX-e siècle, № 3-4, p. 84

Porojanov, Kalin – Les ports du littoral ouest de la mer Noire pendant l'Antiquité (d'après les données des jas de plomb provenant de Bulgarie), № 1-2, p. 33

Radev, Roumen – Tombes-pythos du territoire de la Bulgarie VIe-IIe siècle av. J.-Ch. (apparition, diffusion, traits particuliers, datation, interprétations), № 1-2, p. 40

Vitljanov, Stojan – „L'arbre de vie" sur un récipient de bronze de Véliki Preslav, № 3-4, p. 57

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Ангелова, Стефка – Людмила Дончева-Петкова, Лазар Нинов, Веселин Парушев. Одърци. Селище от Първото Българско царство., I. С., 1999, Академично издателство „Проф. Марин Дринов", бр. 3-4, стр. 99

Бояджиев, Стефан – Нели Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България IV – Vт в. Университетско издателство „Св. Климент Охридски", София, 1999, 346 с., бр.1-2, стр. 75

Георгиев, Павел – Рашо Рашев, Янко Димитров. Плиска. Сто години археологически разкопки. Шумен, 1999, 102 с. Издание на Археологическо дружество „Българска старина", издателство „Светлина"-Шумен, бр. 1-2, стр. 71

Рашев, Рашо – За Плиска по повод една рецензия , бр. 3-4, стр. 91

Рашев, Рашо – В. И. Флерова. Граффити Хазарии, бр. 3-4 , стр. 101

Чанева-Дечевска, Нели – Отговор на рецензията на проф. Стефан Бояджиев, бр. 3-4, стр. 96

CRITIQUES ET COMPTES RENDUES

Angelova, Stefka – Людмила Дончева-Петкова, Лазар Нинов, Веселин Парушев. Одърци. Селище от първото Българско царство. I. С., 1999, Академично издателство „Проф. Марин Дринов", № 3-4, p. 99

Boyadjiev, Stefan – Нели Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България IV-VI в. Университетско издателство „Св. Климент Охридски", София, 1999, 346 с., № 1-2, p. 75

Chaneva Decevska, Nelly – Отговор на една рецензия на проф. Стефан Бояджиев. С., 1999, № 3-4, p. 96

Gueorguiev, Pavel – Рашо Рашев, Янко Димитров. Плиска. Сто години археологически разкопки. Шумен, 1999, 102 с. Издание на Археологическо дружество „Българска старина", издателство „Светлина" – Шумен, № 1-2, p. 71

Rachev, Racho – За Плиска по повод една рецензия, № 3-4, p. 91

Rachev, Racho – В. И. Флерова. Граффити Хазарии. М., 1997, № 3-4, p. 101

ПРЕГЛЕД

Герасимова, Василка – 110 години от рождението на В. Миков, бр. 3-4 , стр. 111

Инкова, Мариела – Инсигнии и сувенири на поклонничеството, бр. 1-2, стр. 79

Инкова, Мариела – Франките – предвестници на Европа, бр. 3-4, стр. 104

Кабакчиева, Гергана – XXII Международен конгрес по антична керамика в Лион, Франция, бр. 3-4, стр. 109

Нешева, Виолета – In honorem Ljudmilae Doncevae-Petkovae, бр.1-2, стр. 85

Станилов, Станислав, Даниела Агре – В памет на Георги Александров, бр. 1-2, стр. 82

Тодорова – Вълкова, Ирен. Библиография на публикувани материали в сп. „Археология" (1974 – 1999), бр. 1-2, стр. 93

Шопова, Ирина – VIII международен конгрес по тракология „Тракия и Егеида", бр. 3-4, стр. 107

REVUE

Chopova, Irina – VIII-e Congrès international de tracologie „La Thrace et l'Egeide", № 3-4, p. 107

Gerasimova, Vassilka – 110 années de la naissance de V. Mikov, № 3-4, p. 111

Inkova, Mariela – Les francs – les précurseurs de l'Europe, № 3-4, p. 104

Inkova, Mariela – Des insignes et des souvenirs du pelerinage, № 1-2, p. 79

Kabaktchieva, Gergana – XXII Congrès international de la céramique antique à Lyon, France, № 3-4, p. 109

Necheva, Violeta – In honorem Ljudmilae Doncevae-Petkovae, № 1-2, p. 85

Stanilov, Stanislav, Daniela Agre – A la mémoire de Gueorgui Alexandrov, № 1-2, p. 82

Todorova-Valkova, Irène – Archéologie 1974-1999: Bibliographie, № 1-2, p. 93

НАУЧНА ХРОНИКА

Овчаров, Димитър – Археологически вести, бр. 3-4, стр. 113

Узунова, Мария – Защитени дисертации, бр. 1-2, стр. 89

Узунова, Мария – Защитени дисертации, бр. 3-4, стр. 117

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

Ovtcharov, Dimitar – Des nouvelles archéologiques, № 3-4, p. 113

Uzunova, Maria – Thèses soutenues, № 1-2, p. 89

Uzunova, Maria – Thèses soutenues, № 3-4, p. 117

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA w Poznaniu

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Ст. н. с. I ст. д. и. н. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. д-р АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. I ст. д. и. н. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. д. и. н. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. д. и. н. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. д. и. н. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. д-р АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. д-р ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. д. и. н. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Литературни сътрудници МАРИЯ УЗУНОВА, ИРЕН ТОДОРОВА

Адрес на редакцията:
Археологически институт и музей при БАН, София, ул. „Съборна“ 2, тел. 986-78-35